

2022

THE SECOND INTERNATIONAL
SCHOLARLY CONFERENCE

მეორე საერთაშორისო
სამეცნიერო კონფერენცია

SCIENTIA

პროგრამა და
მონხსენებები
PROGRAM AND
PAPERS

2

გამოწვევები და ტენდენციები
ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში
CHALLENGES AND TRENDS
IN THE HUMANITIES

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაერთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

Scientia

მეორე საერთაშორისო SECOND INTERNATIONAL
სამეცნიერო კონფერენცია SCHOLARLY CONFERENCE

გამოწვევები და ტენდენციები
ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში
CHALLENGES AND TENDENCIES
IN THE HUMANITIES

პროგრამა და PROGRAM &
მოსხენებები THE PAPERS

24-25

ნოემბერი | NOVEMBER

2022

თბილისი, საქართველო | GEORGIA, TBILISI

საორგანიზაციო კომიტეტის ხელმძღვანელი
და რედაქტორი:

მანუჩარ გუნცაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

საორგანიზაციო კომიტეტი და სარედაქციო ჯგუფი:

გორ მარგარიანი | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული
აკადემია

ჰიროტაკე მადეა | ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი

ზურაბ თარგამაძე | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ვლადიმერ კეკელია | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ხათუნა ბაინდურაშვილი | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სოფიო ქადაგიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ნიკოლოზ ულენტი | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

შოთა მათითაშვილი | ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტი

ლევან კოჭლამაზაშვილი | არნოლდ ჩიქობავას სახელობის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

მიხეილ ქართველიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გურამ ჩხატარაშვილი | ბათუმის არქეოლოგიის მუზეუმი

ციციწო გულედანი | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

თამაზ გოგოლაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

გიორგი გიგაევი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

HEAD OF THE CONFERENCE ORGANIZING COMMITTEE
AND EDITOR:

Manuchar Guntsadze | Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts

ORGANIZING COMMITTEE:

Gor Margaryan | Armenian National Academy of Sciences

Hirotake Maeda | Tokyo Metropolitan University

Zurab Targamadze | Ivane Javakhishvili Institute of History And
Ethnology

Vladimer Kekelia | Korneli Kekelidze Georgian National Centre
of Manuscripts

Khatuna Baidurashvili | Korneli Kekelidze Georgian National
Centre of Manuscripts

Sopio Kadagishvili | Ivane Javakhishvili Institute of History And
Ethnology

Nikoloz Zhgenti | Korneli Kekelidze Georgian National Centre of
Manuscripts

Shota Matitashvili | Central European University

Levan Kochlamazashvili | Arnold Chikobava Institute of Linguistics

Mikheil Kartvelishvili | Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Guram Chkhartishvili | Batumi Archaeological Museum

Tsitsino Guledani | Korneli Kekelidze Georgian National Centre
of Manuscripts

Tamaz Gogoladze | Korneli Kekelidze Georgian National Centre
of Manuscripts

Giorgi Gigaevi | Ivane Javakhishvili Institute of History And
Ethnology

კონფერენცია ტარდება ქალაქ თბილისის
მუნიციპალიტეტის მერიის ფინანსური მხარდაჭერით
THE CONFERENCE IS BEING HELD WITH THE FINANCIAL
SUPPORT OF TBILISI CITY HALL

კონფერენცია ტარდება სამეცნიერო ჟურნალ Scientia-ს ეგიდით. კონფერენციის მოკლე შინაარსების კრებულში შესულია ის ნაწილი, რომელიც მხოლოდ მოხსენების სახით იქნა წარმოდგენილი. ამას გარდა, მოხსენებების ნაწილი წარმოდგენილი იყო სტატიები სახითაც. შესაბამისად ის მოხსენებები, რომლებიც ჟურნალში დაიბეჭდება სტატიების სახით, მათი მოკლე შინაარსები წინამდებარე კრებულში არაა შესული.

ამასთანავე, ყველა იმ მოხსენებას, რომელიც წარმოდგენილია კონფერენციაზე, გავლილი აქვს მინიმუმ ორმაგი ფარული რეცენზირება.

The conference will be held on the basis of the scholarly journal – Scientia. The short contents of the papers include the articles that are read only at the conference, but part of presentations are full papers that will be published in the journal, therefore short contents of these papers are not published in the conference summary.

In addition, all papers presented at the conference have undergone at least double peer review.

თარგმანი:

ირინე დემეტრადე

გიორგი გიგაევი

თამარ ბალამწარაშვილი

ნინო იაშვილი

TRANSLATED BY:

Irine Demetradze

Giorgi Gigaevi

Tamar Balamtsarashvili

Nino Iashvili

ISBN 978-9941-8-4975-6

DOI 10.51364/26679604.jcpr.2023.v02

პროგრამა

PROGRAM

კონფერენციის ადგილი:

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნულ ცენტრი, ელენე მეტრეველის სახელობის

საკონფერენციო დარბაზი

მისამართი: მ. ალექსიძის 1/3

Conference venue:

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Elene
Metreveli Conference Hall

Address: M. Aleksidze 1/3

დისტანციური მონაწილეობისათვის გამოიყენეთ Zoom-ის
პლატფორმა

Use the Zoom platform to participate online

Meeting ID: 356 548 7851

Passcode: scientia

ან დაასკანერეთ QR კოდი

Or scan QR code

რეზლამენტი | TIME LIMIT

მოსხენება: 15 წუთი

დისკუსია: სესიის

ბოლოს

Report: 15 min.

Discussion: at the
end of the session

24 ნოემბერი

09:00-10:00 რეგისტრაცია

სესია 1

10:00-12:00

სექციის თავმჯდომარე | მიხეილ ქართველიშვილი

მიხეილ ქართველიშვილი

სტრუქტურალიზმი საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა ქართულ მეცნიერებაში (კლოდ ლევი-სტროსი)

ზაზა ცინაძე

დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის შემუშავება, განხილვა და დამტკიცება

შორენა მურუსიძე

ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის მონაწილეობა პრომეთეისტულ მოძრაობაში

მონიკა მირზოიანი

ზოგიერთი შენიშვნა ფერთა სიმბოლიკის შესახებ ხეთურ სამყაროში

ნათია კენჭიაშვილი

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ

ასმათ გვაზავა

ხელნაწერი წიგნის კონსერვაცია-რესტავრაციის დროს წარმოქმნილი სირთულეები (მასალის თავისებურება და ინდივიდუალური მიდგომები)

12:00-12:30 შესვენება (ყავის დასალევად)

სესია 2

12:30-14:30

სექციის თავმჯდომარე | ხათუნა ბაინდურაშვილი

გორ მარგარიანი

მუსლიმები და მათი სახელები სომხურ ისტორიულ გარემოში:
სომხური წერილობითი წყაროების ანალიზი

თეა ქართველიშვილი

როსტომ-ხანის დამოკიდებულება საქართველოს
მართლმადიდებელი ეკლესიისადმი (ქართული დოკუმენტური
მასალის მიხედვით)

დავით მერკვილაძე

ერეკლე II-ის როლი რუსეთის მიზნებში
ყარაბაღის სახანოს მიმართ 1783-1784 წლებში

გიორგი მირზაბეკიანი

ოსმალური საგადასახადო სისტემა ერევნის ვილაეთში 1590 წ.

ხათუნა ბაინდურაშვილი

„ჯამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დაწერილი
სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) პოლიტიკურ-თეოლოგიური
და პრაქტიკული მნიშვნელობისთვის

თემო ჯოჯუა

მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძის მიერ 1420-1430-იან
წლებში იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის შეწირული XIII-
XIV საუკუნეების ჰაგიოგრაფიული კრებული (A-199ა//A-707) და
მისი ადრეული მინაწერები ხელნაწერის ძველი მფლობელის
- თბილისის მეტეხის მონასტრის მოხსენიებით»

თამარ გასიტაშვილი

„რუსუდანიანის“ ლექსიკიდან (მუჯამფარი // მუჯაფარი //
მუჯამარი და ოყა)

14:30-15:30   სადილი

სენია 3

15:30-17:45

სექციის თავმჯდომარე | ზურაბ თარგამაძე

გურამ ჩხატარაშვილი, ვალერი მანკო, რეზო ტაკიძე

ადამიანის საქმიანობა და პალეოკლიმატური გარემო ადრე ჰოლოცენის ხანაში

გურამ ჩიქოვანი

ხელის როლი საზოგადოების განვითარების ისტორიის ქრილში

ნინო წერეთელი

სასწაულის საკრალური სამოსი და საიდუმლო თავშესაფარი. სვანეთი

ნუგზარ პაპუაშვილი

ზაქარია ფალიაშვილის სარწმუნოება და საეკლესიო-ლიტურგიკული პოზიცია

თამთა ღონღაძე

სიზმარი, როგორც არაცნობიერი კონფლიქტების ასახვის ხერხი, ვაჟა-ფშაველას პროზის რეალისტურ თხრობაში

მაია კვიციანი

ქალაქის მხატვრული სახეები მამუკა წიკლაურისა და თედო ბექიშვილის 70-იანი წლების პოეზიაში

ნარი ჩხაბერიძე

ცოდნის ბიბლიური გააზრებისათვის ვაჟა-ფშაველას „გველისმჭამელში“

25 ნოემბერი

სესია 1

11:30-14:00

სექციის თავმჯდომარე | ლევან კოჭლამაზაშვილი

ნინო მეგენიშვილი, შორენა თავაძე

ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული ხელნაწერი გრაფიკების ინტერდისციპლინური თავისებურებები

ტიგრან მიქაელიანი

სტერეოტიპები სხვადასხვა ხალხის შესახებ შუა საუკუნეების არაბულ წყაროებში

ჰასმიკ ჰმაიაკიანი

ხეთური GIŠHUEŠA «BEPETEHO» - სომხური HIWSEL «ПРЯСТЬ»

სოფო ცერცვაძე, ლელა გოცირიძე

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მნიშვნელობა

ლევან კოჭლამაზაშვილი

გეოგრაფიული სახელი — დიაქრონიული ცვლილების ფიქსატორი

ჯიანფენგ ლი

ქართველური ენათა ნათესაობის შესწავლა ლევანშტიენის მანძილის დათვლის საფუძველზე

ოთარ გაბუნია

სემიტური გორ ფუძე-ძირის შესაძლო კავშირისათვის ქართველურ «ღმერთ» და «გმირ» ფუძეებთან

14:00-15:00 სადილი

სესია 2

15:00-17:30

სექციის თავმჯდომარე | თამაზ გოგოლაძე

ირაკლი ფაღავა

ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის შემცველი სამონეტო კომპლექსები და მათი მეტა-ანალიზი

ირაკლი ფაღავა

ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთამადნო და საფასის წარმოების ზოგიერთი საკითხი ქართული და რუსული საბუთების მიხედვით

თამაზ გოგოლაძე

XVI ს-ის მიწურულისა-1612 წლების იოვანე ავალიშვილის სააღმშენებლო წარწერა ქვათახევის ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან

თამაზ გოგოლაძე

ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ახალი ეპიგრაფიკული ძეგლები (უძეს ღმრთისმშობლის მიძინებისა და წმიდა ნინოს ეკლესიის წარწერები)

ნიკოლოზ ჟღენტი

რაჭის ერისთავთა დინასტიური ცვლილება XV საუკუნის ბოლოს (სავარაუდო პერიოდი და მიზეზები)

ნათია ხიზანიშვილი

არტანუჯის მონასტერი

ზურაბ თარგამაძე

ისტორიული რეპრეზენტაციისა და კოლექტიური მემკვიდრეობის ურთიერთმიმართების საკითხი: საქართველოში მონღოლთა დაპყრობითი ლაშქრობების კვლევის მაგალითზე

17:30 დახურვა

November 24

09:00-10:00 Registration

Session 1

10:00-12:00

Chairman of the section | Mikheil Kartvelishvili

Mikheil Kartvelishvili

Structuralism in Soviet and Post-Soviet Georgian Science (Claude Levi-Strauss)

Zaza Tsinadze

Collaboration, Discussion and Approval of the Regulations of the Founding Assembly

Shorena Murusidze

The Involvement of the Georgian Political Emigrants in the Promethean Movement

Monika Mirzoyan

Some remarks about the Symbolism of colors in the Hittite world

Natia Kenchiashvili

From the history of teaching the theory and practice of rhetoric - about the "theory of orality"

Asmat Gvazava

The Challenges of Conservation-Restoration of Manuscripts (Peculiarity of the Material and Individual Approach)

12:00-12:30 Coffee Break

Session 2

12:30-14:30

Chairman of the section | Khatuna Baidurashvili

Gor Margaryan

Muslims and their Names in Armenian Historical milieu: Analysis of Armenian Written Sources

Tea Kartvelishvili

Rostom Khan's Attitude to the Georgian Orthodox Church
(Based on Georgian Documentary Material)

Davit Merkviladze

The Role of Erekle II in Russia's Goals Towards to the Karabakh Khanate in 1783-1784

Georgi Mirzabekyan

The Ottoman Tax System in the Yerevan Vilayet 1590

Khatuna Baidurashvili

For the Political-Theological and Practical Significance of "Jami Ab-basi" (Georgian National Centre of Manuscripts S-174) and Persian Four-Gospels in Georgian (Georgian National Centre of Manuscripts S-16)

Temo Jojua

Molaretukhutsesi Khela Tavkhelisdze in the 1420s-1430s of Jerusalem Hagiography of the XIII-XIV centuries donated to the Monastery of the Cross Collection (A-199a//A-707) and his early correspondence with the manuscript Referring to the old owner - Tbilisi Metekhi Monastery"

Tamar Gasitashvili

From "Rusudanian's" vocabulary (Mujamfar // Mujafar // Mujamari and Oka)

14:30-15:30 lunch

Session 3

15:30-17:45

Chairman of the section | Zurab Targamadze

Guram Chkhatarashvili, Valery Manko, Rezo Takidze

Anthropogenic Activity and the Paleoclimatic Environment in the early Holocene Epoch

Guram Chikovani

The role of the hand in the history of the development of society

Nino Tserediani

The sacred vestment of the miracle and the secret shelter. Svaneti

Nugzar Papuashvili

Zakaria Paliashvili's faith and church-liturgical position

Tamta Ghongadze

A Dream as a Reflection of Unconscious Conflicts
in the Realistic Narration of Vazha-Pshavela's Prose

Maya Kvirkvelia

„The research was implemented with the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation (PHDF -22-1585)“

Nari Chkhaberidze

For biblical understanding of knowledge in “Snake Eater” by Vazha-Pshavela

November 25

Session 1

11:30-14:00

Chairman of the section | Levan Kochlamazashvili

Nino Megeneishvili, Shorena Tavadze

Interdisciplinary features of the fragmentary manuscript scrolls executed on Etratus

Tigran Mikayelyan

Stereotypes about different peoples in medieval Arabic sources

Hasmik Hmayakyan

ХЕТТСКИЙ GIŠHUEŠA «ВЕРЕТЕНО» - АРМЯНСКИЙ HIWSEL «ПРЯСТЬ»

Sofio Tsertsvadze, Lela Gotsiridze

The Importance of Protection of the Cultural Heritage

Levan Kochlamazashvili

Geographical name — fixator of diachronic change

Jianfeng Li

The study of the kinship of the Georgian languages based on Levenstein's distance calculation

Otar Gabunia

For the possible connection of the Semitic gmr root with the Georgian roots “god” and “hero”

14:00-15:00   lunch

Session 2

15:00-17:30

Chairman of the section | Tamaz Gogoladze

Irakli Paghava

Coin complexes containing Sirma Tetri of the Kingdom of Kartli-Kakheti and their meta-analysis

Irakli Paghava

Some Issues of Mining and Mint Industry in the Kingdom of Kartli-Kakheti According to Georgian and Russian Documents

Tamaz Gogoladze

Iovane Avalishvili's Construction Inscription in Kvatakhevi Church of the Holy Virgin, dated by the End of the 16th Century-the Year 1612

Tamaz Gogoladze

New Epigraphic Monuments of the Feudal House of Chorchaneli (The Inscriptions on the church of Dormition of the Virgin of Ude and the Church of St. Nino)

Nikoloz Zghenti

The dynastic change of the nobility of Racha at the end of the 15th century (probable period and reasons)

Natia Khizanishvili

Artanuj monastery

Zurab Targamadze

The question of the relationship between historical representation and collective memory: on the example of the study of Mongol conquest campaigns in Georgia

17:30 closing

www.scientia.ge

მონსენიბონი

THE PAPERS

თაბაზ გოგოლაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ახალი ეპიგრაფიკული ძეგლები (უდეს ღმრთისმშობლის მიძინებისა და წმიდა ნინოს ეკლესიის წარწერები)

უდე ისტორიულ სამცხეში, ადიგენის რაიონში, მდინარე ქვაბლიანისწყლის ხეობაში მდებარეობს. სოფლის ცენტრში აღმართულია დიდი ზომის ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია.

1886 წელს პრასკოვია უვაროვა კათოლიკურ ეკლესიის ადგილზე ბაზილიკურ ეკლესიას მოიხსენიებს. 1932-1933 წლებში გიორგი ბოჭორიძე სამცხე-ჯავახეთში მოგზაურობის დროს უდეს ეკლესიის შესახებ დასძენს: „ახლანდელი ღვთისმშობლის (დიდი ახალი) ეკლესიის ადგილას ძველად ძველი შენობა (ეკლესია) ყოფილა. მისი მასალა ახლისათვის შეუხმარიათ“.² გიორგი ბოჭორიძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება კიდევ ერთხელ დოკუმენტურად დადასტურდა ამა წლის ზაფხულში, როდესაც შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის „სამცხის რეგიონის ისტორიის და კულტურის ძეგლები“ ფარგლებში ვენჭიეთ უდეს ღმრთისმშობლის ეკლესიას, რომლის დათვალიერების დროს ჩვენი ყურადღება მიიქცია ტაძრის ინტერიერში, ჩრდილოეთ პილასტრის ძირში ჩადგმულმა წარწერიანმა ქვის ფრაგმენტმა.

სანამ უშუალოდ წარწერის ტექსტს წარმოვადგენთ, გთავაზობთ წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას.

წარწერა ამოკვეთილია მუქ ნაცრისფერ ქვაზე; წარწერიანი ქვის ზომები: 47 X 75 სმ; წარწერის ფართობი: 13 X 75 სმ; ასომ-თავრული; 1 სტრიქონი; ყველაზე დიდი გრაფემის ზომა C: (I

1 კვლევა [გრანტის ნომერი HE-21-1739] განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით“/ This research [grant number HE-21-1739] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

2 გიორგი ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შენიშვნები და საძიებლები და შესავალი დაურთეს: დ. ბერძენიშვილმა, ლ. მელიქიშვილმა, ლ. ხუციშვილმა, (თბილისი, 1992), 64-65.

სტრიქონის VII გრაფემა) - 7,5 X 5,8 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემის ზომა ს: (I სტრიქონის IV გრაფემა) - 5,2 X 2,8 სმ; წარწერაში განკვეთილობის ნიშნები გამოყენებული არ არის; ქარაგმის ნიშნად ნახმარია ორი სამკუთხედი ფორმის ფუგურული გამო-სახულება ან სწორი განივი ხაზი ორივე ბოლოში დაბოლოვებული ოთხკუთხედი ფორმის ფიგურებით. წარწერა თავ-ბოლო ნაკლულია.

...ღსწისწსტ ფქსჟსტ]....

გადარჩენილ ნაწილში გარკვევით იკითხება: „უნსნე სლსა ფრსმნსა“, რაც შეიძლება წავიკითხოთ ასე: [უ(ფალ)ო, გ(ა)ნ(უ)] ს(უ)ენე ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნ(ისა)სა...“.

ტაძრის წინამძღვარ, არქიმანდრიტ გრიგოლთან (ქურციკიძე) საუბრისას გავარკვეეთ, რომ 2018-2019 წლებში სახურავის დაზიანების გამო ტაძარში წყალი ჩადიოდა, რის შედეგადაც XX საუკუნის დასაწყისში კათოლიკეების მიერ შელესილმა ფენამ დაიწყო ჩამოშლა, რის გამოც ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის ერთ-ერთ სვეტის ძირში გამოჩნდა წარწერიანი ქვა, რომელსაც აშკარად ეტყობა მეორადი დანიშნულების მიზნით არის გამოყენებული.¹

ჩვენს მიერ ამოკითხულ სახელ ფარსმანთან არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის წევრებს შორის გავრცელებული სახელი ფარსმანი და ასევე ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: ჩორჩანელთა არისტოკრატიული საგვარეულოს მფლობელობა ამ მხარეში. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა 1886 წელს მოსკოვის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის - პრასკოვია უვაროვას მიერ ეკლესიის დასავლეთ კართან მდებარე ქვა სვეტი, რომელიც მოგვიანებით, 1932-1933 წლებში დაწვრილებით აღწერა გიორგი ბოჭორიძემ. მან ყურადღებას ამახვილებს ქვა სვეტის თანმხლებ წარწერებზე, რომელიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზისაა გამოცემული.

პირველი ისტორიკოსი, ვინც ჩვენთვის საინტერესო წარწერა წავიკითხა, გიორგი ბოჭორიძე გახლდათ. მეცნიერი წარწერას შემდგომი სახით კითხულობს:

„წმიდაო ღვთის მშობელო დედაო ღვთისაო მიოხე ბასილევს მეფე ფარსმანის და სულსა მანანაისა ესეც გაბრიელ ანგელოზი ეტყვის ? გობრონის მიმა“. იგი ქვა სვეტსა და მასზედ

¹ აქვე ვსარგებლობთ შემთხვევით, დიდ მადლობას მოვასხენებთ წარწერის შესწავლის საქმეში განუვლი დახმარებისათვის უდეს ეკლესიის წინამძღვარს - არქიმანდრიტ გრიგოლსა (ქურციკიძე) და იქ მოღვაწე მონსეეებს. ასევე ჩემს მეგობრებს: თორნიკე ნიკურაძესა და გიორგი მალრაძეს.

ამოღარულ წარწერას VI საუკუნით ათარიღებს.

ლელა შანიძე წარწერის ახლებურ წაკითხვას გვთავაზობს, რომლის მიხედვითაც წარწერა ასე იკითხება: „ღვთისმშობელი. დედაო ღვთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ... ფარსმანისა და სულსა მანანაისი. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, ეტყვის: გიხაროდენ, მიმადლებულო“¹

ლელა შანიძე უდეს სტელას X-XI საუკუნეებით ათარიღებს. მას სახელ ფარსმანთან დაკავშირებით წერილობითი წყაროებიდან მოჰყავს ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებული ბაგრატ IV-ის დროს მოღვაწე ფარსმან თმოგველი, სათხის ეკლესიის მაშენებელი ფარსმანი და ასევე XI საუკუნის დასაწყისის ზარზმის სამწერობელზე ამოღარული სახელი ფარსმანი. თუმცა იგი იკავებს თავს მოხმობილ წყაროებში მოხსენიებული სახელი ფარსმანი გაიგივოს მაინცდამაინც უდეს სტელის წარწერაში ამოღარულ სახელ ფარსმანთან.

ქართული წარწერების კორპუსის I ტომშიც შევიდა უდეს წარწერა, რომელსაც ნოდარ შოშიაშვილი ასე კითხულობს:

„[წ(მიდა)ო ღ(მრ)თ(ი)]მშ(ო)ბ(ე)[ლო] | მ(არია)მ, | დ(ე)დ(ა)ო ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)|ო, მ(ე)ოხ (ე)ყ(ავ) ს(უ)ლს|ა ფ(ა)რსმ(ა)ნის | და ს(უ)ლსა | მანანისა. | ესეა გ(ა)ბრ(ი)ელ - ან|გ(ელო)ზ]ისგან მ(ა)მ(ა)ღ“.

ისტორიკოსი წარწერას X საუკუნით ათარიღებს, ხოლო წარწერაში მოხსენიებულ ფარსმანს ჯავახეთის დიდ აზნაურად მიიჩნევს.

აღნიშვნის ღირსია, რომ წარწერის ახლებური წაკითხვა ბოლო დროს ვალერი სილოგავამ შემოგვთავაზა, მის მიხედვით, წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ: „წმიდაო ღმრთისმშობელო მარია, დედაო ღმრთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ფარსმანისა და სულსა მანანისა. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, რომელი ეტყვის: „გიხაროდენ, მიმადლებულო“²

იგი თავდაპირველად წარწერას თავის პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XI საუკუნის ეპიგრაფიკულ ძეგლად მიიჩნევს. მისი აზრით, წარწერაში „მოხსენიებული ფარსმანი ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის წევრია“³ თუმცა მოგვია-

1 ლ. შანიძე, უდეს სტელა, ქართული ხელოვნება, (თბილისი, 1979), 108

2 ვალერი სილოგავა, სამცხის ლაპიდარული ეპიგრაფიკა, წიგნში: ახალციხისა და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, (თბილისი 2013), 160.

3 ვალერი სილოგავა, ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი თურქ-სელჩუკთა შემოსევის შესახებ XI ს. საქართველოში (მირაშხანის წარწერა), წიგნში: ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს ვალერი სილოგავამ, ლია ახალაძემ, მერაბ ბერიძემ, ნესტან სულავამ და როინ

ნებით, იგი წარწერაში მოხსენიებულ ფარსმანს X საუკუნის მიწურულში მოღვაწე ფარმან ერისთავთან აიგივებს და, ლელა შანიძის მსგავსად, წარწერის ქრონოლოგიას X-XI საუკუნეების მიჯნით განსაზღვრავს.

წარწერის დათარიღებას დაკავშირებით სრულად ვიზიარებთ ჩვენ წინამორბედ მეცნიერთა მიერ შემოთავაზებულ თარიღს და, მათ მსგავსად, წარწერას X-XI საუკუნეების მიჯნით ვათარიღებთ. სწორედ ამ პერიოდის ისტორიული მოღვაწე უნდა იყოს წარწერაში მოხსენიებული ფარსმანი. თუ წარწერის ჩვენეული წაკითხვა სწორია („[უ(ფალ)ო, გან(უ)ს(უე)]ნე ს(უ)ლსა ფ(ა)რსმ(ა)ნ(ი)ს(ას)ა...“) მაშინ გამოდის, რომ წარწერის შესრულებულის დროს ანუ X-XI საუკუნეების მიჯნაზე ფარსმან ჩორჩანელი უკვე გარდაცვლილია. წარწერის ფრაგმენტულობიდან გამომდინარე, ძნელია რამის გადაჭრით თქმა თუ ჩორჩანელთა ფეოდალური საგვარეულოს რომელი ფარსმანი უნდა ვიგულისხმოთ ახლად გამოვლენილ წარწერაში მოხსენიებულ ფარსმანთან.

1987 წელს დევი ბერძენიშვილმა უდეს წმიდა ნინოს ეკლესიის გალავანში ასომთავრული წარწერა ნახა. მან წარწერის გადმონაწერი შეასრულა და ფოტოზე აღბეჭდა, რომელიც დაცულია მის პირად არქივში.¹

ვალერი სილოგავა წარწერას კითხულობს შემდეგი სახით: „† წმიდაო ეკლესიაო, მეოხ [ეყავ] სულსა პატარი[სასა]“ და მას X საუკუნით ათარიღებს.

ჩვენი აზრით, ეკლესიის გალავანში არსებულ წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ:

†. 𐌱𐌿𐌺 𐌹𐌸𐌺 𐌸𐌺... | 𐌸𐌺 ᐅ𐌺𐌸- ანუ „†.წ(მი)დ(ა)ო ეკ(ლე)ს(ია)ო, მო(ი)ხ[სენე] | ს(უ)ლა პ(ა)ტრი[კი].“

ჩვენ სრულიად ვიზიარებთ წარწერის ვალერის სილოგავასეულ დათარიღებას და მის მსგავსად, წარწერის ქრონოლოგიას X საუკუნით განვსაზღვრავთ. აქაც წინა წარწერის მსგავსად, უნდა იხსენიებოდეს ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის კიდევ ერთი წარმომადგენელი სულა პატრიკი. ჩვენი აზრით, წარწერაში მოხსენიებული სულა პატრიკი შესაძლოა გაიგივდეს 980 წლის ახლო ხანების ზარზმის სააღმშენებლო

ყავრელიშვილმა, (თბილისი, 2012), 220.

¹ დევი ბერძენიშვილის საარქივო მასალის გაცნობის საქმეში განუვლი დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებთ ისტორიკოსებს: გიორგი ქვიციანიას და ბუბა კუდავას.

წარწერაში მოხსენიებულ იოვანეს მამა - სულასთან, რომელიც როგორც უდის წმიდა ნინოს ეკლესიის წარწერა გვამცნობს ატარებდა ბიზანტიის იმპერიის კარზე ერთ-ერთ საპატიო სამხედრო წოდებას - პატრიკის სახელოს.

Tamaz Gogladze

Korneli Kekelidze Georgian
National Centre of Manuscripts

NEW EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE FEUDAL HOUSE OF CHORCHANELI (THE INSCRIPTIONS ON THE CHURCH OF DORMITION OF THE VIRGIN OF UDE AND THE CHURCH OF ST. NINO)

Ude is located in the historical region of Samtskhe, district of Adigeni, the Kvablianitskali river gorge. In the center of the village, there is a large church of Dormition of the Virgin.

In 1886, Praskovya Uvarova mentioned that there was a basilica in the place of a catholic church. In 1932-1933, during the trip to Samtskhe-Javakheti, Giorgi Bochoridze described Ude church saying: „There was an old church in the place of the current (large and new) church of the Holy Virgin. The material of the old church was used for the construction of the new one“.² Giorgi Bochoridze’s opinion was proved this summer, when we visited Ude church of the Dormition of the Virgin within the project “The Historical and Cultural Monuments of Samtskhe Region” financed by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. During the visit, we paid attention to the inscribed stone fragment at the bottom of the North Pilaster in the interior of the church.

Before dwelling on the text of the inscription, I will make an archaeological description.

The inscription is carved on a dark grey stone, the sizes of which

---

1 The research [grant number HE-21-1739] was implemented with the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

2 Giorgi Bochoridze, *A Trip to Samtskhe-Javakheti*, prepared for publication, commented, indexed and prefaced by D. Berdzenishvili, L. Melikishvili and L. Khutsishvili. Tbilisi. 1992, pp. 64-65.

Bochoridze dates the stone column and its inscription by the 6th century.

Lela Shanidze reads the inscription as follows: „ღვთისმშობელი. დედაო ღვთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ... ფარსმანისსა და სულსა მანანასი. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, ეტყვის: გიხაროდენ , მიმადლებულო“ (Holy Virgin, Mother of God, have mercy on the soul of... Parsman and the soul of Manana. This is Archangel Gabriel who says: Hail Mary, Blessed Virgin) .¹

Lela Shanidze dates Ude's stone column by X-XI centuries. According to her, the Parsman mention in the inscription is either Parsman of Tmogvi, a public figure of the epoch of Bagrat IV, mentioned in "The Life of Kartli", or Parsman who constructed Satkhe church, or the Parsman whose name was carved on Zazma ripidion of the beginning of the 11th century. Lela Shanidze does not identify the name Parsman with the name given in the inscription of the stone column.

Ude inscription is also included in the first volume of the Corpus of Georgian Inscriptions. Nodar Shoshiashvili reads it as follows:

„[წ(მიდა)ო ღ(მრ)თ(ი)]მშ(ო)ბ(ე)[ლო] | მ(არ)იამ, | დ(ე)დ(ა)ო ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)ო, მ(ე)ოხ (ე)ყ(ავ) ს(უ)ლს|ა ფ(ა)რსმ(ა)ნის | და ს(უ)ლსა | მანანისა. | ესეა გ(ა)ბრ(ი)ელ - ანგ(ე)ლოზისგან მ(ა)მ(ა)ფ“ (Holy Virgin Mary, Mother of God, Have mercy on the soul of Parsman and the soul of Manana. This is Archangel Gabriel, father).

The historian dates the inscription by the 10th century. He argues that the Parsman mentioned in the inscription was a nobleman from Javakheti.

Valeri Silogava has offered an interesting version of the inscription: „წმიდაო ღმრთისმშობელო მარიაო, დედაო ღმრთისაო, მეოხ ეყავ სულსა ფარსმანისა და სულსა მანანისა. ესე არს გაბრიელ ანგელოზი, რომელი ეტყვის: „გიხაროდენ, მიმადლებულო“ (Holy Virgin Mary, Mother of God, have mercy on the soul of Parsman and the soul of Manana. This is Archangel Gabriel who says: "Hail, Mary, Blessed Virgin").²

Based on the paleographic marks, V. Silogava considers that the inscription was made in the 11th century. V. Silogava initially noted that the Parsman mentioned in the inscription "was a member of the feudal family of the Chorchaneli".³ However, later, he argued that

1 L. Shanidze, The Stone Column of Ude, *Kartuli Khelovneba*. Tbilisi. 1979. P. 108.

2 Valeri Silogava, The Lapidary Epigraphic Monuments of Samtskhe, in: *The Eparchy of Akhaltsikhe and Tao-Klarjeti*. Tbilisi. 2013. p. 160.

3 Valeri Silogava. An Epigraphic Monument on the Raid of Turk-Seljuks in Georgia in the 11th Century (Mirashkhan Inscription), in the book: *The Epigraphic Corpus of*

the name mentioned in the inscription belonged to the nobleman Parsman who lived in the second half of the 10th century. Like Lela Shanidze, V. Silogava dates the inscription by the end of the 10th and beginning of the 11th centuries.

I fully agree with the opinions of the above-mentioned scholars regarding the date of the inscription – the end of the 10th and the beginning of the 11th century. The Parsman mentioned in the inscription must have lived in this period. If my reading of the inscription is correct („[უფალ]ო, გან[უ]ს[უე]ნე ს[უ]ლსა ფ[ა]რსმ[ა]ნ[ი]ს[ა]სა...“ (“God, have mercy on the soul of Parsman”)), and the inscription was made at the end of the 10th or beginning of the 11th century, Parsman Chorchaneli is already dead. Due to the fragmentary nature of the inscription, one cannot say for certain which Parsman of the feudal family of Chorchaneli is implied in the inscription.

In 1987, Devi Berdzenishvili found an inscription made in Asomtavruli script in the gate of St. Nino church in Ude. He copied the inscription and made its photograph. The material is preserved in his personal archive.¹

Valeri Silogava reads the inscription as follows: „† ნმითაო ეკლესიაო, მეოხ [ეყავ] სულსა პატარი[სასა]“ (Holy church, have mercy on the soul of the little one) and dates it by the 10th century.

In my opinion, the inscription in the gate of St. Nino church should be read as follows:

†. ႵႴႱ ႵႵႱႴႱႴႱ ... | ႵႵႴ ႵႵႴႱႴ-- ႵႵႴ „†.ნ(მი)დ(ა)ო ეკ(ლ)ეს(ია)ო, მო{ი}ხ[სენე] | ს(უ)ლსა პ(ა)ტრი[კი] (Holy church, bless Patricius Sula).

I completely agree with V. Silogava's opinion regarding the date of the inscription – the 10th century. Like the previous inscription, this inscription also mentions a representative of the Chorchaneli feudal family, this time Patricius Sula. It is likely that the person mentioned in the inscription must be Sula - the father of Iovane mentioned in the construction inscription of Zarzma made in 980. According to the inscription of St. Nino church of Ude, Sula occupied the position of Patricius - an honorable military position at the Byzantine royal court.

Javakheti, prepared for publication by Valeri Silogava, Lia Akhaladdze, Merab Beridze, Nestan Sulava and Roin Kavrelshvili. Tbilisi. 2012. p. 220.

¹ I would like to express my deepest gratitude to historians Giorgi Cheishvili and Buba Kudava who assisted me in the study of Devi Berdzenishvili's archive material.

ლელია გოცირიძე სოფიო ცერცვაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მნიშვნელობა

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამბავია ერისა და ეთნოსის იდენტობისა და თვითგამორკვევის საკითხში. ეს არის ცოცხალი ფაქტი, რომელიც გვიყვება იმ ისტორიის შესახებ, იმ დროისა და პერიოდის შესახებ, რომელიც გამოიარა თუნდაც ერთმა არტეფაქტმა აქამდე მოსასვლელად. თითოეული ნიმუში და მისი დეტალი, აჩვენებს ქვეყნის, ერის და ხალხების განვითარების ყველა საფეხურს, ისტორიას და მათ კულტურას. ვინ და როგორ უნდა იცავდეს მას? საკითხი მეტად მნიშვნელოვანი, მრავალფეროვანი და კომპლექსურია. ამ საკითხში უმთავრესი მაინც თითოეული ადამიანის დამოკიდებულება, მიდგომა და გადაწყვეტილებაა. როგორ აღიქვამს იგი კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობას, სად და როგორ ხედავს თავის როლს მისი დაცვისა და გადარჩენის საკითხში და რა ფუნქციას ასრულებს სახელმწიფო. მივდივართ დასკვნამდე, რომ სახელმწიფოსთვის სხვა გამონვევებთან ერთად, მნიშვნელოვან პრიორიტეტად უნდა იყოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა და გადარჩენა. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა არის ადამიანის უფლება, რომელიც დაცულია ქვეყნის კანონმდებლობით. მისი მოვლით და შენახვით, ახალ თაობას შესაძლებლობა ეძლევა ნახოს, გაიგოს და იცხოვროს წინა თაობების მიერ დატოვებული სიმდიდრით, და თავის მხრივ შეუნარჩუნოს იგი მომავალ თაობას სტანდარტების შესაბამისად.

კულტურული მემკვიდრეობა მრავალფეროვანი ცნებაა. ავთენტურობა და მთლიანობა არის ძირითადი ღირებულებები, რომლებიც უზრუნველყოფენ კულტურული მემკვიდრეობის მოვლასა და მის გამოყენებას თანამედროვე სამყაროში. იგი არის თვლასაჩინო მაგალითი და საზომი, რამდენად სწო-

რად, დროულად და წარმატებით გადაეცემა მომავალ თაობას. მოსაზრებებისა და დაშვებების ფართო სპექტრი, ბუნებრივი პირობები, ტექნიკური დიაგნოსტიკა, დაგეგმილი შესასრულებელი სამუშაოები, პრევენცია, პრევენციული კონსერვაცია და რესტავრაცია, თოთიეული მათგანი ჩარევის განსხვავებულ ფორმას წარმოადგენს, რომელიც დამოკიდებულია პირობებზე, ფორმაზე, ფუნქციასა და დანიშნულებაზე. სამეცნიერო მეთოდოლოგიაში გამოყენებული მასალა და კვლევის პროცესში მიღებული შედეგების სწორი ანალიზი, არტეფაქტის ავთენტურობისა და მნიშვნელობის გადარჩენაში გვეხმრება. ეს ყველაფერი ერთიანობაში მოდის კონსერვატორ-რესტავრატორის მიერ ახალი მიდგომებითა და მეთოდებით განხორციელებულ სამუშაოებში, რაც უზრუნველყოფს კულტურისა და კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის სწორად გაგებას და მისი ღირებულებების სწორად განსაზღვრას.

კულტურის მნიშვნელობის ზუსტი განსაზღვრება რთული და სადავო საკითხია. თავად ცნება მნიშვნელოვნად განვითარდა ბოლო 75 წლის განმავლობაში. იუნესკოს გადაწყვეტილებები გასული ათწლეულების განმავლობაში მოწმობს იმ მრავალ გზაზე, რომლითაც კაცობრიობა ცდილობდა გაეგო, თუ როგორ შეუძლია კულტურას გააძლიეროს ადამიანის იდენტობის განცდა და რეფლექსია იმაზე, რომ აუცილებელია მემკვიდრეობის დაცვა განადგურებისაგან. საჭირო გახდა საერთაშორისო კამპანიების დაწყება მსოფლიო მატერიალური და არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების კონცეფციის დასაცავად და კვლევითი და ლაბორატორიული სამუშაოების შენარჩუნების აუცილებლობისათვის.

ხშირად გვესმის კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობაზე. მაგრამ რა არის კულტურული მემკვიდრეობა? და ვისი მემკვიდრეობაა ის? ტერმინი „კულტურული მემკვიდრეობა“ ჩვეულებრივ წარმოშობს ერთი საზოგადოების იდეას და მის წევრებს შორის კომუნიკაციას. მაგრამ კულტურული საზღვრები არ არის და არც უნდა იყოს მკაცრად განსაზღვრული. ყველა არტისტი სხვადასხვა სფეროში ერთამენთისგან იღებს ინსპირაციას, რაც ერთიანობაში კულტურათაშორის დიალოგს ქმნის.

კულტურული მემკვიდრეობა ხშირ შემთხვევაში მოიაზრებს არტეფაქტებს (ნახატები, ნახატები, ანაბეჭდები, მოზაიკა, სკულპტურები), ისტორიული ძეგლებს შენობებს და ასევე არქეოლოგიური ადგილებს. მაგრამ კულტურული მემკვიდრეობა

უფრო ფართო ცნებაა. იგი მოიცავს ადამიანის შემოქმედების, ფანტაზიისა და გამოხატვის ყველა მტკიცებულებას: ფოტოებს, დოკუმენტებს, წიგნებს, ხელნაწერებს და ინსტრუმენტებს და ა.შ. როგორც ცალკეულ ობიექტებს, ისე კოლექციებს. დღეს, ქალაქები, წყალქვეშა მემკვიდრეობა და ბუნებრივი გარემო ასევე განიხილება კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილად, რადგან ადამიანები იდენტიფიცირებენ საკუთარ თავს ბუნებრივ ლანდშაფტთან. უფრო მეტიც, კულტურული მემკვიდრეობა არ შემოიფარგლება მხოლოდ მატერიალური ობიექტებით, რომელთა ნახვა და შეხება შეგვიძლია. იგი ასევე შედგება არამატერიალური ელემენტებისაგან, როგორებიცაა: ტრადიციები, რიტუალები, რწმენა-წარმოდგენები, მითები და ლეგენდები, ცოდნა და უნარები, რომლებიც საზოგადოებაში თაობიდან თაობას გადაეცემა. თუმცა კულტურული მემკვიდრეობა არ არის მხოლოდ არტეფაქტებისა და ტრადიციების ერთობლიობა. ეს არის მეხსიერების, რეფლექსიის, გააზრებისა და დავიწყების პროცესი, რომელიც ყველა ეპოქას ახასიათებს. ისტორიული მემკვიდრეობის გადარჩევის პროცესში კი არჩევანის გაკეთება კულტურული და პოლიტიკური მოტივით ხდება, რა უნდა დარჩეს და რა უნდა გაქრეს მომავალი თაობების მენტალური ცვლილებებისთვის. რადგან ყველა ერს თავისი წვლილი და ადგილი აქვს მსოფლიოს კულტურის რუკაზე. ამიტომ მნიშვნელოვანია პატივი ვცეთ და დავიცვათ ერების კულტურული მემკვიდრეობა საერთაშორისო ხელშეკრულებებით.

დღევანდელ სამყაროში, კულტურა ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი ინსტრუმენტია საზოგადოებების გარდაქმნისა და იდეების განახლებისთვის. მეცნიერმა მაიკლ ფარადეიმ, დაინყო გარემოს მავნე ზემოქმედების შესწავლა ხელოვნების ნიმუშებზე. ეს იმის მანიშნებელია, რომ გარემო პირობები ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დამაზიანებელი ფაქტორია არტეფაქტებისთვის. ასევე ლუი პასტერმა საფუძველი ჩაუყარა კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაციისთვის თეორიული ჩარჩოს გამოყენების პირველ ორგანიზებულ მცდელობას.

რესტავრატორ-კონსერვატორი მუშაობის პროცესში, ხელმძღვანელობს ეთიკური სტანდარტებით, რომელიც დამყარდა მთელ მსოფლიოში და შეიქმნა ეროვნული და საერთაშორისო ეთიკის სახელმძღვანელო. გარდა ეთიკის სახელმძღვანელოსი, მუშაობის პროცესში გადანყვეტილების მიღება რესტავრატორების ჯგუფის და სხვა კომპეტენტური, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვაზე პასუხისმგებელი პირების მიერ ხდება.

ქვეყნების კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის შესახებ კანონთან ერთად ამ ნორმებს და სტანდარტებს არეგულირებს „ვენეციის ქარტია“- საერთაშორისო ქარტია, ძეგლებისა და ასამბლების კონსერვაციის და რესტავრაციის შესახებ (1964წ), რომელიც წარმოადგენს ძეგლთა დაცვასთან დაკავშირებულ საერთაშორისოდ აღიარებულ ძირითად დოკუმენტს და ადგენს კულტურის მემკვიდრეობის ძეგლთა კონსერვაციისა და რესტავრაციის მთავარ ღირებულებებს, მეთოდებს, სადაც ჩამოთვლილია ყველა ის მნიშვნელოვანი პრინციპი, რომელიც რესტავრაცია-კონსერვაციის პროცესში უმთავრესია.

მოსხენებაში ვისაუბრებთ, რა არის რესტავრაცია, კონსერვაცია, პრევენცია, სად გადის ზღვარი არჩევანის გაკეთებისას და რას ენიჭება განსაკუთრებული მნიშვნელობა გადაწყვეტილების მიღებისას კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის პროცესში.

Leila Gotsiridze

Sopio Tsertsvadze

Korneli Kekelidze Georgian
National Centre of Manuscripts

THE IMPORTANCE OF PROTECTION OF THE CULTURAL HERITAGE

Protection of cultural heritage is one of the pressing issues for the identity and self-determination of a nation and ethnicity. This is a live fact telling the story of the time and period, and the life of an artefact from its creation to our times. Each example or detail reveals stages of development of the country and the nation, its history and culture. Who should protect cultural heritage and how should it be protected? The issue is diverse, complex and significant. Much depends on the decisions and attitudes of each and every person. How do we perceive the importance of cultural heritage? How do we assess our role in its protection? What is the function of the State in this regard? We arrive at a conclusion that, alongside with other issues, a major challenge of the State is to preserve and protect cultural heritage. Protection of the cultural heritage is a human right protected by legislation. If we maintain and protect cultural heritage, the younger generation will have an opportunity to see the wealth

left by the elder generation and, in their turn, preserve it for future generations in accordance with the standards.

Cultural heritage is a diverse concept. Authenticity and integrity are the main values ensuring the preservation of the cultural heritage and its use in the contemporary world. Cultural heritage is a vivid example which shows how national values are preserved for future generations, whether they are preserved correctly and successfully. A broad spectrum of opinions and assumptions, natural conditions, technical diagnostics, planned and implemented activities, prevention, preventive conservation and restoration are the forms of interference that depend on conditions, forms, functions and aims. The material used in the scientific methodology and correct analysis of research outcomes help identify the importance and authenticity of artefacts. All the above-mentioned is combined when a conservator-restorer implements activities based on modern attitudes and methods. This ensures correct understanding of the significance and value of culture and cultural heritage.

It is hard to work out a precise definition of culture. The concept itself was largely developed in the past 75 years. UNESCO's decisions made in the past decades prove the attempts of the humankind aimed at the understanding of how culture can enhance the feeling of identity and cause reflection on the need of protection of cultural heritage from destruction. There was a need for international campaigns for the protection of material and non-material cultural heritage of the world and for the implementation of research and laboratory works.

We often speak of the importance of cultural heritage, but what is cultural heritage? Whose heritage is it? The term "cultural heritage" implies the idea of a unified society and communication between its members. Yet, cultural boundaries are not strict, and they should not be strictly defined. Artists working in different fields are inspired by one another, thus creating an intercultural dialogue.

Often, cultural heritage implies artefacts (paintings, prints, mosaics, sculptures), historical monuments, buildings and archeological sites. Yet, cultural heritage is a broader concept. It embraces all kinds of creative work, imagination and forms of expression: photos, documents, books, instruments and so on. Cultural heritage embraces separate objects as well as collections. Currently, cities, underwater heritage and natural environment are also viewed as cultural heritage, because people identify themselves as parts

of natural landscape. Moreover, cultural heritage does not embrace only tangible material objects. It also consists of non-material elements: traditions, rituals, beliefs, myths and legends, knowledge and skills, passed from generation to generation. However, cultural heritage is not only a unity of artefacts and traditions. It is a process which involves memory, reflection, perception and oblivion, peculiar to each epoch. In the process of selection of historical heritage, the choice is based on cultural and political motives: what should be preserved and what should be forgotten in order to achieve a desired change in the mentality of the coming generations? Each nation makes its contribution and finds its place on the cultural map of the world. Therefore, it is important to respect national cultural heritage and protect it on the basis of international agreements.

In the modern world, culture is the strongest tool for the transformation of the society and renovation of ideas. Michael Faraday started to study the negative impact of the environment on the works of art. He proved that natural conditions are harmful for artefacts. Louis Pasteur made the first organized attempt of utilization of the theoretical framework for the conservation of cultural heritage.

In the working process, a restorer-conservator is guided by ethical standards established in the entire world and yielding a guidebook of national and international ethics. Apart from this guidebook, decisions are based on the opinions of competent people responsible for the protection of cultural heritage. Alongside with the law on the protection of cultural heritage, the norms and standards are regulated by Venice Charter – an international charter on the conservation and restoration of monuments and ensembles (1964), an internationally recognized document on the protection of monuments, defining key values and methods of conservation and restoration of monuments. The Charter contains a list of all the major principles governing the process of restoration-conservation.

The paper defines the concepts of restoration, conservation, prevention etc. The paper also outlines the principles of decision-making and the priorities on which choice is based in the process of protection of cultural heritage.

SOME REMARKS ABOUT THE SYMBOLISM OF COLORS IN THE HITTITE WORLD

Among the ancient symbols, the main trinity of colors: red, white and the opposite unity of black. The triad of colors appeared in the early period of human history and was combined with the products of the human body (for example, white - mother's milk, red - blood, black - excrement, etc.), the occurrence of which is due to an overstrain of emotions¹.

White, was usually associated with the sky, light, sky, happiness and generally symbolized goodness and positive. Black was associated with evil, grief, suffering, darkness, failure, hell, it symbolized evil, bad. Red, in a positive sense, symbolized life, was a protective measure to avoid the "evil eye", and in a negative sense - diseases and the blood of an animal or person sacrificed during the sacrifice. During ritual ceremonies, the tricolor: red, white, blue (black) could symbolize the three parts of the vertical structure of the universe: heavenly, earthly and underground.

During Hittite rituals, the color of ceremonial clothing had a symbolic meaning. Blue, yellow, white, turquoise and amber were popular and used among the Hittites. It should be noted that different shades of blue were used: light and dark. As in the Ancient East, the Hittites were dominated by three colors: white, brown and black. In the Hittite color symbolism, white was considered a symbol of the sky, red - the earth, where there is life, and black was associated with the underworld. In favor of this hypothesis, the ritual of summoning Hittite spirits, during which the colors listed above were used, can testify.

White color was considered the ceremonial color of the Hittite kings, and the ceremonial clothes of priests and other servants could be multi-colored. In some rituals, the Hittites wore black clothes, in

---

1 **Hmayakyan H.**,The Old Orient Symbolism in "The Color of Pomegranate" Movie (Arm),Yerevan, 2016, p.123.

some cases white, in another ancient Hittite ritual they wore red (the color of blood).

In the Hittite rituals, white dominated, it was the color of the formal clothes of the king, queen and other courtiers. Color symbolism is seen in some other Hittite rituals, such as the ritual of the “decorated bull” adorned with “blue robes” or the lamb adorned with “red robes”¹.

In addition to the three colors, five colors (red, blue, white, black, yellow) were also used, as evidenced by the times of Tudhaliya III (II) and Queen Nikalmati. In ancient Hittite rituals, five colors are used to “purify” the king and queen of pain, suffering and fear². For comparison, we note that the tricolor of white, red and black (dark blue) was also common in ancient Egypt. The Egyptians called the cultivated lands of the delta and valley of the Nile the Black Land, the desert the Red Land, and the watery domains near Egypt the Great Green. Along with “white” these are the primary colors used in the Egyptian language. For the Egyptians, km (m) “black” is cultivated land. So “Egypt” means the fertile land of Egypt Km.t/Kemet “Black”, “Black Earth”. Of course, the soil was not black, but dark brown. Also, km(m) “blac” was written using crocodile skin, which is unlikely to have been black. The white color had the meaning of light and radiance among both the Egyptians and the Copts.

Like other peoples, red was considered the color of blood in Egyptian color symbolism³.

Blue is also found in Hittite color symbolism. The Hittites, apparently, attributed magical, healing properties to the blue color. This is evidenced by the fact that the Hittites used blue wool (a piece) to treat headache patients. Interestingly, the Georgians also used the color blue with the same meaning: they wrote a prayer on blue paper and wrapped it around the patient’s head⁴.

The surviving written statues of the Hittite gods were made from lapis lazuli, and it is thought that this form was used to cast similar statues of the gods in blue glass to imitate varieties of lapis lazuli. In Bogazkoy, a similar form was found in the Hittite Ortakoy-

1 Ардзинба В. Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, с. 211.

2 See also in the same place p. 213.

3 Schenkel W., Colours as Viewed by the Ancient Egyptians and the Explanation of this View as Seen by Academics Studying Colour, Value of Colour. Material and Economic Aspects in the Ancient World, Berlin, 2020, pp. 38-39.

4 **Charekishvili N.**, Symbolism of numbers and colors in Hittite and Ancient Georgian world, Tbilisi, 2021, p. 344.

Sapinuva settlement (Turkey, Chorum province). There has been glass production in Alalakh for several centuries, but there is still no information about possible evidence of glass production in the period before the beginning of the 14th century. Evidence from glass production shows that the demand for and use of blue, turquoise, yellow and white glass continued to be used both as domestic luxury and as funerary items¹.

A wide variety of colored glass was found in Alalakh, where the blue color predominated. For example, the eyes of the statue of King Idrim were made of dark blue glass. Two female glass figurines are sometimes identified with Ishtar, they were found in Alalakh and are now in the Hatta Archaeological Museum, and the other is in the British Museum. The first figurine had a "blue" color, but the Archaeological Museum of Hatta showed that its original color was closer to turquoise².

We can state that the blue color was widespread and in demand among the Hittites, but it is difficult to say unequivocally about its economic and social role. For comparison, we note that the blue color also had its own clear symbolism in Egyptian culture, especially its dark shades, which symbolized the night sky and the color of the sea.

Several Egyptian texts mention body parts of the gods made of lapis lazuli, for example, "The Book of the Heavenly Cow" describes the sun god Ra as having "... hair of real lapis lazuli", next example "In the Hymn to the Sun-God", the sky is described as the color of lapis lazuli. It is said that turquoise was the color of the sky and the original waters were lapis lazuli. primeval waters being from lapis lazuli.

Different shades of blue also stood out in the Armenian environment, as well as among the Hittites. Blue symbolized the sky, and for example, the sea symbolized the sea, the color of the sea³.

As we can see, red, white, black and blue colors had almost the same meaning among different ancient peoples. We can say that until today the symbolism of flowers has not changed much. White

---

1 **Dardeniz G.**, Significance of Colour in the Second Millennium BC: The Perception and Use of Glass at the Centre and Periphery of the Hittites, Berlin, 2019, p.109.

2 See also in the same place p. 106:

3 **Marco B.**,Kapoyt/Blue: Tracing the Armenian History of a Colour, Milano, 2012, p. 84.

color is still considered a symbol of purity, light, purity among many peoples today, for example, a white wedding dress, but there is also a completely opposite symbol associated with white color: white clothes are worn during funeral rites in India. To this day, funeral ceremonies are preferred in many countries, as in the past blackness was associated with the underworld. Red is also associated with life, as well as with blood, in poetry to this day.

Bibliography

1. Ардзинба В. Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, с.252.
2. Charekishvili N., Symbolism of numbers and colors in Hittite and Ancient Georgian world, Tbilisi, 2021, p. 356.
3. Dardeniz G., Significance of Colour in the Second Millennium BC: The Perception and Use of Glass at the Centre and Periphery of the Hittites, Berlin, 2019, p.123.
4. Hmayakyan H., The Old Orient Symbolism in “The Color of Pomegranate” Movie (Arm), Yerevan, 2016, p. 224.
5. Hodgkinson Anna K., Manufacturing Colourful Glass Objects in New Kingdom Egypt: A Spatial and Statistical Analysis, Value of Colour. Material and Economic Aspects in the Ancient World, Berlin, 2020, pp. 125-175.
6. Schenkel W., Colours as Viewed by the Ancient Egyptians and the Explanation of this View as Seen by Academics Studying Colour, Value of Colour. Material and Economic Aspects in the Ancient World, Berlin, 2020, pp. 35-54.
7. Marco B., Капоут/Blue: Tracing the Armenian History of a Colour, Milano, 2012, pp. 84-109.

Hasmik Hmayakyan

Institute of Oriental Studies
National Academy of Sciences of Armenia

ХЕТТСКИЙ ^{GIS} HUEŠA «ВЕРЕТЕНО» - АРМЯНСКИЙ HIWSEL «ПРЯСТЬ»

Веретено – один из древних рабочих инструментов, который

в основном связан с древнейшей традицией пряжи. Веретёна были найдены во время раскопок многих поселений древнего мира.

По представлениям древних, веретено было тесно связано с потусторонним миром. Оно было постоянным предметом погребального инвентаря и считалось символом смерти [Свешникова 1990, 131]. Наличие веретена в личном погребальном инвентаре покойного - однозначная подсказка, что погребенная - женщина [Туманян 2010, 148]. Было найдено множество образцов веретён при раскопках десятков памятников Хеттского царства [Bonacchi 2020, 53-77], свидетельствующие о развитии текстильного производства в данном регионе [Belucci et al, 97-142]. Не случайно, что в хеттских текстах, мы встречаем множество упоминаний веретена.

Веретено, кроме прикладного значения, обретает также дополнительное символическое значения и аллегорические аспекты: его можно встретить в древних источниках и искусстве как инструмент и оружие, используемое прорицателями, гадалками, колдуньями, целителями, повивальными бабками и жрицами в определенных лечебных, а также наказательных магических ритуалах и молитвах. В Хеттском царстве, как и на остальном Ближнем Востоке, прялка считалась женским символом [Hoffner 1989, 34-35]. Хетты по всей вероятности верили, что в загробной жизни для них необходимо личное имущество. Женщин хоронили со своими веретёнами и личным имуществом [Hoffner 2005, 506]

Веретёна и прялки часто используются во время заклинаний против нечистой силы и болезней, связанных с сексуальностью. Веретено и прялка как символы женственности в сравнении с луком и стрелами (символами мужественности) являются основными инструментами, используемыми во время боевых и погребальных ритуалов [Vaccelli et al, 114].

В некоторых хеттских текстах, мы можем проследить связь веретена и пряжи (женщина, занимающаяся прядением) с судьбой, что также засвидетельствовано в представлениях других народов, например у греков. Веретено в хеттских текстах очевидным образом связывается также с богинями подземного мира, которые веретеном в руках пряли годы жизни царя и его годам нет ни конца, ни счета [Ардзинба 1982, 88, Naas 1994, 725]. В одном хеттском тексте представлен ритуал прядения белой

шерсти царем и царицей [Kammenhuber 1973, 1007]. Другой хеттский текст описывает ритуал прадения белой шерсти, который проделывали во дворце царь – дважды скручивая переданную им и уже запряденную белую шерсть и дважды вращает приспособление для пряжи нити [Ардзинба 1982, 88, Yeganyan 2018, 33].

Предполагается, что головки верётен связаны с культом солнца [Киквидзе 1988, 164-166]. В этом контексте, можно рассматривать связь бога солнца с овном, представленном, например, в одном хеттском тексте, где бог солнца и богиня Kamgišera вместе причесывают овечью шерсть [Archi 1993, 407].

Исследователи также отмечали связь веретена и использования зеркала, являющегося неотъемлемым женским атрибутом, для повышения мужской силы и увеличения плодородия имеющиеся в некоторых текстах и ряде ритуалов. Хеттские тексты повествуют, что веретено и зеркало использовались в магическо-ритуальных и целительных целях. Например, хеттская колдунья по имени Paškuwatti один раз использовала эти предметы, чтобы вылечить половое бессилие пациента мужского пола. Ритуал состоял в изъятии веретена, зеркала и женской одежды, которые были даны пациенту ранее, и вручении ему лука и стрелы, символизирующие мужественность. Другой хеттский текст – ритуал и молитва к богине Иштар из Ниневии излагает подробности магического ритуала, совершаемом для ослабления врага, его мужественности (половой потенции) с помощью веретена и зеркала [Yakar 2011, 4].

В армянских верованиях, найденных артефактах также встречаются многочисленные веретёна, которые, кроме прикладного значения имели ритуально-культурное содержание. В результате раскопок найдено множество головок верётен или их остатки из Армении – сделанные из кости (Шенгавит, Гарни, Цахкаовит, Цахкаландж, Ширакаван, Агарак, Аревик, Бешташен), каменные (Шенгавит, погребального поля Джрарата, Агарак и др.). Веретёна, найденные в захоронениях женщин были найдены из могильников Артика (No. 4, 12, 13, 571), Чешманиса (могильник No. 11) [Yeganyan 2018, 29-30]. Веретёна как археологические артефакты выступают в контексте жертвоприношений или захоронений, что предполагает существование в отношении последних конкретных ритуальных представлений среди

жителей Армянского нагорья в Эпоху бронзы [Yeganyan 2018, 29-30].

Из армянского эпического наследия до нас также дошли образы женщин, прядущих веретёна [Сасна Црер 1977, 288, 341]. В армянских верованиях, сохранился определенный материал относящийся к Старухе, Не оставившей по себе памяти, в виде магических молитв и эпических преданий, представляющий из себя пожилую старуху, прядущую нить, что было детально проанализировано и сопоставлено с верованиями других народов, в частности, с хеттскими богинями, прядущими нить судьбы [Simonyan 2015, 197-198, Harutyunyan 2006, 337].

Приведенные выше факты, как уже говорилось, свидетельствуют о развитии ткачества и сопутствующих ремесел на Армянском нагорье и прилегающем к нему Хеттском царстве. В связи с этим примечательно, что армянское слово **սիւփհ** *hiws*, производное **լսւփհ** *hiwsel* «прядь», означающее прядь пряжу или нить, встречающее уже в рукописях раннего периода - неизвестного происхождения [Acharyan 1926, 101]. Армянский лингвист Джаукян, следуя точке зрения Ачаряна [Acharyan 1940, 184], рассматривал это слово в списке урартских заимствований [Jahukyan 1987, 436], однако впоследствии им была сделана попытка найти индоевропейскую этимологию для слова, восходящую к индоевропейскому корню *рек- «шерсть, чесать, рвать» [Jahukyan 2010, 462]. Тем не менее мы бы хотели обратить внимание лингвистов на хеттское слово **GiŠhueša-** «веретено» [Tischler 1983, 260], этимология которого не ясна: считается наиболее вероятным, что слово происходит от индоевропейского корня *H₁weyš- «крутить», который, по мнению известного хеттолога Пухвеля, по своей форме близок к русскому слову «веха» - «деревянный столб, кол», и армянскому слову **ցիից** *gihī* «можжевельник», объясняя, что деревянный столб или можжевельник являлись подходящим материалом для создания веретена. Однако, по мнению ученого, данная этимологии не являются однозначной и очевидной [Puhvel 1991, 341-342], тогда как хеттское слово очень близко по смыслу и звучанию к армянскому глаголу **հլսւփ** *hiwsel* «плести». Учитывая наше сопоставление, этимология данных слов в хеттском и армянском может быть пересмотрена.

Резюмируя вышесказанное, нам представляется возможным сделать два предположения:

А. слово **խիսի** hiwsel в армянском- заимствование из хеттского GIŠhuesas- «веретено».

Б. слово **խիսի** hiwsel в армянском восходит к индоевропейским праединству, и в данном случае, если слово действительно исконно армянское, оно может пролить свет на этимологию хеттского слова GIŠhuesas- «веретено».

Bibliography

- Acharyan H. 1926, Armenian Etymological Dictionary (HAB), Yerevan, v. 1 (in Armenian).
- Acharyan H. 1940, History of Armenian Language (HLP), Yerevan, 1940 (in Armenian).
- Archi A. 1993, Kamrušepa and the Sheep of the Sun-God, *Orientalia*, 1962 (4), v. 62, Issue 4, 404-409.
- Bonacchi A. 2020, Textile Production in Central Anatolia between the 2-nd and 1-st Millennium BC: Analysis of Tools and Contexts, *Asia Anteriore Antica, Journal of Ancient Near Eastern Cultures*, 2, Firenze University Press, 53-77.
- Belucci B., Vigo M., Baccelli G. 2014, Elements for a Comparative Study of Textile Production and Use in Hittite Anatolia and Neighbouring Areas. In M. L. Nosch, C. Michel, & M. Harlow (Eds.), *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology (Ancient Textile Series ed., Vol. 18)*, 97-142.
- Jahukyan G. 1987, History of Armenian Language (Pre-Writing Period), Yerevan (in Armenian).
- Jahukyan G. 2010, Armenian Etymological Dictionary, Yerevan, (in Armenian).
- Kammenhuber A. 1973, *Materialen zu einem hethitischen Thesaurus*, Lfg. 1, 2, Heidelberg.
- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill, Leiden.
- Harutyunyan S. 2006, Armenian Magic and Folk Prayers (in Armenian), Yerevan.
- Hoffner H. Jr. 1998, *Hittite Myths*, Atlanta.
- Hoffner H. Jr., 2005, Hittite Religion, *The Gale Encyclopedia of Religion*, Vol. 6, (ed.) Jones, Lindsay, 2nd ed., New York & London, 502-507.
- Puhvel J. 1991, HED (Hittite Etymological Dictionary), Vol. 3, Words beginning with H, Berlin- New York- Amsterdam.
- Simonyan L. 2015, The Childless Old Woman (The Old Woman Who Left No Memorial) in the Armenian Oral Tradition, *Historical-Phylological Journal*, 2015 (3), 181-202.
- Tischler J. 1983, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil 1, Innsbruck.
- Yeganyan, L 2018, Early Bronze Age Spindle Head from Mets Sepasar and Their Ritual-Cultic Context, *Beyond Aragats, Archaeological Studies in Memory of Telemek Khachatrian*, Yerevan, 2018, 29-36.
- Yakar J. 2011, Presumed Social Identity of the Occupants of Late Third Millennium BC Alacahöyük and Horoztepe "Royal Tombs", *The Journal of Archeomythology*, Special

Issue 2011, vol 7, 1-8.

Ардзинба В. 1982, Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва.

Киквидзе Я. 1988, Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии, Тбилиси.

Сасна црер 1977, народный эпос, под редакцией С. Арутюняна, Ереван (на армянском языке).

Свешникова Т. 1990, Волк в контексте румынского погребального обряда – Исследования в области балто-славянской духовной культуры (ИОДК). Погребальный обряд, Москва.

Туманян Г. 2010, Замечания о некоторых вопросах об инвентаре позднебронзовых погребений Армении, Историко-лингвистический журнал, 3, 2010, 147-160 (на армянском).

MUSHEGH GHAHRIYAN

National Academy of Armenia

US POLICY IN THE MIDDLE EAST. HOW THE SYSTEM DETERMINES THE BEHAVIOR¹

Abstract

This paper discusses the United States' policy in the Middle East since 2010-2011, which includes the periods of the presidency of Barack Obama, Donald Trump and the incumbent, Joe Biden. The region has been undergoing substantial and rapid transformations in the last decade, which have affected the countries of the Middle East. The research applies the theory of neorealism and employs the system level analysis for describing and explaining the US policy in the region. It focuses on several issues, the relations with Iran, the Kurdish issue, the war in Syria and the relations with the Arab states of the Persian Gulf, particularly Saudi Arabia to reveal certain patterns of the US policy. The conclusion is that Washington's behavior in the Middle East is strongly affected by the nature of the regional subsystem. This approach explains why the US policy in the Middle East has become more situational and reflective.

Keywords. US policy, neorealism, Middle East, regional system, Iran, Syria,

---

1 This article was funded by a grant from the United States Department of State. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the author[s] and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.”

Introduction

The political arena in the Middle East has undergone substantial transformations in the last 10-12 years. Those changes have affected the United States policy as well. There is a consensus among scholars and experts that the US presence and influence in the region has notably diminished and the country has been retreating from the region. The question of debate is whether it is a temporary phenomenon conditioned by internal and external factors, or the process is irreversible and what are the reasons for the current state of affairs of the US in the Middle East region? What policy does the United States conduct in the Middle East and how can it be explained?

The United States has become involved in Middle East affairs after the Second World War. Its policy goals and tools in the region have passed a certain path of evolution. This paper is an attempt to explain Washington's policy behavior in the Middle East in the last 10-12 years, and discuss the approaches of three US Presidents, Barack Obama, Donald Trump, and Joseph Biden, their policies in the Middle East and outcomes. The paper discusses the US policy towards four important issues in the Middle East - the confrontation with Iran, the war in Syria, the Kurdish issue, and relations with the Gulf Arab countries. This is, undoubtedly, not a comprehensive list of the problems the US has dealt with over the years and decades.

The article first represents the features of the Middle East regional subsystem, current situation in the Middle East, and the background of the US involvement there. Then, it discusses the US policy towards the above-mentioned issues and based on conclusions derived from the analysis, tries to present an explanation to the US policy behavior.

Understanding the US policy in the Middle East through the lens of neorealism

Various theories and approaches can be employed to address the issue of the US policy in the Middle East. Indeed, the factors influencing the decision-making process in the US are numerous, both at national and international levels. This paper focuses on the

neorealist interpretation and employs the approach of system level analysis. Given the fact that the international system is anarchic where the units, in this case, the states of the Middle East region are constantly making efforts to increase their capabilities to defend their integrity and maintain security and stability, the neorealist approach is capable to explain the behavior of the states, including the US policy in the region.

According to the neorealist explanation, the structure of the international system determines the behavior of the units (Waltz, 2010). The characteristics of the international system dictate how states pose themselves at a certain point in time. Neorealism also argues that the hegemon's misuse of power entails resistance from weaker actors and their efforts to balance against the hegemon. Different theories agree that anarchy is the core of the international system, and realists say that in the system, states aim to ensure their own survival and increase their power relative to others. The difference is in the sources of the behavior of the actors.

Certain regions within the international system may also qualify to be recognized as systems or subsystems. The political realities can be explained not only through global or international systems, but also through regional subsystems, as well (Buzan & Wæver, 2009). After the cold war, as Gause notes, scholars tend to analyse geographic regions as systems, not simply as subordinate components of a global international system (Gause, 1999, 12). Indeed, the Middle East region has its own distinctive features that have to be taken into consideration for analysis. Although none of the countries of the region is a world power, the factor of energy resources and geographic location have made it a place of strategic importance due to its exporting capacity (Bustos, 2017, 42).

The current day Middle East region consists of a group of states and non-state actors that are confronting each other. With a couple of exceptions, all countries are included in military campaigns and in civil wars. Four regional powers, Iran, Saudi Arabia, Turkey, and Israel, widely use their military forces or patron proxies. Israel continues strikes in Gaza and the West Bank, regularly hits targets in Syria, allegedly organises attacks in Iranian territory; Turkey invaded Syria and occupied part of the northern territories, continues strikes against the Kurds in Syria and Iraq, sent troops to Libya; Iran is backing Houthis in Yemen, helps the Syrian government politically and militarily and assists other forces, mainly Shia

militias throughout the Middle East; Saudi Arabia formed a coalition and waged war in Yemen, funds various militant groups, etc. In the 2010s, tensions arose between Saudi Arabia and Turkey, Saudi Arabia and Iran, Iran and Turkey have been on opposing sides in Syria, the relations between Turkey and Israel were frozen.

Since 2010-11, Saudi Arabia along with three non-Arab countries, Iran, Turkey, and Israel have been dominant powers in the Middle East. Egypt, Syria, Iraq, and Libya, the traditional leaders of the Arab world, have all suffered greatly from regional transformations and several are now struggling to preserve their integrity. Instead, Iran and Turkey are filling the power vacuum emerged by the weakening of the Arab states. In their turn, the Arab states of the Gulf region have successfully survived the revolutionary wave and have already begun to assume a greater role in regional affairs (Coates Ulrichsen, 2011, 232).

The post-Arab spring order is characterised as a situation where all are against all forming fluid coalitions (Soler & Lecha, 2017). Some regional powers, such as Saudi Arabia and Iran want to form their blocs, while other actors struggle to preserve their autonomy. Compared to the pre-2011 order, Sunni – Shia sectarian tensions have broadened involving more actors in the region (Malmvig, 2014, 146).

While the regional system resembles multipolarity, the regional order is hierarchic. According to Kamrava, at the top of the pyramid of the hierarchy in the MENA region sit Saudi Arabia and Israel seeking to preserve the regional status quo, and two challengers, Iran and Turkey. In the second row of the pyramid, the middle powers are situated some of whom are closely aligned and allied with the status quo powers (Bahrain, Egypt, Jordan, and the UAE), while others (Algeria, Morocco, Oman, Qatar, and Tunisia) try to conduct more independent policies (Kamrava, 2018, 13).

For the mentioned period, non-state actors have managed to challenge the states. Some of them conquered entire regions in Syria and Iraq. Other organisations have been acting under the patronage of regional powers. Moreover, other non-regional actors have also entered into the game: Russia established its military presence in Syria, and China has been advancing economically. The emergence of new actors have changed the existing balance of power and transformed the political setting of the Middle East (Charountaki, 2014, 264).

Here a clarification is necessary for describing the Middle Eastern

system. Theories describe systems as unipolar, bipolar, multipolar or apolar. During the Cold War period the system was bipolar, where the countries of the Middle East were either US or Soviet allies and partners. The following 20 years after the Cold War, was unipolar, where the United States was a hegemon, including in the Middle East (if excluding the US, the system was multipolar). The current or post-Arab Spring system in the Middle East is rather quasi-multipolar, where none of the actors has enough power to consolidate a coalition around him, project power throughout the region, or act to strongly influence RSC members to move in specific security policy directions (Frazier & Stewart-Ingersoll,, 2010, 741). In the post-Arab spring system, the US is in the role of the declining hegemon with a deeply damaged reputation in the region and doubts from allies. In this situation every unit, stronger or weaker, seeks ways to balance against threats and diversify its security opportunities. First of all, they are increasing military expenses, developing relations with other powers. The “terraformation” of the new system in the region is still underway.

In this article, I argue that the US, with its deep presence in the region, may qualify as an extraterritorial unit of the Middle Eastern regional subsystem, and therefore Washington’s behaviour in the region is affected by the structure of the regional subsystem and its transformations. The dependence is not unilateral and in one direction—from the US to the Middle East—but the opposite direction may be as decisive, if not more.

Numerous pieces of research on US foreign policy focus on domestic variables, trying to explain the roots of US policy through internal factors such as public opinion, group interests, lobbying, values, identities, etc. Indeed, domestic factors cannot be neglected and have to be integrated into the research. However, not a single factor or approach can comprehensively describe the reasons and motives of Washington’s policy in the Middle East. For instance, why, every US president, despite promises to pull out from deadly wars, repeatedly use military force to mitigate emerging threats? The answer lies in the combination of multiple factors.

To provide empirical evidence for the argument of the research, it focuses on several major regional issues where the US has been involved, as components of the regional system, and the US response to them. These “hot points” are not mere objects of US foreign policy, but they are becoming stronger factors that force Washington

to adapt to them and adjust its policy.

Within the scope of this research four instances of the US involvement in the Middle East are discussed.

Relations with Iran - Iran is one of the strong powers in the Middle East and the fiercest adversary of the United States. Any major change in their relations - from war to rapprochement - will substantially change the power configuration in the Middle East. Besides, nuclear non-proliferation is one of the declared goals of the US in the Middle East.

US policy towards the Kurds - this is an interesting case, as the period discussed in this paper has seen a significant rise of the Kurdish factor, from a domestic to a regional factor with the capability of becoming a game changer in the region. They have been an important partner of Washington in fighting against terrorists. This is another declared goal of the US.

Relations with the Gulf Arab countries and especially with Saudi Arabia and the UAE. - These countries are strategic allies of the US. They are important partners in fulfilling another US goal in the region - guaranteeing the free flow of oil with predictable prices.

War in Syria - This is an interesting case, as two regional and one other power, Iran, Turkey and Russia have been conducting military operations in Syria, and jointly they try to oust the US. This is a case in terms of involvement of other powers seeking more influence in the region.

A brief history of the US policy in the Middle East

The First World War ended with the collapse of several European powers, including the German Empire, the Habsburg Empire, the Russian Empire, and the Ottoman Empire. The United States made its first foray into global and European politics as a member of the victorious camp. President Woodrow Wilson introduced his vision based on liberal values, presuming the cooperation of countries to prevent disastrous conflicts. Nevertheless, American isolationism and European powers' opposition to the spread of influence from the other side of the Atlantic Ocean prevented further US involvement in European affairs. The US became a true world power after the Second World War. The leaders of the US, the UK, and the Soviet Union shaped a new world order in Yalta.

A large part of the Middle East region was under Ottoman rule

for centuries, but after WW1, it lost its conquered Arabian territories. The UK and France divided the region, shaped new borders and new states, and established their colonial rule with loyal regimes. The two decades after WW2 were marked by the fall of the European colonial regime. Syria and Lebanon declared their independence from France. The UK withdrew from Iraq and Palestine. The final act of their colonial presence in the region was the Suez crisis. Israel, with the assistance of two European powers, defeated the Egyptian army, but they suffered a political loss when the USSR, on one hand, and the US, on the other, forced them to withdraw. In this period, the socialist and republican regimes of the region were allies of the USSR, while the conservative monarchies, Israel, and Turkey were allies of the United States. The Soviet Union collapsed in 1991, and the US remained the sole global hegemon. At the very beginning of the 1990s, it seemed that the liberal-democratic system had defeated its opponents' ideologies and optimism existed that democracy could bring peace and settlement, according to the democratic peace theory. The US attempted to promote that policy in the Middle East and other regions, invaded Iraq in 2003 as part of a misguided attempt to transform the Middle East into a sea of pro-American democracies (Waltz, 2010, 8). In this new role, the US formed a coalition to liberate Kuwait, which was annexed by neighbouring Iraq. In the 1990s, the US brokered talks between Israel and Palestine to reach peace and established no-fly zones in northern and southern Iraq, allowing the Kurds to restore their autonomy. After the 9/11 terrorist attacks, the US launched two large military campaigns costing hundreds of billions of dollars. In 2001, the US army conquered Afghanistan and, in 2003, toppled Saddam Hussein's regime. The United States' key three goals in the Middle East were ensuring the free and predictable flow of oil from the Middle East basin; countering the geopolitical and ideological rival, the Soviet Union, as another contender for spreading its influence in the region; and to assist its regional partners and allies. These three goals were interconnected, and implementing them guaranteed the defense of the US interests in the region. Later, two other goals were added - fighting against terrorism and assuring nuclear non-proliferation. (Salem, 2020) The US employed a wide range of tools in service of these goals, among them political and financial assistance, covert operations, isolation, sanctions, and military interventions. After George W. Bush's presidency, no new goals were announced for

the Middle East region. Of five main goals, one lost its relevance with the collapse of the Soviet Union. However, as China challenges the US as a new global power, that goal has been revived. Currently, the US policy in the Middle East focuses on several essential issues. First is the containment of China, a policy implemented in different parts of the world. China has challenged the US's hegemonic positions in the global economy, trade, and politics. Nevertheless, the US is still superior in the Pacific Ocean, and China needs alternative routes to overcome that superiority. For this reason, it initiated the Belt and Road program aimed at constructing new routes from China to Europe. The second important issue for Washington is Iran's nuclear program. Despite the efforts to make a deal with Iran, the agreement failed to come into force for several reasons, including controversies among US political groups and leaders. The US keeps putting pressure on Iran to abandon its nuclear aspirations. Among other issues, it is worth mentioning the continuing struggle against terrorism and forming partnerships among its allies in the region in order to promote its interests over there. For instance, it includes the settlement of relations between Gulf Arab states and Israel. Nevertheless, it seems US policy in the Middle East is rather situational and reflective/reactive. Over time, the US has partially lost its interest in the region and has focused on other regions and issues. Instead, the regional powers have occupied the positions left.

Slowing but not stopping: the US - Iran relations in the 2010s

Before 1979, a close US ally in the Middle East, but after the Islamic Revolution, Iran has been the fiercest and strongest rival of the United States in the Middle East. The first substantial attempts aimed at restoring relations between Iran and Western countries were made in the 1990s, and the 2010s were the period of hope for easing the tension between Iran and the United States. After the 9/11 attacks, the United States under George W. Bush administration established an unprecedented presence in the Middle East, toppling the Afghan and Iraqi regimes for a very short period of time. Iran was designated as a member of the axis of evil, along with Iraq and North Korea (*State of the Union Address, George W. Bush, 2002*). According to the declared goal, the change of regime in Iraq would bring new perspectives for the country in the post-Saddam era based on the

Bush administration's vision of democratisation (*Full Text: George Bush's Iraq Speech*, 2005). In the case of successful testing in Iraq, it could have become a precedent for other regional countries. Nevertheless, quite the opposite scenario developed as the US have failed to stabilise Iraq. The failure of the construction of a strong state facilitated the spread of Iranian influence there. The next problem was that Iran had been increasing its nuclear capabilities that could have led to having enough material for building nuclear weapons, according to the US (*Iran Nuclear Milestones: 1967-2022*, 2022). Iran would have grown even more powerful if it had been successful in accomplishing that goal, and other nations in the region would have definitely considered their own nuclear programs, triggering a new arms race.

However, the US's successful military missions came with a number of issues related to resources and reputation. The US campaigns that circumvented international organisations in the mid and long term damaged the nation's image. For this reason, Barack Obama, who assumed office in 2009, announced a settlement of relations with the Muslim world in his famous Cairo speech in the same year (*The President's Speech in Cairo: A New Beginning*, n.d.). Among the Obama administration's steps, one of the most important initiatives was the negotiations around the Iranian nuclear program. That initiative pursued several goals, including the attempt to restore a positive image of the country and contain Iranian aspirations. The major issue with Iran was the spread of the latter's influence in the Middle East region, partly because of Washington's policy in Iraq, which was hardly in the US plans.

Barack Obama's administration reached a near historical achievement in relations with Iran when in 2015 the sides (UN 5 permanent members, Germany and Iran) signed the JCPOA, or the famous nuclear deal (*Joint Comprehensive Plan of Action Vienna*). On the other hand, Obama's administration imposed a mass of sanctions against the country, which strongly affected the country's economy (Colvin, 2010). In Obama's team's view, Iran is a defensive, status-quo power and tries to maintain what it has. Moreover, in certain cases, both countries' interests converge, for instance, in stabilising Iraq. Iran also shared the view that Sunni radicalism must be defeated (Doran, 2020, 271). Nevertheless, Obama and his officials did not consider that the nuclear deal is a part of a wider vision of rapprochement with Iran (Doran, 2020, 273). Trump's view on Iran was

180 degrees opposite. In the matter of Iran, the Obama administration chose the option of making Iran more negotiable by pressuring and tightening the noose. Overall, the successive US administrations used a “carrot and stick” approach for dealing with Iran (Albarasneh & Koleilat Khatib, 2019, 382). Western sanctions specifically targeted Iran’s oil and banking sectors, significantly slowing economic growth opportunities. At the same time, negotiations began between the five permanent members of the UN Security Council and Germany on one hand and Iran on the other hand to reach an agreement on the latter’s nuclear program. After the signing, some sanctions against Iran were lifted, and it caused considerable excitement both in Iran and around the world.

However, his successor in the White House, Donald Trump, a fierce opponent of the deal, annulled the achievement (Landler, 2018). His views on the Middle East are mainstream Republican views that reject Obama’s attitudes towards Iran. In their view, the nuclear deal was restricted only temporarily (Doran, 2020, 274). In 2016, Donald Trump was elected president, who strongly criticised Obama’s foreign policy. He called the Iran nuclear deal a big mistake and almost a capitulation, and it was expected that his administration, which had a large presence of pro-Israel figures, including his son-in-law Jared Kushner, would renege on the deal.

Trump’s administration has adopted tougher methods to contain Iran. Apart from the restoration of sanctions, the American side did not hesitate to use military means. In particular, attacks on Iran’s nuclear and other important facilities and the murders of Iran’s nuclear specialists, which according to data available in open sources, the Israeli special services behind them, increased significantly in this period. Naturally, all of that was approved by the Trump administration. The Obama administration objected to Israeli strikes against Iranian targets, while the Trump administration was supportive of these actions (Doran, 2020, 276). The other direction was the murders of high-ranking Iranian military personnel in Syria. The culmination of the use of military force in early 2020 was the drone assassination of Qasem Soleimani, the commander of the Qods unit of the Iranian Revolutionary Guard Corps, who was the commander of Iranian forces in Syria.

The strain between the US and Iran reached its peak in 2020 when the US forces killed one of the prominent representatives of the Iranian regime, General Qasem Soleimani (Schmitt, 2020). Iran

responded by launching missiles at the US military facilities in Iraq (Safi et al., 2020). Trump's successor, Joe Biden, has returned to the JCPOA, which appears to be in a stalemate as both sides are unwilling to step back.

The only case where Obama's and Trump's views were similar was that ISIS must be defeated, and both administrations turned blind eye on the rise of the Popular Mobilisation Units assisted by Tehran (Doran, 2020, 277).

A few days later, Iran responded to this murder by shelling American bases in Iraq, which only caused material damage. Despite the tough bilateral rhetoric, both the US and Iran decided to be satisfied with the status quo. In the 2020 elections, Trump lost to the Democratic candidate, Joe Biden. Biden decided to reverse Trump's policy and return to Obama's strategy. While keeping the sanctions, Biden resumed negotiations with Iran, and there was some optimism in this regard in early 2022 (*US and Iran Edge Closer*, 2022).

Nevertheless, the parties have been unable to reach an agreement so far. Moreover, Iran's supplying of drones to Russia in its war against Ukraine further pushed the deal away and opened the door to new economic sanctions (*Iran Says It Shipped...*, 2022). It should be noted that possible Iranian supplies could be a tool of pressure on the US to retreat to some extent from its tough positions on the nuclear issue.

Thus, for almost a decade, the picture has been the following: The US-Iran relations have been in a state of strain and negotiations, from historical agreements to limited military operations. If we compare the reality with the declared American goals, that is, containment of Iran, there are some successes and failures for the American side. The success is that economic sanctions, especially in the oil and financial sectors, are weakening Iran economically and limit the possibilities of obtaining nuclear weapons. At the same time, they are not capable of stopping Iran's pursuit of a nuclear program. In addition, over the course of a decade, Iran has expanded its presence in the Middle East, also thanks to projecting its power through proxies and. To increase its opportunities and weaken the effect of imposed sanctions, Iran has been promoting cooperation with other powers like China, India, and Russia. Iran and China signed a 25-year strategic cooperation agreement (Motamedi, 2022). Therefore, the US policy of Iran containment is like a brake that slows down but is unable to stop.

War in Syria - whom to contain?

Syria, Libya, and Yemen are the most suffered states of the process that is widely known as the Arab spring. While in Libya the standoff between the regime and opposition ended with interference of France, UK, and the US forcing Gaddafi's troops to retreat from Benghazi, the stronghold of opposition and the murder of Jamahiriya's leader, in Syria the scenario evolved differently. In the early period of the Syria crisis, Obama's administration demanded from Bashar al-Assad to resign but did not launch a military campaign as in Libya (Ukman & Sly, 2011). Instead, it started to provide assistance to the opposition and isolate the regime.

Several circumstances prevented the US from striking Syrian government forces. Firstly, the opposition forces were in a better position than the Libyan rebels, where after several months of fighting they were close to suffering a catastrophic loss from the government army. Second reason is that the US and its partners avoided carrying out two operations simultaneously. Third factor is the tougher opposition from other countries, as Russia, China and Iran strongly criticised the possibility of military intervention in Syria. These factors along with the chaos that emerged in Libya with no better perspective for Syria, prevented the US from entering into an armed conflict with Damascus. Instead, Barack Obama declared that use of chemical weapon would be a red line for the US (*Remarks by the President...*, 2012).

In August 2013, Washington accused the Syrian government of carrying out a chemical attack. Nevertheless, despite the deterrence of the US administration about the red line, it hesitated to act militarily against the Syrian government forces. Later, Obama defended his decision of not bombing Syria saying that it was his most courageous decision despite Presidents are praised for military actions (Abramson, 2017). Washington and Moscow agreed to dismantle chemical weapons of Syria (Gordon, 2013).

In the early years of the civil war, Bashar al-Assad's regime certainly

would have collapsed even without the US direct intervention should Iran and Russia not intervene. The Iranian assistance since 2013 and Russian ground operation since 2015 completely overturned the situation helping Assad to regain initiation and restore control over tens of thousands sq. kms of the Syrian land. The US program of training and other kinds of assistance to the opposition forces did not yield as well. The US administration confessed that the training program of moderate opposition failed (McKelvey & O'Molloy, 2015). Moreover, those moderate opposition groups have radicalised over time.

According to the statements of senior US officials, they pursued several interests in Syria, including the demand of Assad's resignation, fight against terrorist groups, prevention of the use of chemical weapons, address humanitarian issues (Feltman & Balian, 2021).

The war in Syria was a hallmark as the US lost its "monopoly" of military interventions. Other powers, Iran, Russia, and Turkey entered into the conflict. This trio also formed a political platform, known as Astana process, to deal with the problems in Syria. The restraint of the US entailed its distancing from the Syrian developments, and the trio took advantage to negotiate a new-status quo in Syria. With the strengthening of Assad's position the US also became less persistent in its demands of his resignation.

If the alleged use of chemical weapon by the Syrian regime did not become a true red line for military intervention, the rise and successes of terrorist groups did not leave any choice for Washington but sending troops. The US military campaign in Syria started in 2014 when it became clear that neither Syria, nor Iraq are capable of stopping the rapid advance of ISIS militants. Both armies collapsed under the attacks of the militants, and they appeared very close to Baghdad and captured large territories in the east of Syria. Since September 2014, the US and its Arab allies started to strike the positions of the terrorists, Washington deployed 2000 soldiers of special forces (Mohammed et al., 2015). Along with airstrikes, the US funded, trained and promoted other assistance to the Syrian Democratic Forces mainly consisting of Kurdish fighters, as well as the Arabs (*Conflict in Syria* 2022). The SDF forces reaching tens of thousands successfully fought against ISIS and reclaimed most of territories conquered by the terrorist group.

Donald Trump continued military campaign in Syria and launched

strikes against Assad forces as well. In April 2017 (*Statement From Pentagon...* 2017) and April 2018 (Garamone, 2018), the US forces bombed Syria's bases and positions accusing them of chemical attacks in Idlib and Douma. The US forces occasionally collided with Syrian, Iranian-backed and Russian mercenary forces, as well (Weiss & Ng, 2019). With an eye to the President elections of 2020, Trump declared victory on ISIS and announced the withdrawal of 2000 US troops. In 2019, Trump announced that the US troops would withdraw from the territories bordering Turkey, which was a green light for Erdogan to start an intervention against Kurdish forces. The decision was so surprising and unpredictable, that Secretary of Defence James Mattis resigned (*James Mattis' Resignation Letter in Full*, 2018). Nor was it discussed with the US allies in advance. This decision was a horrific blow for the SDF, a US partner in fighting ISIS (Wilson, 2019). Turkish invasion forced tens of thousands of Kurds to leave their homes (Beaumont & Chulov, 2019). Turkey established its administration in northern parts of Syria which had been under Kurdish control. The Trump - Erdogan agreement was condemned not only by the Kurds, but in the US as well, describing that decision as a new act of betrayal of the Kurds. And in June 2020 The United States announced sanctions against Damascus known as the "Caesar Act". It presumed the freezing of assets of anyone dealing with Syria, regardless of nationality (Caesar Syria Civilian... 2020). Biden administration officials defined their priorities in Syrian policy - military presence to prevent the rise of ISIS, maintaining local ceasefires and enhancing humanitarian conditions (al-Masri, 2022). A limited US contingent has remained in Syria conducting local operations. In February 2022, White House announced that Abu Ibrahim al-Hashimi al-Qurayshi, the leader of ISIS, was taken off the battlefield (Statement by President Joe Biden, 2022).

What defines US policy in Syria over the past decade is the lack of strategy and consistency, as the country has never been a priority policy direction (Sokolsky & Miller, 2017). First, it hesitated to intervene to oust Assad, then stepped back from its red line. Later, it sent troops to fight against ISIS as no one wished or was capable of stopping their advancement. The US military presence in Syria was tactical and was limited to the east of the Euphrates. From time to time, US forces attacked Syrian troops and bases, killed several terrorist leaders, repelled attacks on them, left Kurdish forces frustrated in the face of Turkish attacks, and remained detached

from conflict resolution, leaving the arena to other powers. The public discontent over US policy in Syria may be summarised in the words of the chair of the Senate Foreign Relations Committee who noted that the administration's Syria policy is impossible to understand (Rogin, 2021). None of the US administrations wished for an engagement in the Syrian conflict, they promised to disengage from very unpopular wars in the Middle East, however, none of them have found a way to pull out. The developments within Syria have forced Washington to make situational decisions to deal with emerging problems, including re-engaging.

The Agenda of the US and the Gulf States: Iran, oil, and security

“We will not walk away and leave a vacuum to be filled by China, Russia, or Iran,” said Joe Biden in his first visit to Saudi Arabia where he met the leaders of the Gulf Arab states (*US ‘Will Not Walk Away’...* 2022). This announcement came to dispel concerns of US allies and shattered the reputation of the US.

The Gulf Arab states (Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Qatar, Kuwait, Bahrain, and Oman), along with Israel, have been key allies of the United States over decades. Those countries have had strategic importance for Washington due to oil and gas reserves. The oil pumped in the region has been vital for the world economy and the stability and predictability of fuel prices. In turn, those countries due to limited capabilities compared to their neighbours, have experienced an acute lack of security, and the alliance with the US in light of the British retreat from the region at the end of the 1960s was the only possible solution to address security issues. The alliance between the US and the Gulf States has been based on this convergence of mutual interests.

The main threat to the Gulf countries came from ideologically different regimes: the republican, Arab nationalist regimes, and, since 1979, the Iranian regime. These fears were not in vain, given Egypt's, and Iran's ambitions in the region. Another threat came from Saddam Hussein's regime, which occupied Kuwait in 1990. The Iraqi threat was neutralised solely by American military intervention. The following decades were a period of prosperity for the Arab states of the Gulf, given the political stability, and the purchase of tens of billions of dollars in arms thanks to the revenues from the sale

of hydrocarbons. Since the overthrow of the Iraqi regime in 2003 and the ouster of decades-old ruling groups in several other Arab countries since 2011, as well as the civil wars and instability in many Arab states, the Gulf countries have arisen claiming a leading role in the Arab world and have gradually been expanding their influence over the region.

This is manifested by the use of political, economic and military force. The developments in the region since 2011 have created a power vacuum, which other countries in the region, including Turkey and Iran, as well as Russia, China, and non-state actors are trying to fill. In the current situation, the US continues to be the main security partner for regional countries, and Iran is considered the main threat.

Another important aspect of mutual relations is the weapon trade. The Gulf region is one of the most important markets for American weapon sales. The Arab countries of the Gulf are among the largest buyers of American weapons, in particular, in 2021, Saudi Arabia, the UAE, and Qatar were among the top ten importers of American weapons (*U.S. Arms Exports 2022*). In 2016-2020, 46.7 percent of US arms exports went to the Middle East and almost a quarter to Saudi Arabia (*CAAT - US Arms Exports, 2021*). In the years 2008-2018, Saudi Arabia imported 13.7 billion dollars of American weapons, first place in the world, UAE - 7.6 billion dollars, 3rd place; Qatar - 2.63 billion dollars, 14th place; Kuwait - 1.36 billion dollars, 22nd place; Oman - 842 million dollars; 25th (Frohlich, 2019). The US has a military presence in all the Arab countries of the Gulf in the form of dozens of bases and about 6,000 soldiers (Wallin, 2018).

The role and importance of the Gulf states in the oil market, a major importer of American weapons, an essential foothold for Washington in his policy in West Asia, the Arab countries of the Gulf are of strategic importance for the USA. In this sense, American policy in this region is more stable and continuous, and occasional conflicts, including human rights issues, are not able to disrupt those of relations, as interest-based pragmatism takes over ideology factors.

Despite this clear convergence of interests, the relations between the parties, particularly between the US and Saudi Arabia have experienced vicissitudes. In the period discussed in this paper two different attitudes are apparent: Democratic leaders, Obama and Biden have had strained relations with Saudi leadership, while

Republican president Donald Trump promoted pragmatism – the US assists in security, and Gulf states help economically. In addition, during Trump’s tenure human rights issues were in the second plan. The president has made it consistently clear that when it comes to US policy toward the kingdom, economic interests prevail (Dunne, 2019). Nevertheless, Trump openly blackmailed and humiliated its ally with undiplomatic statements, “We protect Saudi Arabia. Would you say they are rich.... But I said ‘King - we’re protecting you - you might not be there for two weeks without us - you have to pay for your military’ (Rampton et al., 2018).

The Obama administration insisted for greater respect for human rights and civil liberties in the Middle East, the greatest irritant in US relations with its Gulf partners (Feierstein, 2019). Other two issues concerning Gulf elites were Washington’s assistance to the revolution in Egypt in 2011 and as they perceived it was an abandonment of an ally, Hosni Mubarak. Another fear came from US negotiations with Iran over the nuclear deal.

The presidency of Donald Trump brought new impetus for bilateral relations. Saudi Deputy Crown Prince and Minister of Defense Prince Mohammed bin Salman visited Washington and had a warm meeting with US President Donald Trump (Chulov & Borger, 2018). Among the topics that were discussed was Iran and its influence in the region, as well as deepening economic cooperation between the two nations. Early in 2016, Trump had said in a television interview that as president he “would want to help Saudi Arabia ... I would want to protect Saudi Arabia. But Saudi Arabia is going to have to help us economically.” Secretary of Defense Mattis assured of his government’s support to the Kingdom and its war on Yemen (Statement by Secretary..., 2018). On another occasion, he stated that the US has reinforced Saudi Arabia’s resistance to Iran’s mischief and have made the Kingdom more effective with the military (Remarks by Secretary Mattis..., 2017). Trump’s approach proposed strengthening the cooperation between regional allies. That alliance will enable the US partners to assume more responsibility and be capable of dealing with emerging challenges. The existence of such a capable force also will free the US from the necessity to intervene on the ground and better promote its interests. Trump’s administration promoted the idea of establishing a new military bloc (A middle Eastern analog of NATO) consisting of Gulf monarchies, Egypt and Jordan. This alliance, according to Trump, should fight international terrorism and

counter Iran (Bayoumy, 2018). Trump also initiated the settlement of relations between the Gulf and Israel. The UAE, Bahrain, and Israel have signed the Abraham Accords of normalisation of relations (The Abraham Accords). In perspective, those two alliances may create a powerful pole in the region friendly to Washington.

Biden's administration policy towards the Gulf partners were not as promising, as he refused to meet with the crown prince, Mohammad bin Salman for a long time, withdrew Washington's support for the Saudi-and-Emirati-led campaign in Yemen, revived the negotiations with Iran, and removed the terrorist status from the Houthis, and delayed arms deals to Riyadh and the Abu Dhabi (Soliman, 2022).

The first visit of Biden to the region took place after 1.5 years of election as US president. Despite the public announcements that Biden and Saudi leadership agreed about increasing oil production for stabilising the market, Saudis did not follow it which was a blow for Biden and in hand with Russia (Mazetti et al., 2022).

In Saudi Arabia, Joe Biden represented his expectations and offers to Saudi Arabia. He welcomed the opening of Saudi airspace for Israel and expressed hope for further normalisation of relations. Biden said that Saudi Arabia will invest in new U.S.-led technology to develop and secure reliable 5G and 6G networks, which aim to outcompete other platforms, including from China. Next, ensuring global energy security and adequate oil supplies to support global economic growth. Finally, the issue of human rights and the need for political reform. Biden made it clear that the topic was vitally important to him and to the United States. In return, he promised assistance in extending the ceasefire in Yemen, addressing Saudi Arabia's security needs, given threats from Iran (*Remarks by President Biden*, 2022).

This kind of policy convinced Saudi Arabia to hedge its bets against the alliance with the US. China with its economic expansion is one of the options for diversification (Schaer, 2022). China has become the main trade partner of those countries. The KSA and the UAE have continuously increased cooperation with Russia. Saudi Arabia allegedly has been cooperating with Pakistan over nuclear weapons (2013, 'عربستان به پاکستان سلاح اتمی' سفارش می‌دهد'). On the other side, for the US it is becoming harder to coerce Gulf Arab states into certain decisions, as they seek more leadership and independence. For instance, the refusal of Saudis to increase oil production

prompted fury in the White House. Biden promised consequences (Baker, 2022).

The Kurds - a friend only to fight against terrorism

The Kurdish issue has been a huge problem for Iraq, Syria, Turkey and Iran capable of undermining the integrity of those countries. Over the past century those states have used brutal methods to eliminate Kurdish political aspirations and suppress the revolts. Nevertheless, they have failed to do so, and the role of the US has been decisive for the Kurds in certain occasions, when the interests of both sides converged. In the 1990s the Americans imposed a no-fly zone over Kurdish region in Iraq which enabled them to form state institutions. Given the fact that the US political establishment had long been weighing the possibility of kicking off Saddam Hussein's regime, Washington was in search of allies for that purpose. The US conducted the Desert Storm operation in 1991, forming a wide coalition, and the most significant ally inside the country were the Kurds, with their experience of armed resistance and ready to revolt against the regime.

In this term, the interests of the US and the Kurds converged, and the culmination of this cooperation was the US invasion of Iraq in 2003. The Kurds fought against the Iraqi army and were rewarded with broad autonomy, where the central government was absent. In 2014, another convergence of interests happened when the Islamic State conquered vast areas in Iraq and Syria. Despite the political crisis and hard social and economic conditions in the Kurdish region, peshmerga successfully fought against IS with the support of the US military. Given the weakness of the Iraqi state and Kurdish achievements in the struggle against terrorism and a positive image in the world, they initiated an independence referendum in 2017. However, this decision was opposed by all the neighbours and the US, as well. Another example of the Kurdish-American cooperation became possible after 2011, when the Syrian Kurds took control over the northern territories of Syria and the eastern parts of the Euphrates river.

Obama was very skeptical about putting American troops back into combat on the ground in Iraq and Syria, so he would work through local partners. The US had no a background of cooperation

with the YPG, but over time it became clear that the Kurds were the most effective force against the terrorists (Gürçay, n.d.).

The Kurdish forces in Syria and the US forces cooperated in several ground operations, assisting them from the air. The US sought to defeat the IS, limit Russian and Iranian influence in Syria, and Kurds hoped to fulfill their wishes with the help of the US. The United States provided support to the YPG with airstrikes and the supply of weapons from the air. U.S. support for the YPG was conditioned by a number of factors, including the successful fight against ISIL and public opinion in the U.S., which had some sympathy for the Kurds and tended to see them as a force fighting extremism. In addition, the United States supported Kurdish militias in northern Syria to have a partner on a platform that Turkey refused to occupy (Petrosyan, 2015, 27-28).

In 2018, Donald Trump declared victory against ISIS and announced withdrawal of troops from Syria. President Donald Trump ordered the imminent withdrawal of all American troops from northeastern Syria in October 2019. Thus, the US fired a green light for the Turkish incursion in Kurdish controlled areas.

US foreign policy towards the Iraqi Kurds has always been influenced by US foreign policy towards Iraq, Iran and Turkey. The changing of governance in the US has not been an influencing factor on its Kurdistan policy (Hama, 2021). According to Barkey, one reason the U.S. will likely not commit to the Syrian Kurds is that influencing change in the borders of the Middle East would hurt the U.S. status within the region, considering the Western world's record of creating or drawing borders (Gürçay, n.d.).

However, there has never been any indication from the USA that it is prepared to take the next step and recognize an independent Kurdish state. As a force that could be a reliable partner, Kurdish-American cooperation was undoubtedly a benefit for American foreign policy in the Middle East. The opposition of regional powers is one of the justifications for the policy of not recognizing independence, and Turkey and Iran will retaliate violently. The US might not be able to take the new state under its protection if other nations launch further invasions as a result of the recognition of the Kurdish state in Iraq. Additionally, the neighbours' pressure on the new state will inevitably have a detrimental impact on the nation's reputation.

Nevertheless, the Kurds' alliance with the US turned them from a

marginalised minority into temporary powerful actors for a large part of Syria (Aziz, 2020). Although the Kurds have undoubtedly profited from a U.S. relationship, which is why they are pushing Washington for a more active political role, the U.S. has also benefited from the collaboration with the Kurds.

In sum, the US policy towards the Kurds is tactical; cooperation is rather situational, fitting into the wider interests of the US in the region and relations with regional countries. The episodes of active cooperation are short-term, with no signs from the successive US administrations to lift them to a higher level.

Conclusions

In bipolar and unipolar systems, the role of the US was clear—it was a hegemon state. Multiple factors, both domestic and international, have affected US policy and presence in the Middle East, imposing a number of limitations. This paper discussed the factor of regional system transformations and Washington's responses in four instances. The post-Arab Spring system was described as "quasi-multipolar." In this system, some states have been collapsing while others are extending their influence. Because no one is safe from threats, they try to drive potential threats away from their borders by enforcing a more active and aggressive policy. The combined actions of all the actors create an atmosphere that prompts other players to react. In this context, US policy is focused on reacting to emerging challenges and adjusting its policies. For instance, the collapse of the Syrian state created two new actors: the IS and Rojava. The US had to adjust its actions to deal with them. Another example is the rise of Saudi Arabia and Iran as a direct consequence of the Arab Spring. Their strengthening makes them more persistent and less coercive for certain actions. The US presidents promise to end wars in the Middle East but have to re-engage again and again to defend their interests. The US uses negotiations and limited military operations to respond to the emerging challenges and coerce the regional countries to take certain steps. To deal with Iran, the US has been in negotiations to sign the nuclear deal that will limit Iran's nuclear aspirations. On the other hand, it has been pressing Iran economically and even militarily to force Tehran to give up or transform its program. In the case of the Kurds, the US reinforced and assisted them to fight

against IS to avoid carrying out a larger campaign at the hands of its military. Occasionally, the US presses and strikes the Syrian forces to deal with chemical weapons problems. Overall, US regional strategy resembles putting out spontaneous fires that occur in the Middle East. In their turn, those fires emerge from the existing system and order in the region. The US tactic of responding to challenges in the region is often described as absence of strategy, being inconsistent, lacking vision, etc. On the other hand, it is not obvious that any well-elaborated strategy can effectively address those challenges.

References

- عربستان به پاکستان سلاح اتمی سفارش می‌دهد, November 8, 2013). BBC. Retrieved November 10, 2022, from https://www.bbc.com/persian/world/2013/11/131108_an_saudi_nuclear_weapon_pakistan
- The Abraham Accords - United States Department of State. (n.d.). State Department. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.state.gov/the-abraham-accords/>
- Abramson, A. (2017, May 17). Barack Obama Cites 2013 Syria Decision As Most Courageous. TIME. Retrieved November 10, 2022, from <https://time.com/4782309/barack-obama-syria-2013-chemical-weapons/>
- Albarasneh, A. S., & Koleilat Khatib, D. (2019). The US policy of containing Iran – from Obama to Trump 2009–2018. *Global Affairs*, 5(4-5), 369-387.
- al-Masri, A. (2022, January 21). The Biden administration's Syria policy sets a path towards disengagement. Here's why it's problematic. Atlantic Council. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-biden-administrations-syria-policy-sets-a-path-towards-disengagement-heres-why-its-problematic/>
- Aziz, L. (2020). The Syrian Kurds in the US foreign policy: long-term strategy or tactical ploy? CECRI. Retrieved November 10, 2022, from http://cecrilouvain.be/wp-content/uploads/2020/01/Note-danalyse_LaraAziz_Version-finale.pdf
- Baker, P. (2022, October 11). Biden Vows 'Consequences' for Saudi Arabia After Oil Production Cut. The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2022/10/11/us/politics/biden-saudi-arabia-oil-production-cut.html>
- Bayoumy, Y. (2018, July 27). Trump seeks to revive 'Arab NATO' to confront Iran. Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-alliance-idUSKBN1KH21K>
- Beaumont, P., & Chulov, M. (2019, October 10). Tens of thousands of civilians flee Turkish offensive in Syria. The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/global-development/2019/oct/10/turkish-offensive-triggers-exodus-of-aid-workers-from-syria>
- Bustos, R. (2017). The Arab Spring changes under the prism of international relations theory. In I. Szmolka (Ed.), *Political Change in the Middle East and North Africa: After the Arab Spring* (pp. 38-60). Edinburgh University Press.
- Buzan, B., & Wæver, O. (2009). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press.

rity. Cambridge University Press.

CAAT - US arms exports. (2021, June 3). Campaign Against Arms Trade. Retrieved November 10, 2022, from <https://caat.org.uk/data/countries/united-states/us-arms-exports/>
Caesar Syria Civilian Protection Act - United States Department of State. (2020, June 17). 2017–2021 State.gov. Retrieved November 10, 2022, from <https://2017-2021.state.gov/caesar-syria-civilian-protection-act/index.html>

Charountaki, M. (2014). U.S. Foreign Policy in Theory and Practice: From Soviet-Era Containment to the Era of the Arab Uprising(s). *American Foreign Policy Interests*, 36(4), 255-267.

Chulov, M., & Borger, J. (2018, March 20). Saudi crown prince begins US trip as allies share concerns about Trump. *The Guardian*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/20/saudi-crown-prince-mohammed-bin-salman-trump-visit>

Coates Ulrichsen, K. (2011). Repositioning the GCC States in the Changing Global Order. *Journal of Arabian Studies*, 1(2), 231-247.

Colvin, R. (2010, July 1). Obama says new U.S. sanctions on Iran toughest ever. *Reuters*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-obama-iran-idUSTRE66001Z20100702>

Colvin, R. (2010, July 1). Obama says new U.S. sanctions on Iran toughest ever. *Reuters*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-obama-iran-idUSTRE66001Z20100702>

Conflict in Syria | Global Conflict Tracker. (2022, August 3). Council on Foreign Relations. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-syria>

Doran, M. (2020). The Trump Doctrine in the Middle East. In S. A. Renshon & P. Suedfeld (Eds.), *The Trump Doctrine and the Emerging International System* (pp. 269-280). Springer International Publishing.

Dunne, C. W. (2019, February 22). How Principled Is US Realism in the Middle East? Arab Center Washington DC. Retrieved November 10, 2022, from <https://arabcenterdc.org/resource/how-principled-is-us-realism-in-the-middle-east/>

Feierstein, G. (2019, January 17). U.S.-Gulf Relations in the Age of Trump: The End of the Trust Deficit? Middle East Institute. Retrieved November 10, 2022, from <http://www.jstor.org/stable/resrep17607>

Feltman, J., & Balian, H. (2021, January 29). The United States needs a new Syria policy. Brookings Institution. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/01/29/the-united-states-needs-a-new-syria-policy/>

Frazier, D., & Stewart-Ingersoll, R. (2010). Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes. *European Journal of International Relations*, 16(7), 731-753.

Frohlich, T. C. (2019, March 18). Countries Buying the Most Weapons From the US Government – 24/7 Wall St. 24/7 Wall St. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.usatoday.com/story/money/2019/03/26/us-arms-sales-these-countries-buy-most-weapons-government/39208809/>

Full text: George Bush's Iraq speech | World news. (2005, June 28). *The Guardian*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2005/jun/29/>

iraq.usa

Full text: George Bush's Iraq speech | World news. (2005, June 28). The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2005/jun/29/iraq.usa>

Garamone, J. (2018, April 14). Pentagon Officials Describe Syria Strikes, Hope Assad Gets Message. Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/1493718/pentagon-officials-describe-syria-strikes-hope-assad-gets-message/>

Gause III, G. (1999). Systemic Approaches to Middle East International Relations. *International Studies Review*, 1(1), 11-31.

Gordon, M. R. (2013, September 14). U.S. and Russia Reach Deal to Destroy Syria's Chemical Arms (Published 2013). The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2013/09/15/world/middleeast/syria-talks.html>

Gürçay, E. (n.d.). The U.S.-YPG Relationship: U.S. Foreign Policy & the Future of the Kurds in Syria and Turkey. Middle East Policy Council. Retrieved November 10, 2022, from <https://mepc.org/commentary/us-yypg-relationship-us-foreign-policy-future-kurds-syria-and-turkey>

Hama, H. H. (2021). US foreign policy towards the Iraqi Kurds. KCCRC. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.kurdistan.com/en/details.aspx?jimare=1107>

Iran Nuclear Milestones: 1967-2022. (2022, May 26). Iran Watch. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/iran-nuclear-milestones-1967-2022>

Iran Nuclear Milestones: 1967-2022. (2022, May 26). Iran Watch. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/iran-nuclear-milestones-1967-2022>

Iran says it shipped drones to Russia before Ukraine war. (2022, November 5). Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/world/iran-acknowledges-drone-shipments-russia-before-ukraine-war-2022-11-05/>

James Mattis' resignation letter in full. (2018, December 21). BBC. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-46644841>

Joint Comprehensive Plan of Action. (2015, July 14). European Parliament. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf>

Joint Comprehensive Plan of Action Vienna, 14 July 2015 PREFACE The E3/EU+3 (China, France, Germany, the Russian Federation, the. (2015, July 14). European Parliament. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf>

Kamrava, M. (2018, Spring). Hierarchy and Instability in the Middle East Regional Order. *International Studies Journal*, 14(4), 1-35.

Landler, M. (2018, May 8). Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scorned (Published 2018). The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html>

Malmvig, H. (2014). Power, Identity and Securitization in Middle East: Regional Order after the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*, 19(1), 145-148.

Mazetti, M., Wong, E., & Entous, A. (2022, October 25). A Secret, Failed Oil Deal: How the U.S.-Saudi Relationship Ruptured. *The New York Times*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2022/10/25/us/politics/us-saudi-oil-deal.html>

McKelvey, T., & O'Molloy, C. (2015, October 10). Arming Syrian rebels: Where the US went wrong. *BBC*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.bbc.com/news/magazine-33997408>

Mohammed, A. M., Stewart, P., & Zengerle, P. (2015, October 30). In policy shift, Obama to send U.S. special forces to Syria. *Reuters*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-usa-idUSKCN0S01VD20151031>

Motamedi, M. (2022, January 15). Iran says 25-year China agreement enters implementation stage. *Al Jazeera*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/15/iran-says-25-year-china-agreement-enters-implementation-stage>

Petrosyan, V. (2015). Reasons for the rise of the Democratic Union Party in the context of Syrian developments. *Contemporary Eurasia*, 4(2), 10-50.

The President's Speech in Cairo: A New Beginning. (n.d.). *Obama White House Archives*. Retrieved November 10, 2022, from <https://obamawhitehouse.archives.gov/issues/foreign-policy/presidents-speech-cairo-a-new-beginning>

Rampton, R., Beech, E., & Schuettler, D. (2018, October 2). Trump: I told Saudi king he wouldn't last without U.S. support. *Reuters*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-saudi-idUSKCN1MD066>

Remarks by President Biden on His Meetings in Saudi Arabia. (2022, July 15). *The White House*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/07/15/remarks-by-president-biden-on-his-meetings-in-saudi-arabia/>

Remarks by President Biden on His Meetings in Saudi Arabia. (2022, July 15). *The White House*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/07/15/remarks-by-president-biden-on-his-meetings-in-saudi-arabia/>

Remarks by Secretary Mattis and Minister of Defense Salman in Saudi Arabia. (2017, April 19). *Department of Defense*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/Transcripts/Transcript/Article/1156678/remarks-by-secretary-mattis-and-minister-of-defense-salman-in-saudi-arabia/>

Remarks by the President to the White House Press Corps. (2012, August 20). *Obama White House Archives*. Retrieved November 10, 2022, from <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/08/20/remarks-president-white-house-press-corps>

Rogin, J. (2021, December 23). Opinion | One year in, what is Biden's real Syria strategy? No one knows. *The Washington Post*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.washingtonpost.com/opinions/2021/12/23/biden-syria-policy-assad-middle-east/>

Safi, M., Holmes, O., & Abdul, G. (2020, January 7). Iran launches missiles at Iraq airbases hosting US and coalition troops. *The Guardian*. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/08/suleimani-assassination-two-us-airbases-in-iraq-hit-by-missiles-in-retaliation>

Salem, P. (2020). *US General Middle East Interests & Policy Priorities*. Middle East Institute. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-03/1%20US%20General%20Middle%20East%20Interests%20%26%20Poli>

cy%20Priorities.pdf

Schaer, C. (2022, March 21). Saudi Arabia and China: New best friends? – DW – 03/21/2022. DW. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.dw.com/en/saudi-arabia-and-china-new-best-friends/a-61203243>

Schmitt, E., & Crowley, M. (2020, July 9). U.S. Strike in Iraq Kills Qassim Suleimani, Commander of Iranian Forces (Published 2020). The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2020/01/02/world/middleeast/qassem-soleimani-iraq-iran-attack.html>

Sokolsky, R., & Miller, A. D. (2017, October 27). Memo to the President: Syria Isn't a Vital U.S. Interest. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved November 10, 2022, from <https://carnegieendowment.org/2017/10/27/memo-to-president-syria-isn-t-vital-u.s.-interest-pub-73570>

Soler, I., & Lecha, E. (2017, March). Liquid alliances in the Middle East. CIDOB. Retrieved November 10, 2022, from https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionales/n1_169/liquid_alliances_in_the_middle_east

Soliman, M. (2022, April 22). The Gulf's quest to reconfigure its relations with the US. ORF. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.orfonline.org/expert-speak/the-gulfs-quest-to-reconfigure-its-relations-with-the-us/>

Statement by President Joe Biden. (2022, February 3). The White House. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/02/03/statement-by-president-joe-biden-3/>

Statement by Secretary of Defense James N. Mattis on Actions of Saudi Arabia and UAE in Yemen. (2018, September 12). Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/1628689/statement-by-secretary-of-defense-james-n-mattis-on-actions-of-saudi-arabia-and/>

Statement from Pentagon Spokesman Capt. Jeff Davis on U.S. strike in Syria. (2017, April 6). Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/1144598/statement-from-pentagon-spokesman-capt-jeff-davis-on-us-strike-in-syria/>

State of the Union Address, George W. Bush. (2002, January 29). Web Archive. <https://web.archive.org/web/20111011053416/http://millercenter.org/president/speeches/detail/4540>

Ukman, J., & Sly, L. (2011, August 18). Obama: Syrian President Assad must step down. The Washington Post. Retrieved November 10, 2022, from https://www.washingtonpost.com/blogs/checkpoint-washington/post/obama-syrian-president-assad-must-step-down/2011/08/18/gIQAM75UNJ_blog.html

US and Iran edge closer to a nuclear deal as Tehran drops some demands. (2022, August 24). France 24. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.france24.com/en/diplomacy/20220824-us-and-iran-edge-closer-to-a-nuclear-deal-as-tehran-drops-some-demands>

U.S. arms exports, by country 2021. (2022, September 30). Statista. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.statista.com/statistics/248552/us-arms-exports-by-country/>

US 'will not walk away' from Middle East: Biden at Saudi summit. (2022, July 16). Al Jazeera. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/16/>

biden-lays-out-middle-east-strategy-at-saudi-arabia-summit

Wallin, M. (2018, June). U.S. Military Bases and Facilities in the Middle East. American Security Project. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2018/06/Ref-0213-US-Military-Bases-and-Facilities-Middle-East.pdf>

Walt, S. (2018). US grand strategy after the Cold War: Can realism explain it? Should realism guide it? *International Relations*, 32(1), 3-22.

Waltz, K. N. (2010). *Theory of International Politics*. Waveland Press.

Weiss, A., & Ng, N. (2019). Collision Avoidance: Lessons From U.S. and Russian Operations in Syria. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved November 10, 2022, from https://carnegieendowment.org/files/Weiss_Ng_U.S.-Russia_Syria-final1.pdf

Wilson, A. (2019, October 7). In Syria, Trump Gives Erdogan Green Light. *Foreign Policy*. Retrieved November 10, 2022, from <https://foreignpolicy.com/2019/10/07/trump-erdogan-turkey-syria-pyd-kurds-incursion-baghdad-protests-security-north-korea-talks/>

Gor Margaryan

The Institute of Oriental Studies of NAS RA

MUSLIMS AND THEIR NAMES IN ARMENIAN HISTORICAL MILIEU: ANALYSIS OF ARMENIAN WRITTEN SOURCES

With the beginning of the Arab conquests and campaigns in the middle of the 7th century, Armenia also fell under Arab domination and became part of the Arab Caliphate within the next decade. Since this period it is very interesting to observe how the Arabs were perceived as conquerors in the Armenian historical environment and how this is reflected in the Armenian sources.

In the Armenian Medieval reality, such names given to Muslims as *Arab* (արաբ), *Mslman/Musliman/Msurman/Musurman* (մսլման/մուսլիման/մսուրման/մուսուրման-i.e. Muslim), *Ismaelac'i* (իսմայելացի, i.e. Ishmaelite), *Tajik* (տաճիկ), *Sarakinos* (սառակինոս, i.e. Saracen), *Mahmedakan* (մահմեդական, i.e. Mahomeddan), *Hagarac'i* (հագարացի, i.e. Hagarian) were more applicable. These names had both a specific meaning, indicating religious affiliation, and depending on the historical period, they also had another, dual meaning, referring to ethnic affiliation.

Ishmaelites and Hagarians.

According to biblical tradition, Hagar was an Egyptian maid of Sarah, who became Abraham's concubine while the latter was childless and bore him a son Ishmael.

Later, when Isaac, Abraham's son from Sarah, began to grow up, Hagar and Ishmael were expelled from Abraham's house. Hagar went south, settling in the Arabian Desert, where Ishmael later became the ancestor of the Arab tribes called Ishmaelites (after his name) and Hagarites (after his mother's name).

One of the most common names in the Armenian medieval reality was the term "Ishmaelites", which was used as a descriptive term to refer to Muslims. For example, following the use of the names "Ishmael, Ishmael army, Ishmaelites" by the historian Ghewond, it can be said that already in the 8th century this term was used to name Muslims in general [Ghewond, 1857, p. 22, 23, 24]. When Ismaili was used to mean Muslim, this trend continued throughout the following centuries, up to the late Middle Ages. For example, in the 14th century, scribe Grigor Yerets mentions the form "Ishmaelites and Magians" (**Իսմայելեանք և մոգականք**) [Colophons, 1950, p. 268], (to Muslims and apparently to Mongols professing shamanism or Buddhism) or, "...the wicked nation of Ishmael and the sons of the slave Hagar..." (**անօրէն ազգն Իսմայելի և աղախնածին որդիքն Հագարու...**) (Colophons, 1984, p.710). Ishmaelite. "In the words of Daniel Akhtamaretsi, at that time, "the nation of Ishmael was enamored and converted the entire nation of Mongols to false faith" (**գաւրացաւ ազգն Իսմայելի այնչափ, մինչև դարձուցին յիւրեանց սնոտի յոյսն զամենայն ազգն նետողաց...**) (Colophons, 1950, p. 47).

At the same period, another scribe (named Nater) writes: "And all fled from the districts and the cities, all-Christians and Ishmaelites" (**Եվ եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուռ՝ քրիստոնէից և իսմայելաց(ոց)**) (Colophons, 1950, p.327). In this mention of Nater "from Christians and Ishmaelites," it becomes obvious that the author means Muslims by the term Ishmaelites, contrasting them with Christians. However, the term *Ismaelac'i* (Ishmaelite) later experienced a new evolution and could also carry the meaning of ethnicity, and under the term, *Ismaelac'i* could be understood as Arabs, Mamluks, Ottoman Turks, etc. For example, "... The unfaithful troops of the Ishmaelites entered the country of Cilicia" (**անաւրէն գաւրքն Իսմայելացոց և մտին յաշխարհս Կիլիկեացիների**) (Colophons, 1984, p.355), "... in the bitter and evil

time (1305), offended and persecuted by the people of Ishmael, in this year (1305) Egyptian troops entered Cilicia” (...ի դառն և ի չար ժամանակի(1305 թ.), նեղեալ յազգէն Իսմայելի, որ ի յայսմ ամի եմուտ զաւրբ Եգիպտոսի, ի յաշխարհս Կիլիկի) (Colophons, 1950, p. 34).

Another author, Iohannes, most likely means the Arabs here, “and the people of the world were dominated by the nation of Archers [Mongols] and race of Persians, Turks, Ishmaelites”(եւ տիրեալ էին աշխարհիս ազգն Նետողաց [մոնղոլներ] և ազգ-ազգի խառնիճաղանճ Պարսից, Թուրքաց, Իսմայելականաց) (Colophons, 1984, p.832).

And here another scribe Andreas, under the Ishmaelites, means in his colophon the Ottomans, “Որ և յարգեալ և պատուեալ ի թագաւորացն՝ իսմայելաւոց, զի յառաջն բնակէր ի քաղաքս յԱմասիա...» (Colophons, 1967, p. 189).

Sarakinos.

Under the Saracen term, the medieval European initially perceived the Arab Muslims, then the rest of the Muslims in general (Turks, Persians, etc.) (Norman D., 1979, p. 53). Since the 8th century in Byzantine historiography and literature, and later in medieval Latin literature since the 12th century, “Saracen” became synonymous with term “Muslim” (Retsö, J., 2003, p. 96; Kahf, 1999, p. 181).

Also of great interest are the mentions of another term in Armenian sources - Sarakinos. Sarakinos (Saracens) could indicate both religious affiliation, for example “ some of them are Christians, such as Armenians and Assyrians, and the rest are Saracens by law and religion” (Են ի նոցանէ ոմանք քրիստոնէայք, այսինքն Ասորիք և Հայք, իսկ այլք՝ Սարակինոսք օրինոք և դենիւ) (Het’um, 1842, p. 17), and also Sarakinos refer to ethnic affiliation indicating Arabs “It is said that Saracens came out to attack” (...Ասէ թէ Սառակինոսք ելին հարձակիլ) (Ghevond, 1887, p. 5), or “there are different peoples in the Assyrian country, such as Armenians, Greeks, Yacobites, Nestorians and Saracens “ (Յերկրին Ասորոց բնակէն զանազան ազգք, այսինքն Յոյնք, Հայք, Յակոբիկք, նեստորականք և Սարակինոսք) (Het’um, 1842, p. 21).

Tajik

The use of the term “Tajik” in Armenian sources is extremely interesting. Tajik could mean both Muslim, and in the early period it meant Arab Muslims, later Muslims in general: “And in 952-953 there was a great famine in many places. But in the south of the world, in the lands of Tajik, there was great oppression, much greater than in Mesopotamia” (**Իսկ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ և ի յամին ՆԱ(952-953)եղև սով սաստիկ ի բազում տեղիս. Բայց յաշխարհն հարաւոյ ի յերկրին Տաճկաց եղև նեղութիւն մեծ, և առաւել քան զամենայն ի՝ Միջագետս**) (Urhayec’i, 1869, p. 1). The lands of Tajiks here are the Abbasid caliphate. Tajik was later used to refer to the Ottoman Turks in the later 17th and 18th centuries. For example, in an anonymous Armenian chronicle (17-18th centuries) we find one very interesting phrase – “Mahmetakan Tajik”, where Tajik indicates ethnicity (Ottoman Turk) and Mahmetakan (i.e. Muslim, Mahomeddan-religious affiliation) (Small Chronicles, 1956, p. 415).

Musulman

Without stopping at the explanation of the Muslim term, let us note that contrary to the popular idea that the Mohammedan term was more applicable to denote Muslims, it should be said that the form of a path - the name Muslim with some slight distortions was also quite common in Armenian literature and sources. In Hovhannes Erznac’li’s work we find the form “məsurman”, Matt’eos Urhayec’i (Urhayec’i, 1869, p. 459), and Arakel Davrizhetc’i have the form “musurman” (Davrizhetc’i, 1669, p.162), Vardan Areveltsi has the form msliman (Vardan Bardzrberdc’i, 1861, p.154), another version-mslman is in the history of Stepanos Orbelyan (Orbelyan, 1910, p.425), and also here is the form Musلمان in the History of Stambul of Eremia Ch’elēpji K’ēōmiwrchian (Eremia, 1913, p. 48,84). It is noteworthy that already in the first half of the 19th century, the term “Mahmedakan” (Mahomeddan) was interpreted with the help of the word Muslim (**մուսուլման**) in Armenian dictionaries, as in the case of this French-Armenian dictionary, when the form Mahometan/Muslim is explained and translated with the help of the form Muslim-**մյուսուլման** (Dictionnaire, 1840, p. 435). It is interesting to note by comparison that in other languages, for example in the vocabulary of the Russian language of the 11th-17th centuries, there are also side

by side the forms Magometanin (Mohammedan) and Musulmanin (Muslim) (Ragasova S., Husnutdinov, 2017, 24-29).

Bibliography

Afakhel Davrizhetc'i, Girkh patmoutheanc, Ēdžmiatsin, 1669 (Arakel of Tabriz, The Book of History, Ejmiadzin, 1669)

Colophons of XIII Century Armenian Manuscripts, Erevan, 1984. [Hayeren Dzeragreri Hishatakaranner, ŽG dar, Yerevan, 1984]

Colophons of XIV Century Armenian Manuscripts, Yerevan, 1950. [Hayeren Dzeragreri Hishatakaranner, ŽD dar, Yerevan, 1950]

Colophons of XV Century Armenian Manuscripts, Part 3, Yerevan, 1967. [ŽE dari Hayeren Dzeragreri Hishatakaranner, Yerevan, 1967]

Eremia Ch'êlêpii K'êōmiwrchian, Stampōloy patmut'wn, Vienne, 1913.

Ghevond, History of the wars and conquests of the Arabs in Armenia, Paris, 1857.

Norman D., The Arabs, and Mediaeval Europe, 2d ed.; London and New York: Longman, 1979. Pp. xiv + 385.

Pôzačean Ya., Dictionnaire français-arménien-turc, Venise, 1840

Retsö, J., The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads, Routledge, 2003,

Ya. Pôzačean, Dictionnaire français-arménien-turc, Venise, 1840, 740 p.

Рагасова С., Хуснутдинов, А., Об использовании слов басурман, магометанин и мусульманин в современной русской речи, Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки. 2017. Т. 8. № 3. С. 224-229. (Ragasova S., Husnutdinov, A., Ob ispol'zovanii slov basurman, magometanin i musulmanin v sovremennoj russkoj rechi, Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Serija: Gumanitarnye nauki. 2017. Т. 8. № 3. p. 224-229.)

Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ, հ. 2, **Երևան**, 1956 (Small Chronicles, 13th-18th centuries, volume 2, Yerevan, 1956).

Մատթեոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869(Matt'eos Urhayec'i, Patmut'wn, Jerusalem, 1869)

Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887. Ghevond, Ghevondeay Vardapeti Patmut'yun, S. Peterburg, 1887 (History of Ghevond, the eminent vardapet of the Armenians).

Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, 618 էջ (Step'anos O'rbelean, Patmowt'wn nahangin Sisakan, T'iflis, 1910, 618 p.)

Վարդանայ Բարձրբերդցոյ պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861 (Vardanay Bard'rberdcwoy patmowt'wn tiezerakan, Moskva, 1861)

Kahf M., Western Representations of the Muslim. Woman: From Termagant to Odalisque, University of Texas. Press, 1999.

Het'um Patmich' Tatarac', Venetik, 1842 (Het'um, Historian of Tatars, Venice, 1842)

ტიგრან მიქაელიანი

სასომხეთის რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

სხავადასხვა ერების სტერეოტიპები შუასაუკუნოვან არაბულ წყაროებში

შუასაუკუნის არაბი ავტორები თავის ნაშრომებში ხშირად გადმოგვცემენ მრავალფეროვან ცნობებს, როგორც ისლამური სამყაროს სხვადასხვა მხრის მოსახლეთა ასევე ხალხებსა და ტომებზე, რომლებიც ცხოვრობენ მათ საზღვრებს გარეთ.

არაბი ავტორები აღწერენ სხავადასხვა ეთნიკური ჯგუფების ცხოვრების წესს, სარწმუნოებას, სოციალურ წყობილებას და პოლიტიკურ იერარქიას, არნიშნავენ რასობრივ თვისებებსა და ეროვნული ხასიათის თვისებებზე დადებით და უარყოფით კონტექსტში.

რათქმაუნდა ამ შეფასებებს უმეტეს შემთხვევაში არ აქვთ რეალური საფუძველი და წარმოადგენენ მხოლოდ იმ ეპოქის საზოგადოებაში გავრცელებულ, როგორც ახლა ჩვენ ვუნოდებთ აღქმისა და ცრურწმენების კლიშეებს. მსგავს აღქმებს გარშემომყოფი ეთნოსების სესახებ შეიძლება შევხვდეთ, სხვა ერების წერილობით ტრადიციებში. ეს ნიშნავს იმას, რომ ისინი ატარებენ ზოგადსაკაცობრიო ხასიათს.

ამგვარი აღწერა, მსჯელობა, კლიშე შეიძლება შეეხოს ადამიანის ყოფის სხვადასხვა სფეროებს: ხასიათს, ყოფას, პროფესიულ უნარებს და მიდრეკილებებს (მისწრაფებები), ფიზიკურ და სქესობრივ თვისებებებს.

ყელაზე ხშირად ამათუ იმ მუსლიმური სამყაროს მხარის მოსახლეობა და უცხო ტომელები აღწერილი არის არაბი გეოგრაფების ნაშრომებში, მაგალითად „ახბარ ალ-ბულდან“ იბნ ალ-ფაკიხ ალ-ხამადანი (IX-X ს), *Aḥsan al-taqāsim fī ma'rīfat al-aqālīm*

„საუკეთესო განაწილება კლიმატის აღსაქმელად“, შამსუდდინ მუხამმად იბნ ახმად ალ-მუკადდასი (X ს) და სხვა, რომელთაც ჩვენ ქვემოთ ვახსენებთ.

ასე, მაგალითად იბნ ალ-ფაკიხი მეტად არასახარბიელოდ ეხმაურება ე.წ ნააბატელებს, როგორც სჩანს არამელებს [Nöldeke 1879, 22]), რომლებიც ცხოვრობენ ვასიტად წოდებულ მხარეში ბარსასა და კუფას შორის. ნააბატელები არიან ბოროტები, მზაკვრები, ძუნწები და ა.შ. (იბნ ალ-ფაკიხი, 23-42) ავტორი წერს: „როდესაც დასახლდა ალ-ჰაჯაჯი (ერაყის მმართველი VIII-ს) ვასიტში მან გაასახლა იქიდან ნააბატელები და თქვა „არც ერთი მათგანი არ იცხოვრებს ჩემთან ერთად იმიტომ, რომ ისინი უზნეო საქციელებს სჩადიან“ (იბნ ალ-ფაკიხი, 29). იბნ ალ-ფაკიხს მოყავს სიტყვები ვითომდა თქმული წინასწარმეტყველის მიერ. „ და უთხრა წინასწარმეტყველმა ალაჰამა დალოცავს და მიესალმება მას ალაჰი არ განაგდოთ კორეშიტები. არ შეურაცხყოთ სხვა არაბები და არ იცხოვროთ ნააბატელების გვერდით, რადგან ისინი სარწმუნოების მაძაგებელნი და წინასწარმეტყველთა მკვლელები არიან. თუ ისინი დასახლდებიან ქალაქებში , ააშენებენ იქ სახლებს დაილაჰარაკებენ არაბულად და ისწავლიან ყურანს ,მაშინ დაეუფლებიან ადამიანებს ეშმაკობითა და სიცრუით და ისლამს გადაახვევინებენ ჭეშმარიტი გზიდან. [იბნ ალ-ფაკიხი, 34].

არასახარბიელო სიტყვები ნააბატელების შესახებ მოყავს ცნობილ არაბ პოეტს ბაშარ იბნ ბურდს:

„ათასი წყევდა ვასიგს და მას ვინც იქ აჩის და ცხიათასი ბინადაჰთ ვასიგისა

*განა შენ ედი ჰაიმეს ღიხსშეშანიშნავს ვასიგის ბინადა-
ჰთაგან, ხომედშიც ცხოვრობენ ბახბახოსები დაცემულნი და ნა-
ბატელები?*

*ბახბახოსებსა და ხუზისგანელებში ძევს მთელი ბოხოგება
ადაჰის მონების*

*მე მსუხს მივილო ადაჰისგან ჯეხოვნად დაფასება, მსგავსად
ცხენებისა, იმის გამო, რომ მათ ვკიცხავ [იბნ ალ-ფაკიხი, 34].*

ცნობილი არ არის რითი დაიმსახურეს ვასიტის ნააბატეელებმა ასეთი ზიზი და სიძულვილი საკუთარ თავთან :ყოფით, ცხოვრების წესით, მატერიალური ფასეულობების დაგროვების სიყვარულით თუ უკიდურესი პრაქტიკულობით? იბნ ალ-ფაკიხს მრავლად მოჰყავს იმ ეპოქის ადამიანების არასახარბიელო ნააზრევი ნააბატელების შესახებ. ზემოთ ხსენებული სტროფი, ასევე გვიჩვენებს უარყოფით აღქმას ჰუზისტანელების- ირანის ჰუზისტანის მხრის მოსახლეობა . გეოგრაფს მოჰყავს შემდეგი სტრიქონები, რომლებსაც მიაწერდენ ცნობილ მეცნიერს აბი საიფს (752-843) უფრო ცნობილს, როგორც

ალ-მადაინი : “ ერთ ერთმა სპარსეთის მეფეთაგანმა თავის დაახლოებულ პირს უბრძანა და უთხრა მას: „დაიჭირე გაძვალტყავებული ჩიტი, მოხარშე ფულურო შეშით და ჩამომდნარ კაცს აჭამეო.“ მან დაიჭირა ქორი(ბურაული,მიმინო)მოხარშა ის ნაკელზე და მისცა ჰუზის ტომის ადამიანს.ჰუზინელმა უთხრა მას :“შენ შეცდი,ნადი დაიჭირე ბუ მოხარშე ის ჩემს ანძაზე და მიეცი ნაბატეველს,სიძვის შვილებს.“.[იბნ ალ-ფაკიხი, 40].

შეიძლება ასევე მოვიყვანოთ ალ-მუკადდასის სიტყვები ცნობილი ნაშრომიდან, რომელსაც წინასწარმეტყველს მიაწერენ :“არ შეუღლდეთ ჰუზებთან ,რადგან მათი ფესვები მათ ურწმუნოებისაკენ უბიძგებენ.”.[იბნ ალ-ფაკიხ , 40].

წინასწარმეტყველი ალბათ არც შეხვედრია ჰუზისტანელებს, მაგრამ უარყოფითი შეფასება, რომელსაც მას მიაწერდნენ ,აშკარად გვიანი ირანული გავლენის შედეგია.

საინტერესოა, რომ ჰუზისტანელების უზნეო დიდება გავრცელებული იყო მეზობელ და არამუსლიმურ ერებს შორის. ასე სომხურ ენში სიტყვა **խუჯან** (xuzan) „ბრბო,არამზადა,ნადირალა“ წარმოიშვა სიტყვისაგან „ჰუზისტანელი“ [Acharyan 1973,414-415].

შუასაუკუნის არაბულ წყაროებში მოყვანილია სტერეოტიპები თურქებზე, როგორც ახალ ელემენტზე ხალიფათის ცხოვრებაში .ისინი ან დადებითია ან სულაც უარყოფითი, რაც განპირობებულია ეპოქითა და პოლიტიკური ვითარებით. ასე, მაგალითად IX საუკუნეში, ბაღდათის მოსახლეობას აშკარად მტრული განწყობა ქონდა შუა აზიიდან გადმოსახლებულ თურქი მეომრების მიმართ,რომლებიც მსახურობდნენ დაქირავებული-მონებად აბბასიდის არმიებში.ზოგიერთი ცნობების თანახმად აბბისიდის ხალიფა ალ-მუთასიმის მიერ დედაქალაქია სამარაში გადატანის მიზეზი სწორად, რომ თურქული გვარდიისადმი ბაღდათის მოსახლეობის მტული დამოკიდებულება იყო.ბაღდათის მოსახლეობასა და თურქულ გვარდიას შორის შეტაკებებიც მომხდარა. [მიხაილოვა 1990 passim]. მტრულ დამოკიდებულებას პოლიტიკუტი სარჩული ქონდა: თურქული გვარდიის მხედართმთავრების ნებით, რომელთაც ხელთ ეპყრათ ფაქტობრივი პოლიტიკური ძალაუფლება, სუსტი აბისსიდიელი ხალიფები ხშირად იცვლებოდნენ.

ამავ დროს ჯაჰიზი(ავტორი) ხოტბას ასხავს თურქებს მათი გამბედაობის, პატიოსნებისა და სამხედრო საქმისადმი სიყვარულის გამო.თუმცაღა აქვე აღიარებს მათ მიდრეკილებას ძარცვასა და ძალადობისაკენ [ბოსვორტი 1981, 25]. შემდგომ

საუკუნეებში, თურქებისადმი საყოველთაო დადებითი დამოკიდებულების შეცვლა მას შემდეგ შეიმჩნევა, რაც მათ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს სელჯუკების სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ ისლამურ სამყაროში. IX საუკუნის შუაში, ყოფილი განდევნილი მოხელე იბნ ჰასული, რომელსაც თანამდებობა უკავია სელჯუკებთან, აქებს მათ „ლომებისმაგვარ“ თვისებებს: „სიამაყეს, ურყევ მისწრაფებას დაიკაონ მაღალი სამხედრო თანამდებობები“ [ბოსვორტი 1981, 25].

ასევე არაბული წყაროები გადმოგვცემენ საინტერესო ცნობებს შავკანიანთა ან არაბულად „ზინჯ“ (მრავლობით რიცხვში „ზუნჯი“) შესახებ. თუ სტერეოტიპებს ვენდობით, ყველაზე უგულვლყოფილი ელემენტი ისლამურ საზოგადოებაში სწორად რომ შავკანიანები იყვნენ. ხანდახან მათ უწოდებდნენ „აგიათ ალ-არაბ“ – „ყვავებს არაბებს შორის“ [Lewis 1990, 28]. საინტერესოა, რომ რასობრივი ცრურწმენები შავკანიანებთან დამოკიდებულებაში ასახულია ყველაზე შავკანიან პოეტ ნუსაირ ალ-ასგართან შემდეგ სტრიქონებში:

„შავკანიანო, რა საქმე გაქვს შენ სიყვარულთან?

თუ გიჭრის გონი ნუ დევნი მოასვენე ქერა ასულნი

ხარ შავგვრემანი ვით ეთიოპელი

და არძალგის არანაირად მათ დაეუფლო“» [Lewis 1990, 30]

მეოხე შავკანიანი პოეტი აბუ ღუდამანი (მისი სახელი აღნიშნავს „სიშავის მამას“) თავის გახეგნობას იხონიით შესცქეხის: „ჩვენი სახეები შავია და საზიზღაჰი, ჩვენი სახეები სასიხცხვიდო..“ [Lewis 1990, 30]

თუ კვდავ ვენდობით ხასობივ სტეიეოტიპებს, მაშინ შავკანიანები უმთავრესად ისლამური საზოგადოების ფსკეზე იმყოფებოდნენ, ხშირად იყვნენ მონები და უდაბრესი ფენის წახმომადგენლებიც კი მობნებს შოხის. ჩვეულებრივ მათ იყენებდნენ ყველაზე მძიმე ფიზიკური სამუშაოების დროს, იმ სამუშაოების, რომელთაც ახ ესაჭიროებოდა უნაჩები, იყვნენ საჭურისები ან კაჩისკაცები. [მეც 1973, 140].

აღ-მუკასადრის თავის გეოგრაფიულ ნაშრომში აღწეხს მთედ ხარიფათში მყოფი ეთნიკური ჯგუფების ხასიათს. ეჭვდრია, რომ თანამედროვე ადამიანისათვის ასეთი განსაზღვრებები გაიჟლეხებს აჩაკოხექტუდად.

აღ-მუკადრასი წეხს : აჩავინაა უფხო მეტად ძუნწი ვიდე მეკკანედები, უფხო ლაჩიბები ვიდე იასიჩიბის მოსახდობა, მეტად ზხიდრობიანი ვიდე გეჩატის ბინადაჩნი, მეტად აღლოიანი ვიდე ხეიში მცხოვრებლები, მეტად უწიგნუხნი ვიდე ამმანედები, მეტად

მხუში ვიდეხე სიხაფინელები, მეგად ქედმოუხედი ვიდეხე დამასკოს მოსახლეობა დასაჯისტანელები, მეგად უშნო ვიდეხე ქოხეზმედე-ბი, მეგად მოჩხუბახინ ვიდეხე სამაჩყანდისა და შაშას ბინადახინი, უფხო დაბადი ვიდეხე ეგვიპტელები, უჭკუოები, ვიდეხე ჰომში მცხოვრებნი და ბახეინელები, უფხო თავაზიანები ვიდეხე ნაბდუსელები, მოსახლეობა ხეისა და ბალდათისა. ბალდათის მოსახლეობა ყვედაზე დამაზი ენით საუბხობს, ყვედაზე ბინძუხით საიდსა და გეხათში მცხოვრებნი, ხოხასანის ბინადახინი ყვედაზე სწოხად დაპაჩაკობენ, შაშას მოსახლეობა კი ყვედაზე დამაზი სპახსუდით საუხობს.“ [al-Moqaddasi, 34].

მსგავს ხანდახან ერთმანეთის გამომრიცხავ სუბიექტურ შეფასებებს გვაძლევს ასევე იბნ ალ-ფაკიხი „ინდოეთის მოსახლეობა ზნეობრივია, აქვთ კარგი აღნაგობა და ზომიერები არიან... ეგვიპტელები უდარდელი და გამჭრიახნი არიან. ბერბერები-საზრიანები არიან მათთვის უცხოა ქედმალობა და უნამუსობა. რომეები ქედმაღლები არიან და უყვართ პირობითობა, სირიელები უდარდელი და მშიდობისმოყვარეები არიან, ჰიჯაზები-მუსიკალურები უყვართ მხიარულება და ქალების პატივისცემა (კურკური). ირანის მაცხოვრებლები-გამჭრიახნი და მზაკვრები, ინდოელები-უდარდელი, მამაცები და გულკეთილები. ჩინელები-მიზანდასახულები, მარჯვე და კომუნიკაბელურები. იემენელები-უდარდელები, კომუნიკაბელური და გულჩვილები. ხორასანელები-უდარდელები, ძუნწები და მამაცები არიან. ანდა, „ჰაშიმიდი, ლამაზი პირისახისაა, კეთილშობილია, რითაც საერთოდ განსხვევდება ყურეიშითებისა და სხვა არარბებისაგან“ [იბნ ალ-ფაკიხი 92-93].

მე XI საუკუნიდან იქმნება განსაკუთებული ჟანრი, რომელიც შეიძლება დახასიათდეს როგორც მონების ყიდვის სახელმძღვანელო-ტრაქტატი. ასეთ ნაშრომებში მონები განიხილებოდნენ მათი ეროვნული ხასიათით, მისწრაფებით, უნარებით, დადებითი და უაროფითი თვისებებით, რომელიც მათ ასეთი სახელმძღვანელოების ავტორია აზრით ქონდათ.

ასეთი ნაშრომის ერთერთი პირველი ავტორი გახლდათ ქრისტიანი-ექიმი იბნ ბუტლანი [მეც 1973, 142-143].

პტაქტიკული რჩევების გარდა, რომლებიც უხვად არის ამ ნაშრომში, მოყვანილია საინტერესო ცნობები, რომელთაც შეიძლება ეთნოგრაფიულიც კი ეწოდოს, ძირითადად ისინი უფრო ფიზიოლოგიური ხასიათისაა და კლიშე-სტერეოტიპებზეა დაფუძნებული.

საინტერესოა მისი დაკვირვებები ქალებზე. ასე მაგალითა-

დ,იბნ ბუტლანი წერს: „ინდოელი ქალები მორჩილები არიან, მაგრამ სწრაფად ჭკნებიან“. ტრაქტატის ავტორი-ექიმი დარწმუნებულია რომ, „ისინი, იდნოელები, ფლობენ ერთი უპირატესობას, სხვა დანარჩენი ქალებისაგან განსხვავებით, ისინი გაყრის შემდეგ კვლავ ქალიშვილები ხდებიან“. „სინდის ქალები ცნობილები არიან თავისი წვრილი წელითა და გრძელი თმით“. წარმოშობით მედინელ ქალს გამოარჩევ სასიამოვნო მეტყველებით, სხეულის მშენიერებით, კვკუცობითა და გამჭრიახი გონებით. ის არც ბოროტია, არც ეჭვიანია, არც ყვირის ,გამოდგება მომღერლად. მაკნელი ნაზია ,აქვს მყიფე სახსრები და მინაზებული თვალები. ტაიფში მცხოვრები - ოქროსფერ-შავგვრემანია და ტანადი, ქარაფშუტა, აქვს ნიჭი თამაშისა და ხუმრობის, არანაირად არ ვარგობს დედად ,მიდრეკილება არ აქვს ჩასახვისადმი და კვდება მშობიარობისას. ბერბერიელი კი პირიქით კარგად აჩენს, დამჯერია და ოსტატურად ასრულებს ყველანაირ საქმეს“ [მეც 1973,142-143].

„ზანგები დიდი რაოდენობით შემოყავთ ბაზარზე.რას უფრო შავები არისნ მით უფრო უსახური შეხედულების, წვეტიანი კბილებით.ისინი ნაკლებ გამოსადეგები არიან,ხდებიან დაუდევრები და საერთოდაც არაფერზე ზრუნავენ.მათი ბუნება - ცეკვა და რითმის გამოთვლაა.ამბობენ ,თუ ზანგი ციდან მიწაზე ეცემა, რითმულად დაეცემაო“[მეც 1973, 142-143].

„თურქ ქალში შეხამებულია სილამაზე,ლმობიერება და თეთრი კანი,თვალები პატარა, მაგრამ საიამაონო აქვთ. პატარა სიმალლისაა, დაბლადაც კი შეიძლება ჩაითვალოს, მალეები ძალინ ცოტა ჰყავთ. ისინი შვილიერების დაუშრეტელი წყარო არიან, მათ მიერ გაჩენილი შვილები იშვიათად არიან მახინჯები,და როგორც წესი იშვიათად არიან ცუდი მხედრები. ისინი სუფთები არიან, კარგად აზადებენ სადილებს, მაგრამ არიან მფლანგველები და არასაიმედონი“. „ბერძენი ქალები-

ძონისფერ-თეთრნი,თხელი თმით,ცისფერი თვალებით,მორჩილნი,დამთმობნი,კეთილმოსურნე,ერთგულნი,მათ შეიძლება ენდო.

ბერძენი კაცები უნდა გამოიყენო სახლისმმართველებად, რადგან მათ წესრიგი უყვართ და ნაკლებ მფლანგველები არიან.ხშირად ისინი გათვითცნობიერებულები არიან ნატიფ ხელობაში.“სომხები ცუდი თევზები არიან თეთრთა შორის.შესანიშნავი აღნაგობით,მაგრამ საშინელი ფეხებით. მათი ბუნება და მეტყველება უხეშია. კარგად მუშაობენ,მხოლოდ დასჯის და შიშის გამო...“ [მეც 1973, 142-143].

ალ-მუკადდასი გვამცნობს ამა თუ იმ მხრის ქალების თვისებების შესახებ. ასე მაგალითად, როდესაც ის ჰერათის ფლორას აღწერს არ ავინწყდება მოიხსენიოს რომ „ჰელიოტროპების ყვავილობის ჟამს, ჰერათელი ქალები იწვიან ვნებისაგან როგორც კატები“ [მეც 1973, 292]. იბნ ბატუტა კი მოიხსენიებს რა დასახლებას უკაკს ან ოკაკს მდინარე ვოლგაზე „რუსების მთებთან“ წერს მათ მოსახლეობაზე: „ეს ქრისტიანები არიან წითური თმით, ცისფერი თვალებითა და დიდი უსახური სახეებით“ [Rihla Ibn Batuta, 424].

წინასწარ შექმნილი ცუდი აზრი და სტერეოტიპული კლიშე ასევე შეეხება რელიგიური თემის წარმომადგენლებსაც. ლაპარაკობდნენ, მყრალ სუნზე, რომელიც ებრაელებს ასდიოდათ [Ibn Kutaiiba, 26], გავრცელებულ ლოთობაზე ქრისტიანთა შორის [Al-Tha'ālibī, 97, მეც 1973, 53], მსუბუქ ყოფაქცევაზე გუნდში მომღერალი ქალების. საბეიელებზე იყო გავრცელებული აზრი, რომ ერთმანეთისადმი გულქვა დამოკიდებულება აქვთო [Ibn al-Qiftī, 398, მეც 1973, 53].

მაგრამ, სამართლიანობისათვის საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ უმეტესი წარმომადგენელი ადრეშუასაუკუნოვანი მუსლიმი საზოგადოების არ იზიარებდა ასეთ რასობრივ ცრურწმენასა და სტერეოტიპებს, ამტკიცებდნენ, რომ ხალხს ან ხობტა უნდა შეასხა ანდა ბრალი დასდო, დასაჯო ან წაახალისო მათი საქციელებისათვის, და არა იმისათვის თუ როგორ გამოიყურებიან ისინი ან სად დაიბადნენ. X სუკუნის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე და ლიტერატორი ალ-საჰიბ იბნ აბბადი (938-935) წერდა: „ღმერთმა შექმნა მაღალი და დაბალი, ზინჯების სიშავე და ბერძენთა სიათეთრე.“

არ იქნება სამათლიანი თუ ხალხი ამ თვისებების გამო ბრალდებული იქნება ანაც დასჯილი....“ [Lewis 1990, 33].

შევაჯამოთ, და ავღნიშნოთ, რომ უმეტეს შემთხვევებში სტერეოტიპული აღქმა არაბულ შუასაუკუნოვან წყაროებში მუსლიმური სამყაროს ამა თუ იმ მხრის მცხოვრებთა ან უცხოტომელთა შესაძლოა იყოს სუბიექტური, დამახინჯებული, მცდარი, ხანდახან განპირობებული რელიგიურ-პოლიტიკური კონტექსტით. ისინი გვაძლევენ საშუალებას დავინახოთ შეხედულებათა მრავალფეროვნება, ესთეტიკური გემოვნება, ალვიქვად ლამაზი და უშნო, მისაღები და უარყოფილი შუასაუკუნოვან მუსლიმურ საზოგადოებაში.

ճամօնքներ:

- Acharyan 1973, Armenian Etymological Dictionary, v. II, Yerevan (in Armenian).
- Ибн ал-Факих, Ахбар аль-булдан (Известия о странах), Введение, перевод с арабского, издание текста и комментарии А.С. Жамкояна, Ереван, 1979.
- Михайлова, И.Б., Средневековый Багдад, Москва, 1990;
- Босворт, К.Э., Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире, в сборнике Мусульманский мир 950-1150, Москва, 1981;
- Мец, А., Мусульманский ренессанс, перевод с немецкого, предисловие и указатель Д.Е. Бертельса, Москва, 1973;
- Descriptio imperii moslemici auctore Shams ad-Dīn Abū Abdallah Mohammed Ibn Ahmed Ibn Abī Bekr al-Bannā al-Basshārī al-Moqaddasi, edidit M.J. de Goeje, Editio tertia, Lugduni Batavorum, 1967;
- Lewis, B., Race and Slavery in the Middle East, An Historical Enquiry, New York, Oxford, 1990;
- Ibn Kutaibas Adab al-Kātib, nach mehreren Handschriften hrsg. Von M. Grünert, Leiden, 1900;
- Ibn al-Qifti's Tarih al-ḥukamā, Auf Grund der Vorarbeiten Aug. Müller's hrsg. von Lippert, Leipzig, 1903;
- Nöldeke – Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen erluterungen und erganzungen versehen, Leyden, 1879;
- Rihla Ibn Batuta, al-musamma tuhfat al-'anzar fi ḡhara'ib al-'amsar wa 'ajaib al-asfar, ta'lif Šams al-Din Abi 'Abdallah Muhammad ibn 'Abdallah al-Liwati Al-Tanji, qaddama lahu wa haqqaqahu wa wada'a khara'ita wa faharisahu 'Abdalthadi al-Tani, 'udw akadimiati al-mamlakati al-maghribiati, al-mujallad al-thani, 1997 m./1417 h.;
- Al-Tha'ālibī (Abu Maṣṣūr 'Abd ul-Malik ibn Mahommed ibn Isma'īl al-Naisaburi, Kitāb yatīmat ud-dahr, v. III, Dimašq, 1304/1886-87;

Тигран Микаелян

Институт Востоковедения,
Национальная Академия Наук Республики Армения

СТЕРЕОТИПЫ О РАЗНЫХ НАРОДАХ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В своих трудах средневековые арабские авторы часто сообщают различные сведения как о жителях разных областей исламского мира, так и о народах и племенных группах, живущих за его пределами.

Арабские авторы описывают образ жизни, верования, социальный уклад и политическую иерархию различных этнических групп, отмечают о расовых признаках, особенностях национального характера в положительном или отрицательном свете.

Конечно же эти оценки в большинстве случаев не имеют под собой реальной почвы, представляют собой распространенные в обществе той эпохи, как бы мы сегодня назвали, клише восприятий и предрассудков. Подобные восприятия, окружающих этносов конечно же можно встретить и в письменной традиции других народов, и это значит, что они носят общечеловеческий характер.

Такого рода описания-суждения-клише могут затрагивать самые разные сферы человеческого бытия: черты характера, быт, профессиональные навыки и склонности, физиологические и половые особенности.

Чаще всего жители той или иной области мусульманского мира и чужеземцы описываются в трудах арабских географов, например, в «Ахбар аль-бульдан» Ибн аль-Факиха аль-Хамадани (IX-X века), *Aḥsan al-taqāsīm fī maʿrifat al-aqālīm* «Лучшее разделение для познания климатов» Шамсуддина Мухаммада ибн Ахмада аль-Мукаддаси (X век), и других, которых мы упомянем ниже.

Так, например, Ибн аль-Факих крайне нелестно отзываясь о так называемых набатейцах (по всей видимости арамейцы [Nöldeke 1879, 22]), живущих в области называемой Васит, между Басрой и Куфой. Набатейцы злы, коварны, жадны итд. [Ибн ал-Факих, 23-42] Автор пишет: “Когда поселился ал-Хаджадж (правитель Ирака, VIII-ого век) в Васите, выселил он из него набатейцев и сказал “да не будет никто из них жить вместе со мной, потому что они совершают дурные поступки” [Ибн ал-Факих, 29]. Ибн аль-Факих даже приводит слова, якобы сказанные Пророком: “И сказал Пророк Аллаха, да благословит: и приветствует его Аллах: не игнорируйте корейшитов, не ругайте других арабов... и не живите рядом с набатейцами, так как они хулители веры и убийцы пророков. Если они поселятся в городах, построят там дома, заговорят по-арабски и будут учить Коран, то они овладеют людьми хитростью и ложью и собьют Ислам с пути истинного». [Ибн ал-Факих, 34].

Нелестные слова о набатейцах приводит и известный араб-

ский поэт Башшар ибн Бурд:

Тысяча проклятий Васиту и тому кто там,
И 9 тысячам жителям Васита,
*Разве ты ждешь чего-нибудь выдающегося от жителей Ва-
сита, в котором живут только варвары падшие и набатейцы?
В варварах и хузистанцах заключено все зло рабов Аллаха,
Я желаю получить за то, что осуждаю их,
воздаяние от Аллаха, подобно воздаянию коням* [Ибн ал-Фа-
ких, 33].

Неизвестно чем заслужили набатейцы Васита такую антипатию и презрительное отношение к себе: бытом, образом жизни, любви к скоплению материальных ценностей или крайней практичности? Ибн аль-Факих целыми страницами приводит нелестные мнения известных людей эпохи о набатейцах. Вышеупомянутое четверостишие также демонстрирует отрицательное восприятие хузистанцев - жителей области Хузистан в Иране. Географ приводит следующие строки, приписываемые известному ученому мужу Аби Сайфа (752–843), больше известному как аль-Мадаини: «Один из царей Персии отдал приказание одному человеку из своих приближенных, сказав ему: «Поймай наихудшую птицу, свари ее в печи на наихудших дровах и накорми худшего человека». Он поймал ястреба, сварил его на навозе и дал человеку из /племени/ хузи. Хузистанец сказал ему: «Ты ошибся, пойди поймай сову, свари ее на моей гротмачте и дай ее набатейцу, сыны прелюбодея».[Ибн ал-Факих, 40].

Можно привезти также слова из известного труда аль-Мукаддаси приписываемую самому Пророку: «Не вступайте в брак с хузами, так как их корни толкают их на неверие» [al-Muqaddasi, 407].

Пророк вряд ли сталкивался с хузистанцами, однако слова приписываемые ему слова и отрицательная оценка, по всей видимости результат позднего иранского влияния.

Интересно, что дурная слава хузистанцев была распространена и среди соседних с ними немусульманских народов. Так, в армянском языке слово **խիջան** (хуџан) “сброд, чернь, сволочь,” произошло от слова «хузистанец» [Acharyan 1973,414-415].

В средневековых арабских источниках также приводятся стереотипы о тюрках, новом элементе в жизни Халифата, которые отрицательны либо положительны в зависимости от эпохи и политической ситуации. Так в IX веке жители Багдада имели откоро-

венно враждебное отношение к тюркам-военным, выходцам из Средней Азии, которые служили в качестве рабов-наемниками в аббасидских армиях. Согласно некоторым сведениям, аббасидский халиф аль-Му'тасим перенес столицу в Самарру из-за враждебного отношения жителей Багдада к тюркской гвардии. Были случаи, когда жители Багдада вступали в стычки с тюркской гвардией [Михайлова 1990 passim]. Враждебное отношение имело политическую подоплеку: они были новым чужеродным жестким элементом в столице, в дальнейшем слабые аббасидские халифы зачастую были игрушками в руках тюркской гвардии и часто сменялись по воле ее военачальников, в чьих руках была фактическая политическая власть.

В тоже самое время, другой автор Джахиз восхвалял положительные черты характера тюрков – их отвагу, отсутствие лести, любовь к военному делу. В тоже время Джахиз признавал их склонность к грабегам и насилию [Босворт 1981, 25].

В следующих веках, после того как тюркские народы стали играть важную роль в исламском мире и особенно после образования государства Сельджукидов, наблюдается повсеместное изменение отношения к тюркам в лучшую сторону. Так в середине XI -ого века бывший газневидский чиновник Ибн Хасул, теперь уже занимающий должность у Сельджукидов, восхваляет их «львиноподобные» черты: гордость, непоколебимое желание занимать высокие военные посты» [Босворт 1981, 25].

Арабские источники также сообщают любопытные сведения о чернокожих или по-арабски «зиндж» (множественное число «зунудж»). Если довериться стереотипам, то самым пренебрегаемым элементом в исламском обществе были именно чернокожие. Иногда их называли «агрибат аль-'араб» – «вороны среди арабов» [Lewis 1990, 28]. Любопытно, что расовые предрассудки по отношению к чернокожим отражено в следующих строках самого чернокожего поэта Нусайра аль-Асгара:

«Чернокожий, какое дело тебе до любви?

Брось преследовать белокожих девушек, если есть мозги у тебя

Ты, который смугл как эфиоп,

Не имеешь никаких шансов овладеть ими» [Lewis 1990, 30]

Другой чернокожий поэт Абу Дуламан (чье имя буквально означает «отец черноты») иронизирует над своей внешностью:

«... наши лица черны и противны, наши имена постыдны...»

[Lewis 1990, 30]

Если снова доверится расовым стереотипам, то чернокожие в большинстве своем находились на самом дне исламского общества, часто были рабами и даже самой низшей прослойкой среди рабов. Обычно, они использовались на самых тяжелых физических работах, работах, не требующих умения, были евнухами или привратниками [Мец 1973, 140].

Аль-Мукаддаси в своем географическом труде приводит описания черт характера многих этнических групп со всех концов Халифата. Несомненно, для нас, современных людей, такие определения будут звучать, говоря современным языком по крайней мере некорректно:

Аль-Мукаддаси пишет: «... нет более жадных чем мекканцы, более бедных чем жители Ясриба, более благовоспитанных чем жители Герата..., более понятливых чем жители Рея, более безграмотных чем амманцы, более блудливых чем сирафцы, более непокорных чем сиджистанцы и жители Дамаска, более некрасивых чем хорезмийцы, более драчливых чем жители Самарканда и Шаша, более низкорослых чем египтяне, неумных чем бахрейнцы и жители Хомса, более любезных чем наблусцы, жители Рея и Багдада. На самом красивом языке говорят жители Багдада, на самом скверном жители Сайды и Герата, жители Хорасана говорят на самом правильном, а жители Шаша на самом красивом персидском языке» [al-Muqaddasi, 34].

Подобного рода, иногда взаимоисключающие субъективные оценки дает также и Ибн аль-Факих «Жители Индии нравственны, имеют красивое телосложение, и умеренны... Египтяне беспечны и проникательны. Берберы – смышленны, им чужды надменность и подлость. Ромеи надменны и любят условности, сирийцы беспечны и миролюбивы, хиджазцы музыкальны, любят веселиться и ухаживать за женщинами. Жители Ирака – проникательны и коварны, индийцы беспечны, храбры и мягкосердечны. Китайцы – целеустремленны, легки в общении и умелы. Йеменцы – беспечны, легки в общении и мягкодушны. Хорасанцы – беззаботны, скупы и отважны. Или «хашимит, обычно красив лицом, имеет благородный характер, чем он отличаются от других курейшитов и арабов вообще» [Ибн ал-Факих, 92-93].

С XI века создается особый жанр, который можно охарактеризовать как практические трактаты-руководства по купле рабов. В таких работах рабы обсуждаются относительно их склонно-

стей, умений, положительных и отрицательных качеств, присущих с точки зрения авторов таких руководств, их национальному характеру.

Автором первого из таких трудов был багдадский врач-христианин Ибн Бутлан [Мец 1973, 142-143].

Кроме практических советов, содержащихся в этом труде, приводятся любопытные сведения, которые с натяжкой можно назвать имеющими этнографический, а скорее всего физиологический характер, сплошь и рядом основанные на клише-стереотипах. Любопытны его наблюдения о женщинах. Так, например Ибн Бутлан пишет: «женщины-индийки послушны, но быстро увядают». Автор-врач убежден, что «они, индийки имеют одно преимущество перед остальными женщинами: говорят, что разведенные снова становятся девственницами». «Женщины Синда знамениты своей тонкой талией и длинными волосами. Уроженка Медины сочетает в себе приятную речь и прелесть тела с кокетством и живостью ума. Она не злобна, не ревнива, не криклива, годится в певицы. Мекканка изнежена, имеет хрупкие суставы и томные глаза. Жительница Та'ифа - золотисто-смуглая и стройная, легкомысленна, способна к играм и шуткам, но никак не мать, не склонна к зачатию и умирает в родах. Берберийка же, напротив, хорошо рождает, сама послушная, искусна во всякой работе» [Мец 1973, 142-143].

«Негритянок поставляют на рынок в большом количестве. Чем они чернее, тем безобразнее и тем острее их зубы. Они мало к чему пригодны, легко становятся небрежными и вообще ни о чем не заботятся. Их натура - это танец и отбивание ритма. Говорят, что если негр падает с неба на землю, то и падает он в такт» [Мец 1973, 142-143].

«Тюрчанка сочетают в себе красоту, мягкость и белую кожу, глаза у них маленькие, но приятные, рост небольшой, вплоть до низкого; высоких среди них мало. Они - неиссякаемый источник в смысле деторождения, дети от них редко бывают уродливыми, и как правило, редко бывают плохими наездниками. Они опрятны, хорошо готовят, но расточительны и ненадежны». «Гречанка - румяно-белая, волосы гладкие, глаза голубые, послушная, уступчивая, дружелюбная, верная и на нее можно положиться. Мужчин греков следует использовать домоправителями по причине их любви к порядку и слабой склонности к расточительности. Нередко они сведущи в тонких ремеслах». Армяне - самые

плохие рабы из белых... Они изящно сложены, но имеют безобразные ноги... Их натура и язык грубы... Они работают хорошо, только из-под палки или из страха...» [Мец 1973, 142-143].

Аль-Мукаддаси тоже с свою очередь упоминает о свойствах женщин того или иного края. Так, например, описывая флору Герата, он не забывает упомянуть, что «в пору цветения гелиотропов, гератские женщины сгорают от страсти, как кошки» [Мец 1973, 292]. А Ибн Батута помянув некое поселение Укак или Окак на реке Волге у «гор русов» пишет об их жителях: «Это христиане, волосы их рыжи, они голубоглазы с уродливыми и большими лицами» [Rihla Ibn Batuta, 424].

Предубеждения и стереотипные клише могли также относиться также к представителям религиозных общин. Так, говорили о смраде исходящем от евреев [Ibn Kutaiba, 26], распространности пьянства среди христиан [Al-Tha'ālibī, 97, Мец 1973, 53], и легкодоступности их хоровых певиц, о сабейцах было распространено мнение, что они жестокосердны по отношению друг к другу [Ibn al-Qiftī, 398, Мец 1973, 53].

Однако, ради справедливости надо отметить, что многие образованные представители раннесредневекового мусульманского общества не разделяли такие расовые предрассудки и стереотипы, утверждая, что людей надо восхвалять или обвинять, наказывать или поощрять по их поступкам, а не за внешний вид или исходя из того где они были рождены. Так, известный государственный деятель и литератор X века аль-Сахиб ибн 'Аббад (938-935) писал: «Так как Господь создал рослость и короткий рост, черноту зинджей и белизну греков, не будет справедливо, если люди были обвинены или наказаны за эти качества...» [Lewis 1990, 33].

Подытожив, можно отметить, что несмотря на то, что в большинстве случаев стереотипное восприятие жителей той или иной области мусульманского мира или чужеземцев в арабских средневековых источниках могли быть субъективными, предвзятыми и далекими от истины, иногда обуславливаясь религиозно-политическим контекстом, они дают возможность увидеть мозаику взглядов, эстетических вкусов, восприятие красоты и безобразности, приемлемого и отвергаемого в средневековом мусульманском обществе.

Ссылки:

- Acharyan 1973, *Armenian Etymological Dictionary*, v. II, Yerevan (in Armenian).
- Ибн ал-Факих, Ахбар аль-булдан (Известия о странах), Введение, перевод с арабского, издание текста и комментарии А.С. Жамкояна, Ереван, 1979.
- Михайлова, И.Б., *Средневековый Багдад*, Москва, 1990;
- Босворт, К.Э., *Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире*, в сборнике *Мусульманский мир 950-1150*, Москва, 1981;
- Мец, А., *Мусульманский ренессанс*, перевод с немецкого, предисловие и указатель Д.Е. Бертельса, Москва, 1973;
- Descriptio imperii moslemici auctore Shams ad-Dīn Abū Abdallah Mohammed Ibn Ahmed Ibn Abī Bekr al-Bannā al-Basshārī al-Moqaddasi*, edidit M.J. de Goeje, Editio tertia, Lugduni Batavorum, 1967;
- Lewis, B., *Race and Slavery in the Middle East, An Historical Enquiry*, New York, Oxford, 1990;
- Ibn Kutaibas *Adab al-Kātib*, nach mehreren Handschriften hrsg. Von M. Grünert, Leiden, 1900;
- Ibn al-Qifti's *Tarih al-ḥukamā*, Auf Grund der Vorarbeiten Aug. Müller's hrsg. von Lippert, Leipzig, 1903;
- Nöldeke – Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen erlauterungen und ergänzungen versehen, Leyden, 1879;
- Rihla Ibn Batuta, *al-musamma tuhfāt al-'anzar fī ḡhara'ib al-'amsar wa 'ajaib al-asfar, ta'lif Šams al-Din Abi 'Abdallah Muhammad ibn 'Abdallah al-Liwati Al-Tanji*, qaddama lahu wa haqqaqahu wa wada'a khara'ita wa faharisahu 'Abd al-hadi al-Tani, 'udw akadimiati al-mamlakati al-maghribiati, al-mujallad al-thani, 1997 m./1417 h.;
- Al-Tha'ālibī* (Abu Manšūr 'Abd ul-Malik ibn Mahommed ibn Isma'īl al-Naisaburi, *Kitāb yatīmat ud-dahr*, v. III, Dimašq, 1304/1886-87;

ასმათ გვაზავა

კორნელი კეკელიძე სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**ხელნაწერი წიგნის კონსერვაცია-
რესტავრაციის დროს წარმოქმნილი
სირთულეები
(მასალის თავისებურება და ინდივიდუალური
მიდგომები)**

რესტავრაცია ეტიმოლოგიურად და მეთოდოლოგიურადაც თავის თავში მოიცავს ისეთი სამუშაოების ჩატარებას, რაც გულისხმობს დაზიანებული ხელოვნების ნიმუშის აღდგენას ორიგინალის ზუსტი ასლის ან მასთან მიახლოებული ვიზუალით. ამ თვალსაზრისით არც წიგნის რესტავრაცია წარმოადგენს გამონაკლისს, თუმცა ამ უკანასკნელის შემთხვევაში, არქიტექტურული ნიმუშების მსგავსად, აღდგენა-განახლების დროს რესტავრატორი ისეთ შედეგზე უნდა გავიდეს, რომ თან შენარჩუნებული იყოს ნიმუშის ისტორიული თუ მხატვრული ღირებულება და თან შეასრულოს თავისი არსებითი ფუნქცია. მაგალითად ის, რომ არ შეიზღუდოს მკითხველი წიგნის კითხვის შესაძლებლობისგან, ხოლო მკვლევარს საშუალება ჰქონდეს მისი შინაარსობლივი, მხატვრული თუ ვიზუალური შესწავლისა. ეს ერთი შეხედვით მარტივი ჭეშმარიტება, პრაქტიკაში არც თუ ისე ადვილად შესასრულებელია, განსაკუთრებით მაშინ როცა ხელოვნების ნიმუში და ამ შემთხვევაში ხელნაწერი წიგნი, მრავალფეროვანი მასალითა და დაზიანების სიმრავლით გამოირჩევა. ასეთ დროს რთულია იმ ოქროს შუაღედის პოვნა რომელიც თანაბრად პასუხობს დასახული მიზნისა და ამ მიზნამდე მისასვლელი ყველა საშუალების მართებულობას.

წიგნის რესტავრაცია, ანუ მისი განახლებისა და შეკეთების პროცესი, სხვადასხვა აუცილებელ ეტაპებს მოიცავს, ესენია: ა) ერთეულის ვიზუალური თუ ლაბორატორიული შესწავლა, რაც თავის თავად გულისხმობს დაზიანების მდგომარეობის განსაზღვრასა და ჩასატარებელი სამუშაოების გეგმის შედგენას. ბ) ტექნიკა მოიცავს ერთეულის განმენდას და ქიმიურ დამუშავებას, იქნება ეს მელნის კვლევისა თუ Ph-ის დადგენის, მისი განეიტრალებისა თუ მელნის გამაგრების პროცესები და სხვა. ერთ-ერთი შეუცვლელი თანამედროვე ეტაპია გ) ფოტო დოკუმენტირება, რაც რესტავრატორის ყველა ქმედების, დაზიანებული და შემდეგ უკვე აღდგენილი კერების დაფიქსირებას და ციფრულად ასახვას გულისხმობს. და მხოლოდ ამ ეტაპების შემდეგ იწყება ის რთული პროცესები, დ) რასაც ერთეულის დაზიანებული დეტალების კონსერვაცია-რესტავრაცია ქვია, იქნება ეს ყდის - ტყავის, ლითონის, საკეტების ყუის - თასმების, დაშლილი ბლოკის, კაპტალის, ფურცლების - ნაკლული ადგილების შევსების, დეფორმაციის გასწორების, ყუის კონსერვაციის, ფერწერის გამაგრების, ადრე რესტავრირებული და დამაზიანებელი მასალის მოხსნისა თუ სხვა უამრავი დეტალის გათვალისწინება და სამუშაოების ჩატარება.

წიგნის კონსერვაციისა და რესტავრაციის დარგში როგორც წესი, რესტავრატორს ერთ მასალაზე შესრულებული ნიმუშის შეკეთება უხდება. მაგალითად ეტრატის, ქალაღდის, ტყავის, ხის ან ლითონის. ერთ მასალაზე მუშაობა, მეთოდური თვალსაზრისით შედარებით ადვილად დასაძლევია. თუმცა ხშირია კომბინირებული მასალების თანხვედრაც. განსაკუთრებით მაშინ როდესაც საქმე ხელნაწერი წიგნის რესტავრაციას ეხება, რადგან უმეტესად ჩამოთვლილი მასალებიდან ყველა სახეობა გვხვდება. ანუ წიგნის ფურცლები შეიძლება იყოს ეტრატი - ფერწერული ფენით, ბლოკი აკინძული თასმებზე, ყდა ხის დაფებზე შემოკრული ტყავით, ძვირფასი ქვებით შემკული, ლითონის საკეტებით ან დეტალებით და ამგვარად რესტავრატორის ამოცანა - შეუნარჩუნოს მას ავთენტურობაც და დაუბრუნოს პირვანდელი ფუნქციაც რთულია, მაგრამ არა დაუძლეველი. ასეთ დროს ჩასატარებელი სამუშაოების გათვალისწინებით ორიენტირება ძირითადად კონსერვაციაზე ხდება. თუმცა არსებობს ისეთი შემთხვევებიც, როცა რესტავრაცია-კონსერვაციისთვის ყველა შესაძლო ხერხი მოინახა და იცადა, დაბერების პროცესი კი იმდენად დაჩქარებული და შეუქცევადია, რომ დაზიანება იზრდება და შესაძლოა ერთეულის ფურცელი, ფერწერა ან მელანი იშლებოდეს და იკარგებოდეს, ეს ის იშვიათი და განსაკუთრებული შემთხვევებია, როცა რესტავრატორი უძღურია და ერთადერთ ალტერნატიულ საშუალებად გაციფრულება რჩება და მაღალი ხარისხის ფოტოფიქსაციით ნარჩუნდება ნიმუშის ვიზუალური მახრე.

რესტავრატორის ამოსავალი წერტილი ყოველთვის ხელოვნების ნიმუშის შენარჩუნება და მისი არსებობის გახანგრძლივებაა, ამიტომ ყველა ქმედება მინიმალურ ჩარევას და მასალის გამოყენებას გულისხმობს, ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ხშირად წიგნის რესტავრაცია მისი ბლოკის დაუშლელად კეთდება, განურჩევლად იმისა ფურცლებია ალსადგენი, ბლოკი გასამაგრებელი თუ ფერწერის საღებავია საკონსერვაციო. წიგნის დაუშლელად რესტავრაცია როგორც წესი რესტავრატორის პირველადი გადაწყვეტილებაა, რადგან ეს ის შემთხვევაა, როცა რესტავრატორის მხრიდან ჩარევა და სარესტავრაციო მასალის გამოყენებაც ერთი-ორად მცირდება. თუმცა არც ასეთ შემთხვევებში მიმდინარეობს ყველა პროცესი ზუსტად ისე როგორც რესტავრატორთა ჯგუფს ჰქონდა დაგეგმილი და ამის თვალსაჩინოება ის სამი ხელნაწერია, რომლის მაგალითზეც გვინდა განვიხილოთ წიგნის დაუშლელად კონსერ-

რვაცია-რესტავრაციის დროს წარმოქმნილი სირთულეები და მათი გადაჭრის გზები.

S1144¹ შიფრით დაცული ხელნაწერის შემთხვევაში ზემოთ აღნიშნული მეთოდი შეიძლება გამართლებულად ჩაითვალოს, მიუხედავად იმისა რომ ბლოკიცა და ფურცლებიც სრულად დეფორმირებული იყო, დეფორმაცია კი ერთ-ერთი ყველაზე ძნელად აღმოსაფხვრელი პრობლემაა. მოკლე აღწერილობით ხელნაწერის მდგომარეობა შემდეგნაირია, წიგნს შენარჩუნებული აქვს თანადროული ჯაჭვისებრი აკინძვა, ფურცლები მყარად არის ჩაკინძული, მექანიკური დაზიანება აქვს თუმცა დანაკლისის გარეშე, ხელნაწერს არ გააჩნია ავთენტური ყდა, შემორჩენილია ფურცლების საფარად შემოკრული სქელი ქალაღდი, ბლოკი დეფორმირებულია და გასწორებას საჭიროებს. ამ ხელნაწერში დაზიანებები ძირითადად ყდის არ ქონით არის გამოწვეული და მათი ეტაპობრივად განვრცობა მოხდა. მაგალითად ყუის დეფორმაცია და ბლოკში რვეულების არათანაბრად განლაგება ყდაში ჩამაგრებული თასმების უქონლობამ გამოიწვია, ფურცლების კიდების გაცრეცვა კი ბლოკის დეფორმაციამ, რადგან არათანაბრად გამოსული რვეულებიდან წინ გამონეული ფურცლები უფრო ხშირ შეხებაში იქნებოდა, აქ საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ ხელნაწერის თავსა და ბოლოში თითო რვეული ბლოკზე მოგვიანებით არის მიკერებული, ძაფის ჯვარედინი მოძრაობა და მჭიდრო გვირისტი ბლოკთან ერთად ქალაღდის დეფორმაციასაც იწვევს და მთლიანობაში ხელნაწერის ბლოკის სისწორე დარღვეულია. ამ ხელნაწერის შემთხვევაში ბლოკის გასწორება, ფურცლების რესტავრაცია და ახალ ყდაში ჩასმა ბლოკის დაუშლელად უნდა მოხდეს, რაც სრულებით გამართლებულია, რადგან ხელნაწერის ამჟამინდელი მდგომარეობა ამის საშუალებას იძლევა.

რასაც ვერ ვიტყვით H-941² შიფრით დაცული ხელნაწერის შემთხვევაში, ზემოთ ხსენებული ხელნაწერისაგან განსხვავებით აქ ხელნაწერის ბლოკიცა და ყდაც ნაკლებად დაზიანებულია. ბლოკი მსუბუქად არის აკინძული, ყდა ხის დაფებითა და ტყავით მთლიანია და წიგნის ფურცლებს სრულებით ფარავს, საჭიროა მხოლოდ დეფორმირებული ფურცლების გასწორება, დაბინძურებული უბნების განმენდა და ყდის ტყავის დაზიან-

1 კ.კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცული ხელნაწერი, ჟამნი, XVIII-XIX ს.ს. ქალაღდი, მელანი.

2 კ.კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცული ხელნაწერი, თვეთა მეთყველება, XV ს. ეტრატი, მელანი, ტყავი, ხის ფიცარი.

ნებული უბნების მცირედით აღდგენა. ამ ტიპის დაზიანებების მქონე ხელნაწერის ბლოკის დაუშლელად რესტავრაცია ერთი შეხედვით პრობლემას არ უნდა წარმოადგენდეს, თუმცა სირთულეს

ხელნაწერის ფურცლების მასალ - ეტრატი ქმნის. ეტრატი თავისთავად მყარია როგორც საწერი მასალა, მაგრამ განსაკუთრებით მგრძობიარეა გარემო პირობების მიმართ, ადვილად შეითვისებს და კარგავს ტენს, სწრაფად დეფორმირდება და რთულია მისი გასწორება, გასწორების დროს მაღალია იმის რისკი, რომ ჩამოიშალოს მელანი, სინგური ადვილად ხსნადია და წყალთან მიმართებაში მდგრადობას კარგავს, სწორედ ამიტომ თავდაპირველად მიღებული გადაწყვეტილება - ხელნაწერის ბლოკის დაუშლელად რესტავრაციის შესახებ გამართლებული არ აღმოჩნდა, რადგან რისკი იმისა რომ ფურცლები დაწნეხვისას, თუ განმენდის დროს ერთმანეთს დააზიანებდა დიდი იყო, რაც დეფორმაციის აღმოფხვრის ნაცვლად მის განვრცობას გამოიწვევდა.

ორივე ხელნაწერისგან განსხვავებული შემთხვევაა S-1285¹ შიფრით დაცული ხელნაწერი, იმ თვალსაზრისით, რომ აქ ბლოკის დაუშლელად რესტავრაცია უფრო საჭიროებაა იყო ვიდრე შესაძლებლობა, იმ გაგებით, რომ ხელნაწერის ფურცლები და მასზე არსებული მხატვრობა დაზიანების ისეთ ტიპს განეკუთვნება, რომელიც ხშირ შეხებას, წნეხს და მექანიკურად ზემოქმედებას ვერ გაუძლებს, ეს ის შემთხვევაა როდესაც ყველა მოქმედება იქნება ეს მხატვრობის გამაგრება, ფორმატის შევსება თუ ფურცლის კონსერვაცია ბლოკის დაუშლელად უნდა ჩატარდეს.

ჩვენი მიზანია, ამ კონკრეტული მაგალითების საფუძველზე უფრო ვრცლად ვისაუბროთ, წიგნის რესტავრაციის დარგში დასახული გეგმისა და მისი განხორციელების გზებზე და ალტერნატიულ საშუალებებზე, ასევე უფრო ფართო ქრილში განვიხილოთ წიგნის დაუშლელად რესტავრაციის საამი ისეთი შემთხვევა, როგორცაა შესაძლებლობა, აუცილებლობა და გარდაუვალობა. პირველ შემთხვევაში ხელნაწერის ბლოკის დაუშლელად რესტავრაციისთვის ყველა ხელსაყრელი პირობა არსებობდა, მეორე შემთხვევაში ერთი შეხედვით შესაძლებელი მეთოდი სრულიად დაუძლეველი აღმოჩნდა, ხოლო მე-

1 კ.კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცული ხელნაწერი, დ. ქვარიანი, წმინდა გიორგის წამება, XVIII ს. ქალაქი, მელანი, საღებავი, ტყავი, ხის ფიცარი.

სამე შემთხვევაში ეს გარდაუვალი აუცილებლობა იყო რათა მომხდარიყო ხელნაწერის ფურცლების მთლიანობის შენარჩუნება და ფერწერის შემდგომში დაზიანების რისკის შემცირება.

Georgi Mirzabekyan

Researcher in the Institute of the Oriental Studies
of National Academy of Sciences of Armenia

THE OTTOMAN TAX SYSTEM IN THE YEREVAN VILAYET 1590

In the 16th century there were frequent military clashes between the Ottoman Empire and Safavid Iran and the South Caucasus was one of the main theatre of their conflict. The two great powers of the East reached to an agreement in first time Amasya in 1555, when a peace treaty was signed by both sides. The treaty fixed the status quo on the ground. Consequently, the region was divided into zones of influence: for example, the eastern part of historical Armenia, as well as Georgia, fell to Safavid Iran, and the western parts to the Ottoman Empire.

The situation in the Caucasus changed significantly at the end of the 16th century, when despite the peace treaty of Amasya the Ottoman Empire started a new war against Iran taking advantage of the internal political instability of Safavid Iran. The Ottoman Empire's victory in the war at the end of the 16th century (1578-1590) allowed the Sublime Porte to conquer the Caucasus for the first time, which was previously under the control of Safavid Iran. In fact, the result of that war made a new reality for the perspectives of Constantinople.

The Ottoman Empire began to establish administrative authority in the new territories absorbing all the conquered regions. At that context, making new Tax registers was one of the possibilities and opportunities for the Ottoman Empire. It would greatly help the Ottoman authorities to know more accurately the true picture of the country and manage the state more easily and spread the existing Ottoman laws ensuring stable revenues.

The policy of creation of tax registers in the newly conquered territories was quite common in the Ottoman Empire. The first Ottoman tax registers were made after the conquest of Constantinople during

the reign of Sultan Mehmed II Fatih (1451-1481). In more detail, there are references to the registers since the 1460s. Indeed, according to different sources, the Sublime Porte updated the registers throughout the Empire every 40 years periodically taking into account the customs and peculiarities of the areas and regions as well as the local heritage.

After the conquest of the Caucasus the Ottoman Empire initiated recording The Great Defter of Yerevan Vilayet 1590 (in the Ottoman language-Mufassal Tapu Tahrir Defterleri). The Ottomans drew it up in the same year, when they had just concluded another peace treaty with Iran in Constantinople in 1590. According to the study of the Extended tax register it can be found that the formation and recording of the Great Defter of Yerevan Vilayet was completed at the end of the month of Muharram in the year 999 of the Hijra, which corresponds to the year 1590 November.

The Great Defter of Yerevan Vilayet, which has not published yet, is an exceptional primary source for studying the administrative-territorial units and their borders, the names of villages, number of taxpayers and for the revealing the demographic picture, its ethnic composition.

The Yerevan Vilayet 1590 consists of 394 pages. The Ottomans recorded it mainly in the "Siyaqat" type of writing, which was specific to materials of a financial nature. "Siyaqat" was considered as a complex type of writing because it was also used as a "code" so that no one but those responsible for financial matters could read it.

The Geographical boundaries of Yerevan Vilayet 1590 mostly covered the borders of today's Armenia as well as Nakhijevan and some territories which are under the control of Turkey now. Yerevan Vilayet of 1590 divided into 7 Kaza-like provinces-Yerevan, Nakhijevan, Sharur, Aghcakala, Talin, Araliq, Ordubad and generally 27 nahies, in other words group of villages which obeyed to the above-mentioned Kazas-provinces. The Yerevan Vilayet consists of 763 villages. According to the study of the Yerevan Vilayet, a number of settlements and villages were inhabited and abandoned. In that case, the name of the village and the total tax rates were usually indicated.

Coming to the ethnic and demographic picture of the Yerevan Vilayet, the Ottoman tax registers show the presence of Muslim and Christian populations. It is important to note here, from the study of personal names, we can say that Christians were exclusively Armenians. And the Christian or Armenian population was an overwhelming

majority-approximately 63.4% to 36.6%.

One of the most interesting aspects of the Great Defter of Yerevan Vilayet of 1590, which is the main core of the ongoing paper is the detection of the tax system there. Particularly we can determine the taxes and their rates that had been fixed and collected from taxpayers by the Ottoman officials. The examination of them plays a crucial role to draw a more objective and precise conclusion about the socio-economic picture of administrative-territorial unite of the Yerevan Vilayet 1590. Also, we can find out some peculiarities and regularities of the Ottoman authorities in the formation of the Extended Tax registers.

In the study of the tax system of the Yerevan Vilayet, first of all, the “Kanunname”-“Regulation of the Law” plays an important role. There were defined all the rules and regulations of the given Vilayet. “Kanunname” of the Yerevan Vilayet has also been created according to the peculiarities of the region.

It is noteworthy that the register of the Vilayet begins with the “Kanunname” which was recorded in the “Naskh” type of writing and consisted of 18 parts or chapters. In Kanunname chapters the Ottoman authorities fixed the taxes giving their definitions, regulations and rates.

In the first part, the Ottoman authorities paid special attention to the “Chift” tax, imposing the tax rates on it. Also, the Ottomans gave some details on the “half Chift” or “Bennak” regulations.

In the second, third, fourth, fifth and sixth parts of the “Kanunname”, the Ottoman authorities detailed the tax regulations for mills, wintering sheep (ghshlagh in Ottoman), as well as honey obtained from bees.

In the seventh and eighteenth parts the Ottomans mentioned about the marriage cases. It was created some regulation for virgin, married and widowed women. Different amounts of taxes were recorded for all of them.

In the eighth, ninth, and seventeenth sections, there are some records about punishment regulations. These contained crime, run-aways of the slaves and other cases.

The tenth and twelfth sections regulated the amount of income and taxes received from the sale of various goods.

In the eleventh part, the Ottoman authorities referred to the Armenian Apostolic Church, where they were granted rights. According to the “Kanunname”, the Clerical Elite were exempted from paying a

number of taxes.

The thirteenth, fourteenth, and fifteenth chapters regulate market/bazaar relations, the rights granted to merchants and artisans.

In the sixteenth part, there is reference on the Yerevan fortress garrison, whose soldiers often committed crimes in the city.

Undoubtedly, the tax regulations of “Kanunname” of Yerevan Vilayet 1590 help us to better understand the tax system policy of the Ottoman Empire, their regularities and features.

An important place in the Yerevan Vilayet’s tax registers is occupied by tax chapters, which were recorded after the registration of taxpayers. The taxes were presented both separately giving their values and rates, and at the end the total amount was demanded. In that context, the Ottoman authorities made some mistakes.

The study of the taxes of Yerevan Vilayet shows that the cultivation of wheat, barley, cotton and orchards, for which the highest rates were usually charged, played a major role in the economy. The Yerevan and Nakhijevan cities were distinguished by the largest economies in the Yerevan Vilayet 1590.

In addition, comparison with other various Extended tax register documents has a very important role for highlighting common patterns, similarities and differences. It helps the researchers to better understand the Ottoman policy of the tax system in different areas and regions.

Guram Chikovani

The National Museum of Georgia
Academician Ot. Lordkipanidze Institute
for Archaeological Researches

THE ROLE OF A HAND IN THE HISTORY OF SOCIETY

The role of a human’s hand is absolutely important in the history of society. A hand is an integral participant in human’s either physical or mental activities. It builds, destroys, kills, caresses, cures, speaks and expresses all possible positive or negative human feelings. A hand bears a significantly exclusive importance in articulation of Georgian set of mind and statehood activities. According to CDGL

there are more than 500 words expressing actions performed by a hand in the Georgian language. It is my humble intention to highlight a number of words in this paper. All of them include “kheli” (hand) as their root. These are: “khelovnuri”-hand made; “kheilosani”-craftsman; “khelovani”- artist/artisan; “khelovnebatmtsodne”- art critic; “khelmeored”-once again; “khelakhla”-newly, re-, recurrently, repeatedly; “khelmokleoba”-penury/poverty; “khelemocherili”- mean/greedy; “khelis gamartva”- help; “kheлизмomkide”-groomsman/bridesmaid; “khelgarjili”- hardworking person/skillful fingers; “Khelada”- a pitcher; “kheldasma”-bless/ ordain; “sakhelmtsipo”-empire/state(hood); “khelmtsipe”- king/emperor, head of royal family; “khelisupleba”- authorities/power(s); etc.

There is a fragment of pottery that has attracted scholars’ special interest. It bears an imprint of a right hand (Tab. I.1) and has come to light at one of Arukhlo 1 multilayer settlement dating from the 6th millennium BC. An artificial settlement mound is located in the south of Bolnisi municipality village Nakhiduri. The site was being excavated in 1966-85 (excavators-T. Chubinishvili and D. Gogelia) and in 2005-15 (a joint Georgian-German expedition directed by S. Hansen and G. Mirtskhulava). The site was declared as an immovable site of Georgian cultural heritage in 2020.

Searching for hand symbols has taken us as far as the dawn of the Upper Paleolithic period. Archaeological evidences show that a role of a homo sapiens’s hand was first increased by the Neanderthals 500 thousand years before and then was further modernized by the Cro-Magnons thanks to their household and creative activities beginning from the period that started 45 thousand years ago. Scholars had studied numbers of archaeological and anthropological artifacts that resulted in the conclusion that the Neanderthals were able to articulate, create simple artistic compositions, had the notions of mother goddess and father god and used to bury dead members of their clan.

As to the Cro-Magnons, direct ancestors of the present day humans, they had gained their superiority over the other living creatures by modernizing their hunting tools and weapons. They managed to occupy not only a moderate girdle of the Euro-Asian continent but also withstood against the glacial period by arranging their habitation areas in caves and open areas as well. They hunted mammoths, bison and other artiodactylous animals and used their bones, tasks and hides in construction of their dwellings, in making

their garments, tools, weapons and other articles.

Members of the Upper Paleolithic society either scratched out or painted hunted animals on rock surfaces of their dwelling areas. They used to paint the images in red, black or in intermediate colors. These figures were accompanied with negative or positive representations of hand palms packed with symbols either in composition with the creatures or separately from them. They made their high quality paints using ochre. As to the black paint they were made with mixing of powdered manganese, animal grease, marrow and water.

The main fault of the 19th century scholars was their mistrust towards the artistic abilities of the “prehistoric humans”. Sadly, among the unfortunate ones were a lawyer and an anthropologist E. Lartet and a Maecenas G. Kristi, a Spanish count, an explorer of the world known Altamira cave Marcelino Sans de Savuatola and a geologist J. Vilanova, and also a German teacher Johan Karl Puhlrott who explored Pheldhopper cave in Neander gorge and studied the bones of the “Neanderthals” in 1856. The finds brought to light by the latter were named by Hermann Schaaffhausen as “Homo sapiens Neanderthalinsis” in 1858 but the three former scholars have never been acknowledged in their lifetime.

The year of 1902 appeared as a happy turning point when E. Cartaliak published a confessional letter, something like an apologetic text recognizing and appreciating the discovery of the late Savuatola. Thanks to the activities of E. Cartaliak and A. Breuil there had been discovered 40 Upper Paleolithic caves of “Franco-Cantabrian artistic school” in 2003-2010. Nowadays 18 caves out of 40 are declared by UNESCO as the monuments of the global cultural heritage. After visiting Altamira cave a world known artist Pablo Picasso exclaimed: “after Altamira all is decadence”. Andre Breuil said: “If Altamira is the capital of cave art then Lascaux is its Versailles”. The latter is also compared with the Sistine Chapel.

Discovery of the Stone Age “Franco-Cantabrian” site was followed by uncovering of rock shelters and open air dwellings in many parts of the Euro-Asian territories and especially in Ukraine and Russian federation in the latter half of the 20th century.

Nowadays sites that have yielded the Upper Paleolithic artistic elements and the ones belonging to the following periods have in more or less quantity been unearthed in almost all the continents and an Argentinean “Cave of hands” (Tab. I.2) discovered in 1999 is

among them. It is the site of 13-9.5 thousand years old included in the UNESCO list of monuments of global cultural heritage. Caves of the Indonesian islands of Sulavess and Kalimantan also contain paintings and there are exclusively interesting ones such as Leang Timpuseng paintings of hand palm stencils and Leang Tedongnge 45 thousand years old pair of palms depicted above a wild boar's tail painted in red (Tab. 1.4). It deserves a special mentioning that similar theme together with a pair of wild horses has been found in certain European caves and Pesh Merl cave is among them. If take into consideration Pyrenean caves Maltravieso, Ardales and La Pasioge the earliest of them are 64 000 years old. As to the Paleolithic cave paintings, they are older than 45 000 years.

Azerbaijani Qobustan cave is the Caucasus' Late Paleolithic site with scratched out petro glyphs and among them are the ones with depictions of hand palms. The site is recognized as the UNESCO monument of global cultural heritage in 2007.

Georgian Avdriskhevi (the Patara Khrami river gorge) rocks yielded more than 100 Mesolithic and later period petro glyphs of animals, birds and hunters. Mghvimevi cave Upper Paleolithic layer has yielded simple compositions scratched out on stone slabs. Zoomorphic figures painted in red ochre have been uncovered on Damirgaia rock. Horsemen painted in red ochre have been found in Lechkhumi on the wall of Khvamli cave castle at the height of 1750 above the sea level.

Caves Gargas-200 (Tab. 1.3), Castlio-50, Tibiran and Pesh Merl 10-10 are European sites distinguished with the quantity of depicted hand palms. Nowadays such caves are more than 20 in the world. The hand palm is considered as a symbol of Cro-Magnon's power over the animals. But there are hot debates among scholars about the role of the hand stencils their age initiations and gender distinctions in the Paleolithic artistry.

Beliefs of different peoples, wall paintings, monumental art, and pictographic images of the Neolithic age and later periods beginning from the 4th millennium BC up to the early statehood epoch and later written sources and the Bible have made it easier to unleash the meaning of a hand and perceive it as a symbol of power, victory, defeat etc. There is the Early Neolithic period 10th-8th millennium BC cult complex of Göbekli Tepe in Turkey which has yielded 5 meter high and 8 ton in weight steles of curved stones with the images of human's hands, animals and birds on their shoulders (Tab.1.5). A

pair of human's hands is painted on the wall of 7th-6th millennia BC atal Huyuk structure. Both of the sites are included in the list of the UNESCO monuments of the world cultural heritage. Function and meaning of similar "handbags" reproduced on Göbekli Tepe steles, at Sumerian and Mexican sites (Tab. I.6) of various periods still remain as unresolved mysteries. Hand images are in large quantities in Sumerian and especially in Egyptian art, for example accompanying gods of the earthly and after life Ka and the sun god Ra (Tab.I.7, 8). The Bible especially stresses the exclusive importance of a human's right hand and right side: "Josef held the both of them-he had Ephraim on his right side but on the left of Israel while he had Menasha on his left side but on the right of Israel and took them to him. Israel held out his right hand and put it on Ephraim's head that was younger and put his left hand on Menasha's head. He did so deliberately putting his hands this way in spite of the fact that Menasha was the first born...Joseph did not like it."

It is a well known fact that a right hand was cut off from a killed enemy. There were found 14 skeletons in a pit at the ruins of Egyptian Hyxos dynasty royal palace and all of them were lacking their right hands. According to Greek sources the Scythians used to cut away the enemy's right hand. The 1st millennium BC nomadic peoples' sculptures erected on the tombs either quite often represent stressed positions of their hands or they hold some container in their right ones. In Christianity it is canonical to cross oneself by a right hand moving it to the right. Figures with their arms folded across their breasts are common on Georgian Christian tomb stones. Buddhists pay special attention to the position of hands and it is called Mudra. Moslems have Fatima and Hussein's right hand amulets. A hand and other symbols are very important in the present day peoples' cognition.

გურამ ჩიქოვანი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

ხელის როლი საზოგადოების განვითარების ისტორიის შრილში

ხელის როლი განსაკუთრებულია საზოგადოების განვითარების ისტორიაში. ხელით, როგორც ფიზიკური და გონებრივი შრომის უცვლელი მონაწილით შეიძლება, შენება, ნგრევა, კვლა, მოფერება, განკურნება, საუბარი და ყველა დადებითი და უარყოფითი გრძნობის გამოხატვა. ხელი გამორჩეულია ქართულ სამეცყველო და სახელმწიფოებრივ აზროვნებაში. ქეგლ- ის მიხედვით ლიტერატურულ ქართულში ხელს 500-ზე მეტი მოქმედება მიენერება, რომელთაგან გამოვყოფთ რამდენიმეს. ხელოვნური- ხელით შექმნილი, ხელოსანი- ერთი ან რამდენი საქმის მცოდნე, ხელოვანი- შემოქმედი ადამიანი, ხელოვნებათმცონე- ხელოვნების სხვადასხვა დარგის მკვლევარი, ხელმეორედ,, ხელახლა, ხელმოკლეობა- სიღარიბე, ხელმოჭერილი- ძუნწი, ხელის გამართვა- დახმარება, ხელისმომკიდე- მეჭვარე, ხელგარჯილი- მშრომელი, ხელადა- ხელიანი სასუფრე ჭურჭელი, ხელდასხმა- კურთხევა, სახელმწიფო- სამეფო გვარის ან საარჩევნო ორგანოების წარმომადგენლებით მართული ქვეყანა, ხელმწიფე სამეფო გვარის უმაღლესი მმართველი პირი, ხელისუფლება- ადგილობრივი, რეგიონალური ან ცენტრალური მმართველობითი ორგანო და ა. შ. ამიტომ საინტერესოა კვლევა ბოლნისის მუნიციპალიტეტის, სოფ. ნახიდურის სამხრეთით მდებარე, ძვ. წ- ის VI ათწლეულის ერთ- ერთი ხელოვნური გორანამოსახლარის არუხლო I მრავალფეროვანი მასალებიდან თიხის ჭურჭლის ნატეხი მარჯვენა ხელის გამოსახულებით. (ტაბ.1.1). ნამოსახლარი ითხრებოდა 1966- 1985 წლებში ტ. ჩუბინიშვილისა და დ. გოგელიას, ხოლო 2005- 2015 წლებში გერმანულ- ქართული საერთაშორისო ექსპედიციის მიერ ს. ჰანზენისა და გ. მირცხულავას ხელმძღვანელობით. ჩვენი წარდგინებით ნამოსახლარს 2020 წელს კულტურული მემკვიდრეობის უძრავი ძეგლის სტატუსი მიენიჭა.

ხელის სიმბოლოების ძიებას ზედა პალეოლითის საწყისამდე მივყავართ. არქეოლოგიური მონაცემებით ხელის როლი homo sapiens- ის პოპულაციებიდან დაახლოებით 500 ათასი წლიდან ჯერ „ნეანდარტალელების“, შემდეგ 45 ათასი წლიდან თანამედროვე ადამიანების უშუალო წინაპრების „კრომანიონელების“ საყოფაცხოვრებო- შემოქმედებითი საქმიანობით გაიზარდა. არქეოლოგიურ- ანთროპოლოგიური არტეფაქტებით მკვლევარები ასკვნიან, რომ ნეანდარტალელებს შეეძლოთ მარტივი, დანაწერებული მეტყველება, მარტივი მხატვრული კომპოზიციების

შექმნა, წარმოდგენა ჰქონდათ დედა და მამა ღმერთზე და მარხავდნენ გარდაცვლილებს. თანამედროვე ადამიანთა უშუალო წინაპრები კრომანიონელები კი შრომის, სანადირო და საბრძოლო იარაღების გაუმჯობესებით გაბატონდნენ დანარჩენ ცოცხალ არსებებზე. მათ 45- 35 ათასი წლიდან აითვისეს არამხოლოდ ევრაზიის ზომიერი სარტყელი, არამედ გვიან პალეოლითში მღვიმეებისა და ღია ადგილებზე კერასაცხოვრისების აგებით გამყინვარებასაც გაუძლეს. ისინი ნადირობდნენ მამონტებზე, ბიზონებზე და სხვა ჩლიქოსან ცხოველებზე, რომელთა ძვლებს, ეშვებს და ტყავს იყენებდნენ საცხოვრისების მოსაწყობად, ტანსაცმლად, იარაღებისა და სხვადასხვა ნაკეთობების დასამზადებლად.

ზედა პალეოლითელები კანრავდნენ, ან წითელი, შავი და გარდამავალი ფერის საღებავით მღვიმეთა კედლებზე ხატავდნენ სანადირო ცხოველებს, მათთან კომუნიკაციაში ან ცალკე აღბეჭდავდნენ სიმბოლოებით დატვირთულ ხელის მტევნების ნეგატივ-პოზიტივებს. ხარისხიანი საღებავის დასამზადებლად ისინი იყენებდნენ ოქრას, ხოლო შავი საღებავის მისაღებად ურევდნენ დაფშვნილ მარგანეცს, ცხოველის ქონს, ძვლის ტვინს და წყალს.

XIX საუკუნის ევროპის მეცნიერთა აკადემიური მანჩლის მთავარი ნაკლი „ისტორიამდელი ადამიანების“ შემოქმედებითი უნარისადმი უნდობლობა იყო. სამწუხაროდ უიღბლოთაშორის აღმოჩნდა ფრანგი იურისტი-ანთროპოლოგი ე.ლარტე, მეცენატ გ. კრისტისთან ერთად, ესპანელი გრაფი, ალტამირას ცნობილი მღვიმის შემსწავლელი მარსელინო სანს დე სავუატოლა გეოლოგ ხ. ვილანოვასთან ერთად და 1856 წელს ნეანდერის ხეობაში, ფელდჰოფერის მღვიმეში „ნეანდერტალეთა“ ძვლების შემსწავლელი გერმანელი მასწავლებელი იოჰან კარლ ფულროტი. 1858 წელს ი. ფულროტის მონაპოვარი ჰერმან შაფჰაუზენმა დღეს ცნობილი Homo sapiens neanderthalensis სახელით მონათლა, თუმცა ზემოთ ნახსენები სამივე პიროვნება სიცოცხლეში ვერ ეღირსა აღიარებას. 1902 წელი სასიკეთოდ გარდამტეხი გახდა, როცა ე. კარტალიაკმა მოულოდნელად მონანიების წერილი გამოაქვეყნა, რაც უკვე გარდაცვლილი სავუატოლას აღმოჩენის აღიარება და ბოდში იყო. მოწინააღმდეგე ბანაკიდან გადმობარგებული ე. კარტალიაკის, ე. ბრეილის და სხვთა აქტიურობით 2003- 2010 წლებში „ფრანკო- კანტაბრიული მხატვრული სკოლის“ 40 ზედა პალეოლითური მღვიმე

აღმოაჩინეს. დღეს „ფრანკო კანტაბრიის“ სკოლის 18 მღვიმე იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სტატუსს ფლობს. ალტამირას მღვიმის დათვალიერების შემდეგ თურმე პაბლო პიკასომ წამოიძახა: „ალტამირას შემდეგ ყველაფერი კლებულობს“. ანდრე ბრეილს კი უთქვამს: „ალტამირა თუ მღვიმეთა მხატვრობის დედაქალაქია, მაშინ ლასკო მისი ვერსალია.“ მათ ასევე სიქსტეს კაპელასაც ადარებენ.

XX ს- ის მეორე ნახევარიდან „ფრანკო- კანტაბრიის“ ქვის ხანის მღვიმური ხელოვნების თავისებური გაგრძელება ევრაზიის სხვა ადგილებში, განსაკუთრებით კი უკრაინისა და რუსეთის ფედერაციაში მღვიმურ და ღია სადგომებშიც გამოვლინდა. დღეს უკვე ზედა პალეოლითისა და მომდევნო ხანების მხატვრულ ელემენტებიანი ძეგლები მეტნაკლებად ყველა კონტინენტზეა აღმოჩენილი, მათ შორის 13- 9,5 ათასი წლით დათარიღებული, 1999 წლიდან იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სტატუსიანი „ხელების მღვიმე“ არგენტინაში (ტაბ.1.2). ინდონეზიაში კი კუნძულ სულავესისა და კალიმანტანის მღვიმეებში აღმოჩენილი კედლის მხატვრობიდან აღსანიშნავია მღვიმე ლეანგ ტიმპუსენგში ხელის ტრაფარეტისა და ლეანგ ტედონგნგეში 45 ათასი წლით დათარიღებული წითელი საღებავით გამოსახული გარეული ღორის კუდს ზემოთ ხელის ორი მტევანი (ტაბ.1.4). აღსანიშნავია, რომ მსგავსი სიუჟეტი ორ გარეულ ცხენთან აღმოჩნდა ევროპის ზოგიერთ მღვიმეში და მათ შორის პეშ მერლში. სადღეისოდ პირენეის მღვიმეების მალტრავიესოს, არდალესის, ლა პასიოგეს არაფიგულარული მხატვრობის გათვალისწინებით ყველაზე ადრეული თარიღია 64 ათასი წელი, ხოლო პალეოლითური მღვიმური მხატვრობა თარიღდება 45 ათას წელს ქვემოთ.

კავკასიაში გვიან პალეოლითიდან მოყოლებული ნაკანრი პეტროგლიფების, მათ შორის ხელის მტევნის ნიმუშებით გამორჩეულია 2007 წლიდან იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სტატუსიანი ძეგლი აზერბაიჯანში, ქობუსტანი.

საქართველოში ავდრის ხევის (პატარა ხრამის) კლდეებზე მეზოლითური და მომდევნო ხანის ცხოველთა, ფრინველთა და მონადირეთა 100- მდე პეტროგრიფული ნიმუშებია აღმოჩენილი, ხოლო მღვიმევის ზედა პალეოლითურ ფენაში ქვის ფილებზე ამოკანრული მარტივი კომპოზიციები. დამირგაიას კლდეზე წითელი ოქრას საღებავით დახატულია ზოომორფული ფიგურები. ლეჩხუმში 1750 მეტრ სიმაღლეზე

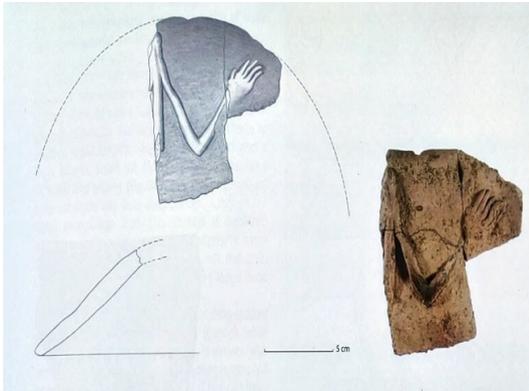
მდებარე ხვამლის ციხე- ქვაბულის კედელზე წითელი ოქრას საღებავით დახატულია ცხენებზე ამხედრებული ადამიანები.

ვეროპაშიხელების გამოსახვის რაოდენობით გამოირჩევიან მღვიმეები; გარგასი- 200 (ტაბ.1.3), კასტილიო- 50, ტიბირანი, პემ მერლი 10-10. სადღეისოდ ასეთი მღვიმეების რიცხვი ორ ათეულს აჭარბებს. კომპოზიციურ ნახატებში ხელი მიჩნეულია ცხოველებზე კრომანიონელის ძალის სიმბოლოდ, თუმცა მკვლევრებში კამათია ზედა პალეოლითის მხატვრობაში ხელის ტრაფარეტის როლზე, ასაკობრივ ინიციაციასა და სქესობრივ კუთვნილებაზე.

ხელის, როგორც ძალაუფლების, გამარჯვების, დამარცხების და სხვა სიმბოლოების გახსნაში მეტი სიცხადე შეიტანა ნეოლითისა და შედგომ ძვ. წ- ის IV ათასწლეულიდან ადრეული სახელმწიფოების პიქტოგრაფიულ- წერილობითმა და მონუმენტურმა ხელოვნებამ, კედლის მხატვრობამ, ბიბლიამ და სხვადასხვა ხალხის რწმენა წარმოდგენებმა. თურქეთში ადრე ნეოლითური, ძვ. წ- ის X- VIII ათასწლეულის გებეკლის საკულტო კომპლექსებში აღმართულია 5 მეტრი სიმაღლისა და 8 ტონა წონის თლილი, მხრებიანი სტელები ცხოველთა, ფრინველთა და ადამიანის ხელების გამოსახულებით (ტაბ.1.5), ხოლო VII-VI ათასწლეულის ჩათალ ჰუიუკის შენობის კედელზე ხელის 2 მტევანია დახატული. ორივე ძეგლი შეტანილია იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის სიში. ჯერ ამოუხსნელი კითხვებიდან საინტერესოა გებეკლის, შუმერის და მექსიკის სხვადასხვა ხანის ძეგლებზე მსგავსი „ხელჩანთების“ გამოსახვა.(ტაბ.1.6). ხელის სიმბოლოები ბევრია შუმერულ და განსაკუთრებით ეგვიპტურ ხელოვნებაში, რომელთაგან სანიმუშოდ მოვიხმოთ, სააქაო- საიქიო ცხოვრების თანმხლებ ღმერთ კას და მზის ღმერთს რას. (1.7-8). ბიბლიაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა მარჯვენა ხელს და მხარეს, რომელთაგან დავიმონმებთ ერთს. „ხელი მოჰკიდა ორივეს იოსებმა, ეფრემი ხელმარჯვნივ ჰყავდა, ისრაელის მარცხენა მხარეს, ხოლო მენაშე- ხელმარცხნივ ისრაელის მარჯვენა მხარეს: და მიიყვანა მასთან. გაიწოდა მარჯვენა ხელი ისრაელმა და თავზე დაადო ეფრემს, რომელიც უმცროსი იყო, ხოლო მარცხენა ხელი მენაშეს დაადო თავზე. განზრახ დაასხა ეს ხელები, თუმცა პირმშო მენაშე იყო... იოსებს ეს არ მოეწონა“. ცნობილია, რომ გავრცელებული იყო მოკლულ მტერზე მარჯვენა ხელის მოჭრა. ეგვიპტეში ჰიქსოსების დროის სამეფო დარბაზის ნანგრევებთან ორმოში ნახეს 14 ჩონჩხი

მარჯვენა ხელის გარეშე. ბერძნული წყაროებით სკვითები დამარცხებულ მტერს მარჯვენა ხელს აჭრიდნენ. ძვ. წ- ის I ათასწლეულის მომთაბარე ხალხების სამარხების მიწისზედა ქანდაკებებში ხშირად ხაზი გასმულია ხელების პოზაზე, ან მარჯვენა ხელში უჭირავთ ჭურჭელი. ქრიტიანულ მოძღვრებაში ლოცვისას კანონიკურია მისი შესრულება მარჯვენა ხელით და მარჯვნივ, ხოლო ქართულ ქრისტიანულ საფლავის ქვებზე ზოგჯერ გამოსახულია გულმკერდზე ხელებდაკრეფილი ფიგურა. ბუდისტურ მოძღვრებაში განსაკუთრებულია ხელების მდგომარეობა- მუდრა, ხოლო მუსულმანურში ფატიმას და ჰუსეინის მარჯვენა ხელის ამულეტი. დღეს ყველა ხალხის ცნობიერებაში ხელს და სხვა სიმბოლოებს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს.

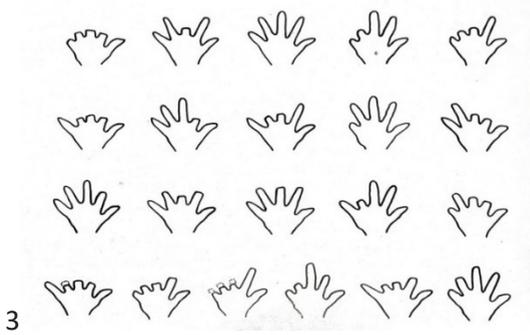
ტაბ 1

1

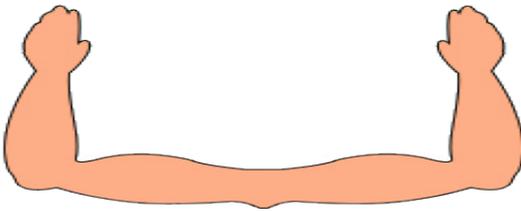

2

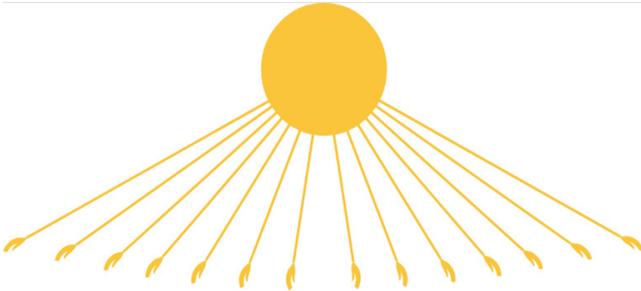

6

7

8

გურამ ჩხატარაშვილი

ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი

ვალერი მანკო

უკრაინის მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიის ინსტიტუტი

რეზო ტაკიძე

ქობულეთის მუზეუმი

ადამიანის საქმიანობა და პალეოკლიმატური გარემო ადრე ჰოლოცენის ხანაში

აჭარის ტერიტორიაზე ქვის ხანით დათარიღებული არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია აღმოჩენილი. მათ შორის ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი უკავია სოფ. ქობულეთის ადრე ჰოლოცენის პერიოდის (ძვ.წ. X-VII ათ.) ნამოსახლარს. უკანასკნელ პერიოდში სხვადასხვა ინსტიტუციის ფინანსური მხარდაჭერით მეტად მნიშვნელოვანი ინტერდისციპლინური არქეოლოგიური ექსპედიციები განხორციელდა, რომელთა შედეგებმა უმნიშვნელოვანესი ინფორმაცია მოგვცა უძველესი ადამიანის ცხოვრების შესახებ.

წარმოდგენილ პუბლიკაციას საფუძვლად უდევს სოფ. ქობულეთში ჩატარებული სავსელე არქეოლოგიური და ლაბორატორიული კვლევების შედეგად მიღებული ახალი ინფორმაცია, რომელიც ეხება ადრე ჰოლოცენის ხანაში მცხოვრები ადამიანის საქმიანობასა და პალეოკლიმატური პირობების რეკონსტრუქციას. ლაბორატორიული კვლევები განხორციელდა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ბაზაზე სხვადასხვა სპეციალისტთა მიერ. აღმოჩნდა, რომ დაახლ. 11 000 წლის წინ სოფ. ქობულეთში თბილი კლიმატი იყო, რაც შესაბამისი სითბოსმოყვარული მცენრაეების არსებობით აღინიშნება. ამასთან ერთად, ქვის ინვენტარის ტრასოლოგიურმა ანალიზმა დაადგინდა იმდროინდელი ადამიანის ძირითადი და მეორეხარისხოვანი დარგები.

**ერეკლე II-ის როლი რუსეთის მიზნებში
ყარაბაღის სახანოს მიმართ
1783-1784 წლებში**

ქერიმ-ხანის გაედაცვალების შემდეგ ირანი შიდაომებმა და ანარქიამ მოიცვა. ამიერკავკასიის სახანოებზე თავისი ოდი-ნდელი ბატონობის აღსადგენას მას არ ეცალა. სამაგიეროდ, გეორგიევსკის ტრაქტატის გაფორმებისთანავე ამ რეგიონში თავისი გავლენის დამყარებას აქტიურად იწყებს რუსეთი. ამ საქმეში მისთვის განსაკუთრებული როლი უნდა შეესრულებინა ერეკლე II-ს, რომელიც დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა ხანებს შორის.

ამ მხრივ რუსეთის მთავარი სამიზნე იყო ყარაბაღის ხანი იბრაჰიმ ხალილი. მასზე ზეგავლენის მოსახდენად უმთავარესად ერეკლე II-ის ფაქტორი რომ იყო გათვალისწინებული, ეს გარემოება კარგადაა ასახული კავკასიის ხაზის სარდლის, პ. პოტიომკინის წერილებში საქართველოში რუსეთის ოფიციალური წარმომადგენლისა და ქართლ-კახეთში რუსული ჯარის მეთაურის, ს. ბურნაშევისადმი. ერეკლე მეფეს უნდა დაერწმუნებინა იბრაჰიმ-ხანი, ოფიციალურად მიემართა პეტერბურგისათვის მფარველობაში მიღების თხოვნით. მაგრამ ამავე დროს ეპისტოლარული წყაროებიდან ირკვევა, რომ შუშის ხანი რუსეთს არ ენდობოდა. კავკასიაში რუსული იმპერიის სამხედრო-პოლიტიკურმა აქტიურობამ იგი დააფრთხო და წინააღმდეგობის გასაწევადაც კი ემზადებოდა. მარცხის შემთხვევაში იბრაჰიმს სახანოს დატოვების შემთხვევაც ჰქონია გათვლილი.

რუსეთის იმპერიაში ამავე დროს განიხილებოდა ყარაბაღის სომხურ სამელიქოების საფუძველზე რუსეთისადმი ვასალურ დაქვემდებარებაში მყოფი ქრისტიანული სახელმწიფოს შექმნის საკითხიც. ცხადია, ამ გეგმის განხორციელება იბრაჰიმ-ხანის ხელისუფლებისა და საერთოდ სახანოს არსებობის დასასრულს მოასწავებდა. ამიტომ ხანს თავი ისე მოჰქონდა, თითქოს მასაც სურდა, რუსეთის მფარველობა მიეღო, თუმცა საბოლოო ნაბიჯის გადადგმისაგან თავს მაინც შორს იჭერდა.

ყარაბაღის სომეხმა მელიქებმა ამასობაში თავისი სიუზერენი ხანის წინააღმდეგ კავშირები გააბეს ერეკლე მეფესთან და მასთან მყოფ ბურნაშევის მეშვეობით პ. პოტიომკინთან. შუშის ხანმა კონტრზომებსაც მიმართა და ყველაზე აქტიური სომეხი მელიქები შეიპყრო, რითაც პ. პოტიომკინის მრისხანება გამოიწვია.

იბრაჰიმ-ხანის გადაყენების შესახებ პეტერბურგში გადაწყვეტილება უკვე დიდი ხანია მიღებული ჰქონდათ. ასეთ ვითარებაში შეშინებული ხანისათვის ისევ ერეკლეს უნდა „დაეყვავებინა და დაეიმედებინა“. უშედეგო დიპლომატიური ზეწოლის შემდეგ, იმპერიის მესვეურები იბრაჰიმ-ხანზე ზემოქმედების მოსახდენად ქართლ-კახეთის სამხედრო შესაძლებლობებით მუქარის გამოყენებასაც არ გამოორიცხავდნენ.

გეორგიევსკის ტრაქტატის დადების შედეგად, რუსული ინტერესებიდან გამომდინარე, ახალი პოლიტიკური სინამდვილის ჩამოყალიბების გამო ერეკლესა და იბრაჰიმს შორის მეგობრულ-მოკავშირული ურთიერთობა გაცივდა და ნელ-ნელა მტრობით შეიცვალა. მდგომარეობა იმდენად დაიძაბა, რომ ერეკლე II-ს ხანის წინააღმდეგ ერთობლივი ლაშქრობაც კი შეუთავაზებია ბურნაშევისათვის.

შუშის ხანი ოსმალების ხელით შეეცადა ერეკლეს გამოდევნას განჯასა და ერევნიდან და მისი დასუსტებით რუსეთის პოზიციები შესუსტებას აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში.

ერეკლე მეფისა და ყარაბაღელი სომეხი მელიქების მოწყენებით რუსეთის იმპერიის მხრიდან ხანზე განხორციელებული ზეწოლის შედეგად, იბრაჰიმ-ხანი საფრთხის შენელების მიზნით, იძულებული გახდა, ელჩი გაეგზავნა პეტერბურგში და მზადყოფნა გამოთქვა იმპერატრიცას მფარველობის მისაღებად და ხარკის საკისრებლად, თუმცა ამასთანვე თავის სახანოს შინაურ საქმეებში საიმპერიო კარისაგან ჩაურევლობაც ითხოვა. მაგრამ ამ ელჩობას შესაბამისი იურიდიული აქტი არ მოჰყოლია. ვინაიდან ყარაბაღის სახანოს „მფარველობაში“ მისაღებად სათანადო პირობები ჯერ მომწიფებული არ იყო.

აღსაღნიშნავია, რუსეთის იმპერია თავისი გავლენის დამყარებას ე. წ. ირანის აზერბაიჯანის სახანოებშიც ლამობდა. პ. პოტიომკინის მიერ დაგეგმილი იყო, ავადმყოფი თავრიზის ხანისათვის მკურნალი ექიმის გაგზავნა, რომელიც ხანს ჩააგონებდა, რუსეთისათვის მფარველობა ეთხოვა. თუმცაღა ეს გეგმა განუხორციელებელი დარჩა ხანის გარდაიცვალეობის გამო. ეპისტოლარული წყაროების გვაფიქრებინებს, რომ

ერეკლე II-ს გარკვეული როლი ჰქონდა დაკისრებული ამ საქმის მოგვარებაშიც.

ზურაბ თარგამაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ისტორიული რეპრეზენტაციისა და კოლექტიური მეხსიერების ურთიერთმიმართების საკითხი: საქართველოში მონღოლთა დაპყრობითი ლაშქრობების კვლევის მაგალითზე

კოლექტიური მეხსიერებისა და აკადემიური ისტორიული რეპრეზენტაციის ურთიერთმიმართების საკითხი თანამედროვე ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი აქტუალური პრობლემაა. იმისათვის, რომ უფრო ნათელი გახდეს რას ვგულისხმობთ, ძალიან მოკლედ წარმოვადგენთ მათ შესახებ არსებულ განსაზღვრებებს.

კოლექტიური მეხსიერება არის ისტორიული კატეგორია, ვინაიდან ის ფორმირდება ისტორიული პროცესის განვითარების კვალდაკვალ, თუმცა როგორც წესი ის არ ემთხვევა ობიექტურ ისტორიულ სინამდვილეს. ამის მიზეზი კი ის არის, რომ სოციუმი ისტორიულ სინამდვილეს ხედავს სუბიექტურად და შესაბამისად, შერჩევით იმახსოვრებს ისეთ ფაქტებს, რომლებსაც შეუძლიათ უზრუნველყონ ჩვენ-ჯგუფის წევრთა შორის მჭიდრო და ურღვევი კავშირის ფორმირება. მაშინ როცა ისტორიის დისციპლინის მიზანია აღწეროს ისტორიული სინამდვილე, რომელიც ვითარდება ზოგადი ისტორიული კანონზომიერებების შესაბამისად. ამ აზრით, კოლექტიური მეხსიერება და აკადემიური ისტორიული რეპრეზენტაცია ერთმანეთის საწინააღმდეგო შინაარსის მქონე კატეგორიებია. თუმცა მიუხედავად ამისა, ისტორიკოსები ხშირად ექცევიან კოლექტიური მეხსიერების გავლენის ქვეშ.

ჩვენი მიზანია, კოლექტიური მეხსიერებისა და ისტორიული რეპრეზენტაციის ურთიერთმიმართების პრობლემას და-

ვაკვირდეთ, საქართველოში მონღოლთა დაპყრობითი ლაშქრობების კვლევის მაგალითზე. გავარკვიოთ კონკრეტულად რა მომენტებში ფარავდა ისტორიული რეპრეზენტაცია კოლექტიურ მეხსიერებაში არსებულ წარმოდგენებს.

თემო ჯოჯუა

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძის მიერ 1420-1430-იან წლებში იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის შენობის XIII-XIV საუკუნეების ჰაგიოგრაფიული კრებული (A-199ა//A-707) და მისი აღრეული მინაწერები ხელნაწერის ძველი მფლობელის - თბილისის მეთაისის მონასტრის მოხსენიებით

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების A ფონდში 199-ე ნომრით დაცულია ქალაქში დაწერილი, ფურცლებად დაშლილი ხელნაწერი, რომელიც შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის მრავალმხრივ საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს.

A-199 ხელნაწერის ამჟამინდელ შედგენილობაში გამოიყოფა მისი ძირითადი ნაწილი - ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა კრებული (A-199ა) და რამდენიმე მცირე ნაწილი - სხვადასხვა შინაარსის მქონე ფრაგმენტები (A-199ბ, A-199გ და სხვ.), რომლებიც ჰაგიოგრაფიული კრებულისაგან განსხვავებული ხელით არის დაწერილი. ეს მცირე ფრაგმენტები თავდაპირველად სხვა ხელნაწერი წიგნების ნაწილები იყო და ისინი ჰაგიოგრაფიულ კრებულს მოგვიანებით დაუმატეს. აღსანიშნავია, რომ თავდაპირველად ჰაგიოგრაფიულ კრებულს, A-199 ხელნაწერის ძირითადი ნაწილის გარდა, ეკუთვნოდა კიდევ ერთი მცირე ფრაგმენტი, რომელიც მისგან მოგვიანებით გამოაცალკევეს. ეს ფრაგმენტი ამჟამად ხელნაწერთა ეროვნული

ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების A ფონდში 707-ე ნომრით ინახება.

წარმოდგენილი მოხსენების ძირითად მიზანს ჰაგიოგრაფიული კრებულისა (A-199ა//A-707) და მის ფურცლებზე შესრულებული მინაწერების კოდიკოლოგიური და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლა წარმოადგენს. ქვემოთ ჰაგიოგრაფიულ კრებულთან და მის მინაწერებთან დაკავშირებულ საკითხებს ცალ-ცალკე განვიხილავ.

1. ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადანერის დრო.

ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადანერის დროის შესახებ აქამდე გამოთქმული იყო სამი მოსაზრება, რომლებიც თედო ჟორდანიას, ელენე მეტრეველსა და მიხეილ ქავთარიას ეკუთვნის. მოკლედ მიმოვიხილავ ამ მოსაზრებებს.

ა) თედო ჟორდანიამ ჰაგიოგრაფიული კრებულის ნუსხურით დაწერილი ძირითადი ტექსტის, აგრეთვე, მის ფურცლებზე შესრულებული ზოგიერთი მხედრული მინაწერის ქრონოლოგია, „ხელის“ ანუ პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, XII საუკუნით განსაზღვრა და შესაბამისად, ხელნაწერი იმავე XII საუკუნით დაათარიღა.

ბ) ელენე მეტრეველმა ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადანერის დროის საკითხზე მუშაობისას ყურადღება გაამახვილა ხელნაწერის ერთ-ერთ მინაწერზე, რომელშიც „წიგნის მომგებლად“ მოლარეთუხუცესი ხელაა დასახელებული. მკვლევარმა მინაწერში მოხსენიებული ხელა ცნობილ ისტორიულ პირთან - მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძესთან გააიგივა, მიიჩნია, რომ კრებული ხელას დაკვეთით იყო გადანერილი, გაითვალისწინა ის გარემოება, რომ ხელა XV საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა და საბოლოოდ, ხელნაწერი XIV-XV საუკუნეებით დაათარიღა.

გ) მიხეილ ქავთარია ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადანერის დროის საკითხს ორ სხვადასხვა პუბლიკაციაში შეეხო. მკვლევარმა პირველ პუბლიკაციაში ხელნაწერის ქრონოლოგია, მისი პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, XII-XIII საუკუნეებით განსაზღვრა, თუმცა მეორე პუბლიკაციაში ნაწილობრივ გაითვალისწინა ელენე მეტრეველის მიერ კრებულის ქრონოლოგიის შესახებ გამოთქმული, ზემოთ მოტანილი მოსაზრება და ხელნაწერი, ერთდროულად, ორი სხვადასხვა პერიოდით - XII-XIII და XIV-XV საუკუნეებით დაათარიღა.

საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადაწერის დროის დადგენისათვის, ძირითადად, სამი გარემოებაა გასათვალისწინებელი:

1. ხელნაწერის ნუსხურით დაწერილი ძირითადი ტექსტი და ამ ტექსტში ჩართული ასომთავრული საზედაო ასოები, პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, XIII-XIV საუკუნეებს მიეკუთვნება.

2. ხელნაწერის ჩვენამდე მოღწეულ ფურცლებზე შემორჩენილია სხვადასხვა ხელით დაწერილი ოცამდე მხედრული მინაწერი, რომლებიც, პალეოგრაფიული ნიშნებით, XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება.

3. მინაწერი, რომელშიც „ნიგნის მომგებლად“ ხელა თავხელიძეა დასახელებული, ხელნაწერის გადაწერის თანადროული არ არის და ის ნიგნის ერთ-ერთ ფურცელზე მოგვიანებითაა შესრულებული.

აღნიშნულ სამ გარემოებაზე დაყრდნობით, დგინება, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებული XIII-XIV საუკუნეებში იყო გადაწერილი.

2. ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადაწერის ადგილი.

ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადაწერის ადგილის შესახებ აქამდე გამოთქმული იყო მხოლოდ ერთი მოსაზრება, რომელიც ელენე მეტრეველსა და მიხეილ ქავთარიას ეკუთვნის. მკვლევრებმა ყურადღება გაამახვილეს ზემოთ უკვე ნახსენებ მინაწერზე, რომელშიც ნათქვამია, რომ მოლარეთუხუცესმა ხელა თავხელისძემ მის მიერ „მოგებული ნიგნი“ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს შესწირა და ამ მინაწერზე დაყრდნობით, გამოთქვეს მოსაზრება, რომ ხელნაწერი იმავე ჯვრის მონასტერში იყო გადაწერილი.

საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადაწერის ადგილის დასადგენად ხელა თავხელისძის მინაწერი არ გამოდგება. დავიწყოთ იმით, რომ ეს მინაწერი, როგორც უკვე აღვნიშნე ზემოთ, ხელნაწერის გადაწერის თანადროული არ არის და მის ერთ-ერთ ფურცელზე მოგვიანებითაა შესრულებული. გარდა ამისა, აღსანიშნავია ისიც, რომ ხელას მინაწერი კრებულის გადაწერის ადგილის შესახებ რაიმე ცნობას არ გვანვდის და მასში მხოლოდ ის არის ნათქვამი, რომ ხელამ ხელნაწერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს შესწირა.

სამწუხაროდ, კვლევის მოცემულ ეტაპზე, ჩემს ხელთ არსებული მასალა ჰაგიოგრაფიული კრებულის გადანერის ადგილის საკითხის გადანყვეტის საშუალებას არ იძლევა. შესაბამისად, ეს საკითხი, ჯერჯერობით, ღიად რჩება.

3. ჰაგიოგრაფიული კრებულის ორი მინაწერი ხელნაწერის ძველი მფლობელის - თბილისის მეტეხის მონასტრის მოხსენიებით (XIII-XIV სს.).

ჰაგიოგრაფიული კრებულის XIII-XIV საუკუნეების ისტორიისა და მისი ძველი მფლობელის შესახებ აქამდე რაიმე მოსაზრება გამოთქმული არ ყოფილა. ქვემოთ შევეცდები, გავარკვიო ეს საინტერესო საკითხი.

XIII-XIV საუკუნეებში ჰაგიოგრაფიული კრებულის მფლობელის შესახებ პირდაპირ ცნობებს გვანჯდის ხელნაწერის 160-ე გვერდის ქვედა არშიასა და 170-ე გვერდის მარცხენა არშიის ზედა ნახევარზე შესრულებული ორი მხედრული მინაწერი, რომლებიც აქამდე გამოქვეყნებული და შესწავლილი არ ყოფილა. მინაწერები ერთმანეთისაგან განსხვავებული ხელით არის დაწერილი და პალეოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით, XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება. მოვითან ორივე მინაწერის ტექსტს:

1. „ყო[ვ]ღ[ა]ღ[წ]მიდისა მეტეხთ ღ[მ]თ[ი]სმშობღის | ე[კ]ღ[ე] ს[ი]ის[ა] ა[ხის]“.

2. „ესე წიგნი | ბუდეუდი | ეკლესი[ი]საი | [ა]ხის, პ[ა]ღ[ა]ცის[ა]ჲ“.

როგორც ვხედავთ, ციტირებული მინაწერები საინფორმაციო შინაარსის ტექსტებს შეიცავს. ამათგან, პირველი მინაწერი გვაუწყებს, რომ მისი დაწერის დროს ანუ XIII-XIV საუკუნეებში ჰაგიოგრაფიული კრებული „მეტეხთა ღმრთისმშობლის ეკლესიას“ ეკუთვნოდა. რაც შეეხება მეორე მინაწერს, ის, ერთი მხრივ, გვამცნობს, რომ მისი დაწერის დროს ანუ XIII-XIV საუკუნეებში „წიგნი“ ანუ ჰაგიოგრაფიული კრებული „პალატის ეკლესიის“ საკუთრებას წარმოადგენდა, ხოლო, მეორე მხრივ, აზუსტებს, რომ იმავე პერიოდში ხელნაწერს „ბუდეული წიგნი“ ეწოდებოდა.

ჰაგიოგრაფიული კრებულის ციტირებულ მინაწერებში, პირველ ყოვლისა, „მეტეხთ ღმრთისმშობლის ეკლესიისა“ და „პალატის ეკლესიის“ მოხსენიება იპყრობს ყურადღებას.

საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით წყაროებში ტერმინები - „მეტეხთა ღმრთისმშო-

ბელი“ და „პალატი“ ერთსა და იმავე სავანეს მიემართება და თბილისის მეტეხის მონასტრის სინონიმურ სახელწოდებებს წარმოადგენს. ამ საკითხის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვანჯდის ანონიმი ქართველი ჟამთააღმწერლის მიერ 1336 წლის შემდგომ ახლოხანებში შედგენილი „ასწლოვანი მათიანის“ ერთ-ერთი ფრაგმენტი, რომელშიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე დემეტრე II-ის (1272-1289 წწ.) მიერ 1270-1280-იანი წლების მიჯნაზე თბილისის მეტეხის მონასტრის განახლების ამბებია მოთხრობილი: „მეფემან... აღაშენა პადატსა შინა მონასტეხი ისანთა საყოფედად მეტეხთა ღმრთისმშობედისა, და შეამკო განგებითა ღიღითა და შესწიხინა სოფედნი და ზუახინი და განუჩინა მონაზონთა საბხედნი და სამოსედი და განაგო განგებითა კეთილთა“.

„ასწლოვანი მათიანის“ ციტირებული ფრაგმენტიდან არამხოლოდ ნათლად ჩანს ის, რომ XIII-XIV საუკუნეებში ტერმინები - „მეტეხთა ღმრთისმშობელი“ და „პალატი“ ნამდვილად თბილისის მეტეხის მონასტერს მიემართებოდა, არამედ ამ ფრაგმენტზე დაყრდნობით, დაბეჭდვებით შეიძლება ითქვას ისიც, თუ საიდან იყო წარმომდგარი მეტეხის მონასტრის ეს სახელწოდებები.

„ასწლოვანი მათიანის“ ციტირებული ფრაგმენტიდან ვიგებთ, რომ 1270-1280-იანი წლებისათვის თბილისის მეტეხის მონასტერში დაბრძანებული იყო საქართველოს ეკლესიის ერთ-ერთი უდიდესი სინშიდე - მეტეხის ღმრთისმშობლის ხატი, რის გამოც ამ სავანეს „მეტეხთა ღმრთისმშობლის“ მონასტერს უწოდებდნენ. გარდა ამისა, ციტირებული ფრაგმენტიდან ვიგებთ იმასაც, რომ მეტეხის მონასტერი „ისნის პალატის“ ანუ თბილისის სამეფო სასახლის ფარგლებში იყო მოქცეული, რისი გათვალისწინებითაც ამ სავანეს „პალატის“ მონასტრის სახელწოდებითაც მოიხსენიებდნენ.

ამგვარად, დგინდება, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებულის ზემოთ ციტირებულ ორ მინაწერში დასახელებული „მეტეხთა ღმრთისმშობლის ეკლესია“ და „პალატის ეკლესია“ თბილისის მეტეხის მონასტრის მთავარ ტაძარს აღნიშნავს, მთლიანად მინაწერებიდან კი ირკვევა, რომ მათი შესრულების დროს ანუ XIII-XIV საუკუნეებში ხელნაწერი თბილისის სამეფო სასახლესთან მოქმედ მეტეხის ღმრთისმშობლის მონასტერში ინახებოდა და ამ მონასტრის მთავარი ეკლესიის საკუთრებას წარმოადგენდა.

ჰაგიოგრაფიული კრებულის ძველი მფლობელის საკითხის

გარკვევის შემდეგ აუცილებლად უნდა შევეხო ზემოთ ციტირებული ერთ-ერთი მინაწერის იმ ფრაგმენტს, რომელშიც ხელნაწერი „ბუდეულის“ სახელით არის მოხსენიებული.

ჩემი ვარაუდით, ის გარემოება, რომ განსახილველ მინაწერში თბილისის მეტეხის მონასტრის კუთვნილი ჰაგიოგრაფიული კრებული „ბუდეულად“ იწოდება, იმ ფაქტზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ხელნაწერი მეტეხის მონასტერში მოხვედრამდე ბუდის (//ბუდეს) სახელით ცნობილი ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა, მოგვიანებით კი, მას შემდეგ, რაც კრებული მეტეხის მონასტრის საკუთრებაში გადავიდა, ის უკვე ბუდის (//ბუდეს) მიერ ნაქონებ ანუ „ბუდეულ წიგნად“ მოიხსენიებოდა.

თუ ჩემი ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ გამოდის, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებული თავდაპირველად ბუდის (//ბუდეს) სახელით ცნობილი ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრება იყო, თბილისის მეტეხის მონასტრის მფლობელობაში კი უფრო მოგვიანებით აღმოჩნდა.

სამწუხაროდ, კვლევის მოცემულ ეტაპზე, არ შემიძლია, ვთქვა, დღეისათვის ცნობილი რომელი ეკლესია თუ მონასტერი იგულისხმება ჰაგიოგრაფიული კრებულის მინაწერში დასახელებულ ბუდეში. არ არის გამორიცხული, აქ ნაგულისხმევი იყოს ბოდბის საეპისკოპოსო ტაძარი, რომლის მდებარეობის ადგილიც ლეონტი მროველის მიერ XI საუკუნეში შედგენილ „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში“ წმ. ნინოს მოციქულებრივი მოღვაწეობისა და მისი მიცვალების ამბების გადმოცემისას, ორ ადგილას, სწორედ „ბუდის“ სახელით არის მოხსენიებული.

4. ჰაგიოგრაფიული კრებულის სამი მინაწერი ხელნაწერის მომგებლის მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძისა და ნიგნის შემკაზმველის მათეს მოხსენიებით (1390-1430-იანი წწ.).

ჰაგიოგრაფიული კრებულის ფურცლებზე შესრულებულ რამდენიმე ათეულ მინაწერს შორის, სამეცნიერო მნიშვნელობით, სრულებით გამორჩეულია ხელნაწერის 175-ე გვერდის მარჯვენა არშიის ზედა ნახევარსა და ქვედა არშიის მარჯვენა ნახევარზე ყავისფერი მელნით დაწერილი ორი ნუსხური მინაწერი, აგრეთვე, 198-ე გვერდის მარცხენა არშიის ზედა ნახევარზე იდენტური ყავისფერი მელნით დაწერილი ასომთავრული მინაწერი, რომლებიც, ერთი და იმავე პირის მიერ არის შეს-

რულებული. ამ სამი მინაწერიდან პირველი და მეორე მინაწერები თედო ჟორდანიას მიერ 1903 წელს, ხოლო პირველი და მესამე მინაწერები მიხეილ ქავთარიას მიერ 1976 წელს არს გამოქვეყნებული. მოვიტან სამივე მინაწერის ტექსტს:

1. „წ. ად(ი)ღენ ლ(მე)თმან ოხ(თ)ავე შ(ინ)ა ცხ(ო)ხ[ე]ბ(ა)თა პ[ა]ტ[რ]ი[ონ]ი, მ(ო)დ(ა)ხ(ე)თუ|ხ(უ)ც(ე)სი ხ(ე)დ(ა)ჲ, წ(მი)ღი|ს[ა] | ამის წიგნისა | მომგებ(ე)ბ(ე)დნი [---] | ხომ(ე)დთა | შესწიხ(ე)ს პ(ა)ტ[რ]ი[ონ]ის(ა)ნსა და | ცხოვედს|მყ(ო)ფ(ე)დსა ჯ(უ)ახს)ა, | ხ(ო)მდისა ს(ა)ყ(ო)ფ(ე)დს[ა] | ადგ(ი)დსა | ს[ა]ხ(ე)დ[ა]ჲ | იგივე ჯ(უ)ახი | ეწოდების“.

2. „შეიკ[ა]ზმა წ[ე]დ[ი]თა ც[ო]დვ[ი]დისა | მ(ა)თეს(ი)თა“.

3. „წ(მი)ღა)ო | ნ(ი)კ(ოდა)ო)ზ, | მ(ე)ო|ხ | ეყავ | მ(ა)თეს“.

როგორც ვხედავთ, ციტირებულ მინაწერებში მათი დამწერის ვინაობა პირდაპირ მითითებული არ არის. მიუხედავად ამისა, სრულებით ცხადია, რომ სამივე მინაწერი შესრულებულია მეორე და მესამე მინაწერებში დასახელებული მათეს მიერ, რომელიც მეორე მინაწერში, შუა საუკუნეების ქართული სამწიგნობრე ტრადიციის შესაბამისად, საკუთარ თავს, დამდაბლების ნიშნად, ცოდვილად მოიხსენებს.

ციტირებული მინაწერების დამწერის ვინაობის გარკვევის შემდეგ დეტალურად განვიხილავ სამივე მინაწერის ტექსტს.

მათეს მიერ შესრულებული პირველი მინაწერი სავედრებელი შინაარსის ტექსტს შეიცავს. მათე მინაწერის დასაწყისში ღმერთს შესთხოვს, „ორსავე ცხორებასა შინა“ ანუ როგორც სააქაო, ისე საიქიო ყოფაში, განადიდოს „პატრონი“ ანუ სუბერენი ხელა, რომელიც მოლარეთუხუცესის ანუ შუა საუკუნეების ქართული სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრალური აპარატის მაღალი რანგის მოხელის, რიგით მეექვსე ვაზირის - მსახურთუხუცესის ერთ-ერთი მოადგილის თანამდებობას ფლობდა. მინაწერის მომდევნო ნაწილში მათე გვაუწყებს, რომ ხელამ მის მიერ „მოგებული“ ანუ ნაყიდი „წმიდა წიგნი“ ანუ ჰაგიოგრაფიული კრებული „პატროსანსა და ცხოველსმყოფელ ჯუარს“ ანუ საკუთრივ იმ ჯვარს შესწირა, რომელზეც მაცხოვარი აცვეს. დასასრულ, მათე აღნიშნავს იმასაც, რომ ხსენებული ჯვრის „საყოფელ“ ადგილს ჯვარი ეწოდება. ცხადია, აქ მას მხედველობაში აქვს ის ფაქტი, რომ იმ ხის მოჭრის ადგილას, რომლისაგანაც წმიდა ჯვარი გამოთალეს, აღშენებულია ქართველთა კუთვნილი მონასტერი, რომელიც შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში სწორედ ჯვრის სახელით არის ცნობილი.

მათეს მიერ დაწერილი მეორე მინაწერი საინფორმაციო ხასიათის ტექსტს წარმოადგენს. მათე მინაწერში მოკლედ გვა-

უნყებს, რომ მან ჰაგიოგრაფიული კრებული საკუთარი ხელით „შეკაზმა“ ანუ ყდაში ჩასვა.

მათეს მიერ შესრულებული მესამე მინაწერი, პირველი მინაწერის მსგავსად, სავედრებელი შინაარსის ტექსტს შეიცავს. მათე მინაწერში წმ. ნიკოლოზს მიმართავს და მას მეოხებას შესთხოვს. იმ საინტერესო ფაქტს, რომ მათე მეოხებას მაინცა-დამაინც წმ. ნიკოლოზს ევედრება, თავისი ლოგიკური ახსნა გააჩნია: მათეს მინაწერი ჰაგიოგრაფიული კრებულის იმ ფურცლის არშიაზეა დაწერილი, რომელიც წმ. ნიკოლოზისადმი მიძღვნილ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებას უჭირავს.

ამგვარად, მათეს მიერ შესრულებული მინაწერების განხილვა აჩვენებს, რომ ეს მინაწერები ჰაგიოგრაფიული კრებულის ისტორიის შესახებ სამ მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის:

1. კრებული მოლარეთუხუცესმა ხელა თავხელისძემ იყიდა.
2. ხელას მიერ შექმნილი ხელნაწერი მათემ ყდაში ჩასვა.
3. ხელამ კრებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს შესწირა.

ამ სამი ცნობიდან ბოლო, მესამე ცნობას ქვემოთ საგანგებოდ დავუბრუნდები, აქ კი მხოლოდ პირველ ორ ცნობას შევეხები.

ჰაგიოგრაფიული კრებულის მომგებელი მოლარეთუხუცესი ხელა თავხელისძე ცნობილი ისტორიული პირია. იგი ჩვენამდე მოღწეულ რამდენიმე წერილობით წყაროშია მოხსენიებული. ამ წერილობით წყაროებს შორის, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ორი დოკუმენტი: 1. ასათ თავხელისძისა და მისი ვაჟების - მოლარეთუხუცეს ხელასა და მესტუმრე გოგნიას 1399-1419 წლების დაწერილი ქართლის კათოლიკოზ ელიოზ გობირახისძისადმი; და 2. მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძის 1432 წლის დაწერილი თირის მონასტრისადმი.

დასახელებული ორი დოკუმენტის ანალიზის საფუძველზე, ირკვევა, რომ ხელა თავხელისძე XIV საუკუნის II ნახევარსა და XV საუკუნის I ნახევარში ცხოვრობდა და მოლარეთუხუცესის სახელის 1390-1430-იან წლებში ფლობდა.

ხელა თავხელისძის ცხოვრება-მოღვაწეობისა და მოლარეთუხუცესობის დროის განსაზღვრა საშუალებას გვაძლევს, არამხოლოდ გავარკვიოთ, თუ როდის იყიდა ხელამ ჰაგიოგრაფიული კრებული, არამედ დავადგინოთ ისიც, თუ დაახლოებით როდის იყო დაწერილი მათეს მიერ შესრულებული მინაწერები.

მათეს მიერ შესრულებულ პირველ მინაწერში ხელა თავ-

ვხელისძე მოლარეთუხუცესად არის მოხსენიებული. აქედან, ირკვევა, რომ ხელამ ხელნაწერი მისი მოლარეთუხუცესად ყოფნის პერიოდში ანუ 1390-1430-იან წლებში შეიძინა. შესაბამისად, დგინდება ისიც, რომ მათეს მიერ შესრულებული მინაწერები იმავე 1390-1430-იან წლებში იყო დაწერილი.

სამწუხაროდ, მათეს მიერ შესრულებული მინაწერებიდან არ ჩანს, თუ სად, რა ვითარებაში ან ვისგან იყიდა ხელა თავხელისძემ ჰაგიოგრაფიული კრებული. გარდა ამისა, ხსენებული მინაწერებიდან არც ის ჩანს, თუ რა ფასი გადაიხადა ხელამ ხელნაწერის შეძენისათვის. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ეს საინტერესო საკითხები, ჯერჯერობით, ღიად რჩება.

საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე, ჰაგიოგრაფიული კრებულის შემკაზმავის მათეს ბიოგრაფიის შესახებ რაიმე ცნობების მიკვლევა ვერ შევძელი. შესაბამისად, დღეისათვის მათეს თაობაზე მხოლოდ იმის თქმა შემიძლია, რომ იგი ხელა თავხელისძის თანამედროვე იყო, XIV საუკუნის მიწურულსა და XV საუკუნის I ნახევარში ცხოვრობდა, წიგნის შემკაზმველის ხელობას ფლობდა და ხელნაწერებს ყდაში სვამდა.

ცალკე მსჯელობის საგანია ის საკითხი, თუ სად ან როდის შეკაზმა მათემ ჰაგიოგრაფიული კრებული - საქართველოში, მას შემდეგ, რაც ხელა თავხელისძემ ხელნაწერი იყიდა თუ წმიდა მინაზე, მას შემდეგ, რაც ხელამ კრებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს შესწირა.

ამ მრავალმხრივ საინტერესო საკითხის გარკვევა, შესაბამისი მასალების უქონლობის გამო, ჯერჯერობით, ვერ ხერხდება და ამიტომ მას, ზემოთ გამოყოფილი რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხის მსგავსად, ღიად ვტოვებ.

5. მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძის მიერ ჰაგიოგრაფიული კრებულის (A-199ა//A-707) იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის შეწირვა.

ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ მათეს მიერ შესრულებულ პირველ მინაწერში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ მოლარეთუხუცესმა ხელა თავხელისძემ მის მიერ ნაყიდი ხელნაწერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს, უფრო ზუსტად კი, ამ სავანის უპირველეს სინმიდესა და ზეციურ პატრონს - წმიდა ჯვარს შესწირა.

ხელა თავხელისძისა და წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრების ურთიერთობების საკითხს პირველად თედო ჟორდანიას შეეხო. მკვლევარმა სრული სახით გამოაქვეყნა

გოლგოთის, იგივე ჯრუჭის, სვინაქსრის სახელით ცნობილი XII საუკუნის ხელნაწერის (H-1661) ერთ-ერთ ფურცელზე შესრულებული ნუსხური მინაწერი, რომელშიც მინაწერის დამწერი - აღდგომელი მახარებელი მოგვითხრობს, რომ მისი თხოვნით, ვინმე ხელამ საქართველოდან ქრისტეს საფლავისათვის ზეთის შესაძენად გამოგზავნა 100 ფლური, რომელიც ჯვრის მონასტრის კრებულმა თავისი საჭიროებისათვის გამოიყენა. თედო ჟორდანიამ აღნიშნული მინაწერი, პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, XV საუკუნით დაათარილა და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამ მინაწერში დასახელებული ხელა და ჩემს მიერ ზემოთ უკვე ნახსენებ ერთ-ერთ დოკუმენტში - ასათ თავხელისძისა და მისი ვაჟების მიერ ქართლის კათოლიკოზ ელიოზისათვის მიცემულ 1399-1419 წლების დაწერილში მოხსენებული მოლარეთუხუცესი ხელა თავხელისძე ერთი და იგივე პირი იყო.

თედო ჟორდანიას შემდეგ ხელა თავხელისძისა და წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრების ურთიერთობები ელენე მეტრეველმა შეისწავლა. მკვლევარმა, ერთი მხრივ, გაიმეორა თედო ჟორდანიას მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ გოლგოთის სვინაქსრის მინაწერში დასახელებული ხელა და ასათ თავხელისძისა და მისი ვაჟების დაწერილში მოხსენიებული მოლარეთუხუცესი ხელა ერთი და იგივე პირი იყო, მეორე მხრივ, ყურადღება გაამახვილა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კუთვნილი XI საუკუნის სვინაქსრის (Jer.Geo.24-25) #68, #69, #124 და #200 ალაპებზე, რომლებიც თავხელისძეთა ფეოდალური სახლის წევრებისათვის არის განწესებული და აღნიშნული წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე, ხელა თავხელისძისა და წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრების ურთიერთობის სურათი შემდეგი სახით აღადგინა: მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძეს „გაუგზავნია ქრისტეს საფლავისათვის 100 ფლური. ეს თანხა დაუკავებია ჯვრის მონასტერს, სამაგიეროდ ჯვარის კრებულს უკისრია ყოველწლიურად ქრისტეს საფლავისათვის 12 ლიტრა ზეთის მიცემა, ხოლო ხელასათვის კი ქრისტეს საფლავზე ერთი კანდელის ანთება. ეს ვალდებულება ცალ-ცალკე ასახეს ჯვარის მონასტრის კრებულმა ალაპში, ხოლო საფლავის მსახურმა აღდგომელამ „გოლგოთის სვინაქსარის“ მინაწერში“.

ელენე მეტრეველი ხელა თავხელისძისა და წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრების ურთიერთობების განხილვის ბოლოს საგანგებოდ შეეხო გოლგოთის სვინაქსრის მინა-

წერისა და ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის აღაპების დათარიღების საკითხს. მკვლევარმა, პირველ ყოვლისა, აღნიშნა, რომ ხელამ ქრისტეს საფლავს 100 ფლური თავის სიცოცხლეში გაუგზავნა, ამის შემდეგ ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის #124 აღაპი ჯვარის მამა პიმენის მიერ არის განწესებული, გაითვალისწინა ის ფაქტი, რომ პიმენი ჯვარის მამის ანუ ჯვრის მონასტრის წინამძღვრობას 1410-იან წლებში ფლობდა და საბოლოოდ, გოლგოთის სვინაქსრის მინაწერისა და ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის აღაპების ქრონოლოგია 1410-იანი წლებით განსაზღვრა.

ელენე მეტრეველი ხელა თავხელისძისა და წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრების ურთიერთობების განხილვიდან გარკვეული დროის შემდეგ ამ საკითხს კიდევ ერთხელ დაუბრუნდა და ჰაგიოგრაფიული კრებულის ჩვენთვის საინტერესო მინაწერზე დაყრდნობით, გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს ხელნაწერი ხელას დაკვეთით იერუსალიმში იყო გადაწერილი: „ხელა მომგებელია იერუსალიმში გადაწერილი ხელნაწერისა (მოკლე ბალავარიანის შემცველი) A-199“.

ელენე მეტრეველის მიერ გამოთქმული ეს მოსაზრება სრულად გაიზიარა და კიდევ უფრო განავრცო მიხეილ ქავთარიამ, რომელმაც, ერთი მხრივ, აღნიშნა, რომ ჰაგიოგრაფიული კრებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში იყო გადაწერილი, ხოლო, მეორე მხრივ, მიუთითა, რომ ხელნაწერის შემწირველი მოლარეთუხუცესი ხელა იყო.

ელენე მეტრეველისა და მიხეილ ქავთარიას მიერ გამოთქმული ის მოსაზრება, რომ ხელა თავხელისძემ ჰაგიოგრაფიული კრებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს შესწირა, სავსებით სწორია. ხელას მიერ ხელნაწერის ჯვრის მონასტრისათვის შეწირვის ფაქტი მათეს მიერ შესრულებულ პირველ მინაწერში პირდაპირ არის აღნიშნული და მის მართებულობაში ეჭვის შეტანისათვის რაიმე საფუძველი არ არსებობს.

განსხვავებული სურათი გვაქვს მკვლევრების მიერ გამოთქმულ იმ მოსაზრებასთან დაკავშირებით, რომლის თანახმადაც ჰაგიოგრაფიული კრებული ხელა თავხელისძის დაკვეთით იყო გადაწერილი. ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ ხელნაწერი XIII-XIV საუკუნეებშია გადაწესებული. გარდა ამისა, ჩვენ ზემოთ ვნახეთ ისიც, რომ კრებულის ფურცლებზე XIII-XIV საუკუნეების ოცამდე მინაწერია შესრულებული. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სავსებით ნათელია, რომ ეს ხელნაწერი XIV საუკუნის II ნახევარსა და XV საუკუნის I ნახევარში მცხოვრები ხელას

დაკვეთით არ არის გადაწერილი და ამიტომ მათეს მიერ შესრულებულ პირველ მინაწერში ხელას „წიგნის მომგებლად“ მოხსენიება მხოლოდ იმაზე მიუთითებს, რომ ხელამ კრებული საკუთარი საფასით შეიძინა.

მათეს მიერ შესრულებულ პირველ მინაწერში აღნიშნული არ არის, თუ როდის იყიდა ხელა თავხელისძემ ჰაგიოგრაფიული კრებული და როდის შესწირა ის იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს. ზემოთ მხოლოდ იმის გარკვევა შევძელი, რომ ხელას მიერ ხელნაწერის შექმნის ფაქტს მისი მოლარეთუხუცესად ყოფნის პერიოდში ანუ 1390-1430-იან წლებში ჰქონდა ადგილი. ახლა კიდევ ერთხელ დავუბრუნდები ამ საკითხს და შევეცდები, კიდევ უფრო ზუსტად განვსაზღვრო ხელას მიერ კრებულის შექმნისა და მისი ჯვრის მონასტრისათვის შეწირვის ქრონოლოგია.

ამ მიმართულებით მუშაობისას, პირველ ყოვლისა, გასათვალისწინებელია ორი მნიშვნელოვანი გარემოება:

1. ხელა თავხელისძის მიერ წმიდა მიწის ქართული ეკლესია-მონასტრებისათვის განეული დახმარების ამსახველი წერილობითი წყაროებიდან - გოლგოთის სვინაქსრის მინაწერიდან და ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის ალაპებიდან ირკვევა, რომ ხელასათვის ქრისტეს საფლავზე კანდელის დაკიდებასა და ჯვრის მონასტერში ალაპის განწესებას ერთადერთი საფუძველი ჰქონდა: ხელამ ქრისტეს საფლავს შესწირა 100 ფლური, რომელიც ჯვრის მონასტერმა თავისი საჭიროებისათვის გამოიყენა.

2. გოლგოთის სვინაქსრის მინაწერსა და ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის ალაპებში ხელა თავხელისძის მიერ წმიდა მიწის ქართული სავანეებისათვის დახმარების განწესის რაიმე სხვა ფაქტი, მაგალითად, ხელას მიერ ჯვრის მონასტრისათვის ხელნაწერის შეწირვა, აღნიშნული არ არის.

ჩემი დაკვირვებით, ამ ორი გარემოებიდან ლოგიკურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ გოლგოთის სვინაქსრის მინაწერის შესრულებისა და ჯვრის მონასტრის სვინაქსრის ალაპების განწესების დროს ანუ 1410-იან წლებში ხელა თავხელისძეს ჯვრის მონასტრისათვის ჰაგიოგრაფიული კრებული ჯერ არ ჰქონდა შეწირული. სხვა შემთხვევაში, ამ მინაწერსა და ალაპებში, პირველ ყოვლისა კი, #124 ალაპში, რომელიც საკუთრივ ხელასათვის არის განწესებული, ხელას მიერ ჯვრის მონასტრისათვის ხელნაწერის შეწირვის ფაქტი უსათუოდ იქნებოდა აღნიშნული.

მაშასადამე, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, საბოლოოდ ირკვევა შემდეგი:

1. ხელა თავხელისძემ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს ჰაგიოგრაფიული კრებული, ერთი მხრივ, მისი მოლარეთუხუცესად ყოფნის პერიოდში (1390-1430-იანი წწ.), ხოლო, მეორე მხრივ, ჯვრის მონასტერში მისთვის აღაპის განწესების (1410-იანი წწ.) შემდგომ ხანებში ანუ 1420-1430-იან წლებში შესწირა.

2. ჰაგიოგრაფიული კრებულის შემკაზმველის მათეს მიერ შესრულებული მინაწერები, მათ შორის, ხელა თავხელისძის მიერ ხელნაწერის ჯვრის მონასტრისათვის შეწირვის ამსახველი მინაწერი, ამ შეწირულების გაცემის შემდგომი ახლო პერიოდით ანუ იმავე 1420-1430-იანი წლებით თარიღდება.

თამაზ გოგოლაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

დარეჯან გველესიანი

დამოუკიდებელი მკვლევარი

XVI ს-ის მინურულისა-1612 წლების იოვანე ავალიშვილის სააღმშენებლო წარწერა ქვათახევის ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან

როგორც ცნობილია, XVI საუკუნის II ნახევრისა და XVII საუკუნის I ნახევრის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ თვალსაჩინო საეკლესიო მოღვაწეა - იოვანე ავალიშვილი, რომელიც სხვადასხვა დროს ქართლისა და კახეთის სამეფო კარზე იკავებდა ისეთ მაღალ სასულიერო წოდებებს, როგორებიც იყო: ქვათახევის მონასტრის წინამძღვრობა, ქართლის მთავარეპისკოპოსობა, ალავერდელიობა და სხვ. იოვანე ავალიშვილის ხელით არის გადაწერილი არა ერთი ხელნაწერი და, მათ შორის, ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე უძველესი ნუსხა ვეფხისტყაოსნისა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში (სარგის კაკაბაძე, გურამ ჯანდიერი, ეკა კაჭარავა) მისი ცხოვრება-მოღვაწეობის ძირითადი დეტალები დაზუსტებული და გაანალიზებულია.

დღემდე იოვანე ავალიშვილის შესახებ ცნობები შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ქართული (ბერი ეგნატაშვილი, ვახუშტი ბატონიშვილი) და უცხოური (პიეტრო დე ლავალე) ნარატიული წყაროებით, ქართული ისტორიული საბუთებისა და ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებით.

ჩვენ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოგვაქვს ახალი ეპიგრაფიკული ძეგლი იოვანე ავალიშვილის მოხსენიებით. ეს გახლავთ ასომთავრულით შესრულებული სააღმშენებლო წარწერა იოვანე ავალიშვილისა, რომლის ტექსტი შემდეგი სახით იკითხება:

„ქ(ჩისტ)ე, შ(ეიწყად)ე | ც(ოფვიდ)ი ავ(ადის)შვიდი ი(ოვან)ე | აღმშენებ(ე)დი ამის“.

მართალია, წარწერას თარიღი არ უზის, თუმცა ჩვენ ვითვალისწინებთ რა H-284 ხელნაწერის 1609 წლის ანდერძში მისი როგორც ქვათახევის მონასტრის წინამძღვრად მოხსენიებას და, მეორე მხრივ, 1612 წლის კახეთის მეფის - თეიმურაზ I-ის შეწირულების სიგელს ალავერდის ეკლესიისადმი, სადაც იოვანე უკვე როგორც ალავერდელ ეპისკოპოსად გვევლინება. აქედან გამომდინარე, იოვანე ავალიშვილის სააღმშენებლო წარწერას XVI საუკუნის მიწურული-1612 წლებით ვათარილებთ.

თუ დღემდე იოვანე ავალიშვილი ცნობილი იყო როგორც თავისი დროის ერთ-ერთი გამორჩეული სასულიერო პირი, კალიგრაფი და მწიგნობარი, ქვათახევის ეკლესიის სააღმშენებლო წარწერაში ღმრთისაგან ითხოვენ მისი სულის მეოხებას მის მიერ ქვათახევაში წარმოებული საქმიანობის სანაცვლოდ.

ამგვარად, მან როგორც თავისი დროის როგორც განსწავლულმა სასულიერო პირმა, ასევე როგორც მშენებლობის ინიციატორმა დიდი წვლილი შეიტანა ქართული სულიერების აღორძინების საქმეში. სწორედ, ამის ნათელი დადასტურებაა XVI საუკუნის მიწურულისა-1612 წლების ქვათახევის ეკლესიის სააღმშენებლო წარწერა.

თამთა ღონღაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

კვლევა განხორციელდა (PHDF -22-2546)
შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით

სიზმარი, როგორც არაცნობიერი კონფლიქტების ასახვის ხერხი, ვაჟა-ფშაველას პროზის რეალისტურ თხრობაში

ვაჟა-ფშაველას პროზაში გმირის შინაგანი სამყაროს ასახვამ მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. მწერლის მზერა გარესამყაროდან შემოტრიალდა ადამიანის მიკროსამყაროსკენ. მისი მოთხრობები ლირიკულობითა და ფსიქოლოგიურობით გამოირჩა მანამდე არსებული პროზისაგან. გამოიყოფა სიზმრისეული ნარატივები, რომელსაც არალოგიკურობა და მოდერნისტული თხრობისთვის დამახასიათებელი ირაციონალური ინტენცია ახასიათებს. ცალკე უნდა აღინიშნოს სიზმრები, რომლებსაც რეალისტურ თხრობაში ენიჭებათ კონკრეტული მხატვრული ფუნქციები.

არალირიკულ, ეროვნულ-სოციალური პრობლემატიკის მქონე თხზულებებშიც კი, რომლებშიც სამოციანელთა გავლენა იკითხება, შესამჩნევია მწერლის სწრაფვა ასახოს ადამიანის შინაგან სამყაროში მიმდინარე პროცესი. ეს უკანასკნელი, არცთუ იშვიათად, კონფლიქტურობით ხასიათდება.

პროზაში პერსონაჟთა არაცნობიერი კონფლიქტების მხატვრული ინკარნაციისათვის ვაჟა-ფშაველა სხვადასხვა ხერხს მიმართავს. უნდა აღინიშნოს სიზმრები, რომლებსაც რეალიზმის დიდი ხელოვანი ოსტატურად იყენებს გმირთა ისეთი ქვეცნობიერი კონფლიქტების საჩვენებლად, რომლებიც თავად პერსონაჟს ჯერ კიდევ არ აქვს შეცნობილი. „აღუდა ქეთელაურში“ სწორედ ამგვარი ფუნქცია აქვს სიზმარს, თუმცა საინტერესოა სხვა ნაწარმოებებში როგორ იყენებს მას მწერალი. ამ თვალსაზრისით გამოიყოფა თხზულებები: „ერემ-სერემ-სურემიანი“, „დროშა“, „კურდღელი“, „მამაცი“, „მუცელა“.

ეროვნულ-პოლიტიკური პრობლემატიკის მქონე ალეგორიულ ზღაპარში - „ერემ-სერემ-სურემიანი“, მოთხრობილია
126

სამი ძმის ამბავი. მათ გრანდიოზული და უსაფუძვლო გეგმების დასხვის ჩვევა ჰქონდათ. ამას ბჭობაში ვერ შენიშნეს, რომ სახლ-კარი დაეწვათ. მაინც კიდე გული არ გაიტყუეს და საკუთარ ოცნებებში გააგრძელეს ცხოვრება. ამჯერად მოგზაურობა გადაწყვიტეს და ისევ ხიფათს გადაეყარნენ. ბოლო განსაცდელის შემდეგ სამივე სხვადასხვა სიზმარს ნახულობს. ცხადში ძმები თითქოს ისევ ისეთი შემართებით არიან, თუმცა მათი სიზმრები სანინაალმდეგოს ეუბნება მკითხველს. ერემისა და სერემის სიზმრები ერთი შინაარსისაა: კარგად იწყება და ცუდად მთავრდება. გამოღვიძებული ძმები ვერ ხვდებიან, რომ ეს ყოველივე შესაძლოა მათი არასწორი ცხოვრების ცუდ დასასრულზე მიანიშნებდეს და კარგის მომასწავებელ სიზმრებად მიაჩნიათ. ამ გაუცნობიერებლობის მიუხედავად, ეს სიზმრები შეიძლება გავიგოთ, როგორც მათი არაცნობიერი ეჭვებისა და შიშების განსახიერება. განსხვავებულია სურემის სიზმარი. ძმები აფრიკის უდაბნოში აღმოჩნდნენ, სადაც უზარმაზარი კოჭლი დევი შეხვდათ: არ დაგვხოცო და როგორც გინდა გვტანჯო, - შევედრნენ დევს; შემდეგ დიდ ჭაობში აღმოჩნდნენ, სადაც სერემს და სურემს ბაყაყები სტანჯავდნენ, ერემს კი ტანიდან ჩირქი სდიოდა.

განხილული თხზულების სიზმრებში მწერალი პერსონაჟთა ისეთ შიშებსა და ეჭვებს გვიჩვენებს, რომლებსაც ისინი ცხადში არ ამჟღავნებენ და ამით გმირთა არაცნობიერი კონფლიქტი და პიროვნული დისჰარმონიაა ასახული; ტექსტის ეროვნულ-პოლიტიკური პრობლემატიკიდან და ალეგორიული შინაარსიდან გამომდინარე, აღნიშნულ სიზმრებს სხვა დატვირთვაც ენიჭება - ისინი ერთგავრი წინასწარმეტყველებაა მოქმედებათა მოსალოდნელი განვითარების. მკითხველი ორჯერ ადევნებს თვალს ძმების დევთან შეხვედრასა და ტანჯვას: ჯერ სიზმრის ნარატივში, შემდეგ კი სიუჟეტური ხაზის დასასრულს, როდესაც პერსონაჟის ძილში ნანახი სცენა ცხადად იქცევა. ამით ვაჟა-ფშაველა განხილული ეპიზოდის ინტენსიფიკაციას ახდენს, რადგან დევი საქართველოს იმჟამინდელი მტრის - რუსეთის ალეგორიულ სახეს წარმოადგენს, მწერლის მიზანი კი სწორედ მისი თანამედროვეობის მძიმე მორალურ-სოციალური ყოფის ასახვაა აისტორიული მოვლენების ფონზე. სიზმარს მოსალოდნელი ეპიზოდის, გმირის გამოჩენის ინტენსიფიკაციის ფუნქციით აკაკი წერეთლის პიესა „მედიაშიც“ ვხვდებით.

„ერემ-სერემ-სურემიანში“ დევს, გარდა ზემოთ აღნიშნული

ფუნქციისა, სხვა დატვირთვაც აქვს - იგი პერსონაჟის სიზმარში მისსავე ეჭვებსა და შიშებს განასახიერებს: როგორ წამხდარხართ და გაფუჭებულხართ, შეგარცხვინათ ღმერთმაო, ეუბნება იგი გმირებს. ეს ფრაზა მოულოდნელი იქნებოდა ძმების ისტორიული მტრისგან, იგი სურემის სიზმრიდან მოისმის, როგორც საკუთარი თავის მხილება, ლატენტური ეჭვების გაცხადება.

პერსონაჟის შინაგან კონფლიქტს სიზმრის საშუალებით ასახავს ვაჟა-ფშაველა მოთხრობაში - „დროშა“. წმინდა ადგილი, სადაც მლოცველები დადიოდნენ ხოლმე წელიწადში ერთხელ საკრალური მოვალეობის შესასრულებლად, გიორგობა დღეს თავის მრევლთან ერთად დაღონებულა, რადგან ბოქაული და მღვდელი ხევისბერის ძალაუფლებას ებრძვიან და მათი სათაყვანებელი დროშაც ჩამოურთმევიათ. ბეკის სახით ვაჟა-ფშაველა გვიხატავს ხევისბერთა განსხვავებულ ტიპს, რომელიც აღარაა პირქუში, მამაცი და გაუტეხელი ხატის მსახური. ეს უკანასკნელი სტერეოტიპული სახე არაერთხელ გვხვდება მწერლის შემოქმედებაში. „დროშაში“ მკითხველი ხევისბერის სრულიად მოულოდნელ ხასიათს ეცნობა. ბეკი ხალხის თვალწინ ცრუობს, თავს იმცირებს ბოქაულთან, რათა დროშა გადაარჩინოს. ახალმა დროებამ არა მხოლოდ ხევისბერის ქცევა შეცვალა, არამედ შინაგანადაც აღარ აქვს ის სულიერი სიმტკიცე და რწმენა, რომელსაც სხვა ტექსტებში ვხვდებით. ბეკის შინაგანი ორჭოფისა და რწმენის სიმცირის მხატვრული ინკარნაციისათვის ვაჟა-ფშაველამ მისთვის ჩვეული ხერხი გამოიყენა. უზარმაზარი დევი ეზმანა, რომელიც ლახტით წმინდა ხეებს ანადგურებდა. მლოცველები დაწიოკებულები გარბოდნენ, აღარავინ გამოჩნდა ხელის შემბრუნებელი. ბოლოს ისევ ბეკი აენტო, რის ხევისბერი ვარ ამ წყეულს წინ თუ არ აღვუდექო. ხელხანჯლიანი მიეგება წმინდა ნანგრევებთან დევს, ბეკს უნდა დაჰკრას დევს ხანჯალი, მაგრამ ვერ ახერხებს, ხელი გაუშეშდა, მოუდუნდა, აღარ იცის სიბრაზით რა ქნას, წვერით მოუბრუნა - უნდა ჩასცეს გულში, მაგრამ ამაოა მისი მცდელობა. მოთხრობა გვიამბობს ახალ დროებაზე, რომელიც თავისი უსამართლობითა და სისასტიკით აუძლურებს ხალხს. ბოქაულმა ყველას თვალწინ დაუნდობლად სცემა ქადაგი და ვერავინ გაბედა წინააღმდეგობის განწევა, ვერც - ხევისბერმა. შესაბამისად, გმირში იბადება ეჭვები და შიშები საკუთარი თავისა თუ რწმენისადმი. იგი არაა დარწმუნებული, რომ შეძლებს დაბრკოლებას წინ აღუდგეს, რომ გადა-

არჩენს თამარისეულ დროშას, ამიტომ სიზმარშიც მის გარეშე იბრძვის, რაც კიდევ უფრო ასუსტებს გმირის შინაგან ძალებს. პერსონაჟის შინაგან სამყაროში წარმოიშვა კონფლიქტი შეჩვეულ რწმენასა და ახალდაბადებულ ეჭვებს შორის, რაც მწერალმა მხატვრულად გვიჩვენა მის სიზმარში.

გმირთა შინაგანი სიმტკიცისა თუ პირიქით, მერყეობის სიზმრის საშუალებით გაცხადება, ვაჟა-ფშაველასთვის ჩვეული ხერხია. მაგალითად, მოთხრობაში – „დათვი“, მწერალი ეჭვითა და შიშით შეპყრობილი ხალხის ფონზე პიროვნული ძალის მქონე მონადირეს – გიგოლას გვაცნობს. იგი მტერთან შესაბრძოლებლად არა მხოლოდ იარაღით არის აღჭურვილი, არამედ შინაგანი ძალით, სულიერი მზაობითა და გამარჯვების რწმენით. ამას კი მწერალი შემდეგნაირად გვიხატავს: გიგოლამ კარგი, ანუ დაცდილი სიზმარი ნახა: გაშლილ სუფრაზე იჯდა. გიგოლას ქალმა ჯიხვით ღვინო მიართვა სიზმარში და ამანაც დალია. ხორცი მოუტანეს, ხორცს მქისე სუნი ასდიოდა და ის არა ჭამა. ეს იმის ნიშანი იყო, რომ გიგოლა მოკლავს უწმინდურ ნადირს. გიგოლას ისე სწამდა ამის, თითქოს უკვე წინ ედო მოკლული ნადირი. გმირი იმედვიანადაა არა იმის გამო, რომ დაცდილი სიზმარა ნახა, არამედ ამ სიზმარს ნახულობს სწორედ იმიტომ, რომ გამარჯვების რწმენითა და იმედით არის სავსე. ამას მკითხველი სიზმრის ეპიზოდამდეც ხედავს გმირისა და ხალხის საუბარში, თუმცა სიზმარში უკვე სურათ-ხატებით განასახიერა ავტორმა გმირის რწმენა. სიზმრის ამ ფუნქციით გამოყენება ვაჟა-ფშაველას რეალიზმისათვის დამახასიათებელი მხატვრული ხერხია: როდესაც გმირები დაეჭვებულნი არიან, მათი სიზმრებიც შიშითა და შფოთით არის ხოლმე განმსჭვალული და პირიქით – პიროვნული ძალისა და რწმენის მქონე პერსონაჟის სიზმარი იმედიანია, როგორც გიგოლას შემთხვევაში.

ადამიანური ეგზისტენციის სირთულესა და წინააღმდეგობრიობას ასახავს მწერალი თხზულებაში „მუცელა“. მუცელას თავისი სხელოვანი წინაპრის მეტსახელი ჰქვია, რომელიც იმიტომ შეარქვეს, რომ თავის დროზე მტრისათვის მუცელი გამოუფატრავს, მისი შთამომავალი კი სხვაგავარად ამართლებს ამ სახელს – ჭამა-სმით. სიმსუქნის გამო მწერალი გაბერილი რუმბს ადარებს გმირს. როგორც პროტაგონისტზე, ისე, ნაწარმოების პრობლემემატიკაზე აშკარაა ილია ჭავჭავაძის „კაცია-ადამიანის?!“ გავლენა.

ვაჟა-ფშაველამ ადამიანის არსებობის, მისი სულისა და

გონების დანიშნულების პრობლემა განსხვავებულად, მორალისტური ინტენციის გარეშე და მაღალმხატვრულად ასახა განსახილველ თხზულებაში. „მუცელაში“ პერსონაჟს საკუთარი სული, ჭკუა და მუცელი აუჯანყდებიან და თითოეული მათგანი პირველ პირში ალაპარაკდება თავის გასაჭირზე. საინტერესოა, რომ ილია ჭავჭავაძეც და ვაჟა-ფშაველაც სიზმარს იყენებს პერსონაჟთა შინაგანი განცდების საჩვენებლად. სიზმარი ააშკარავებს ამ მწერლების სხვაობასაც. ვაჟა-ფშაველას ტექსტი და მთავარი გმირი, როგორც მხატვრული სახე, რთული სტრუქტურისა, მუცელას სიზმარი კონფლიქტურობით ხასიათდება; ლუარსაბი კი ერთია სიზმარშიცა და ცხადშიც.

ამ თხზულებაში მწერალი პიროვნების შინაგანი კონფლიქტისა და კრიზისის ისეთ ეტაპს ასახავს, როდესაც ადამიანი „მეს“ გახლეჩვისა და შიზოფრენიის ზღვარზეა. ეს კიდეც უფრო აღრმავებს ტექსტში სიზმრის მნიშვნელობასა და მხატვრულ ფუნქციას.

განხილული თხზულებები ერთ-ერთი ნიმუშია იმისა, თუ რით გამოირჩა ვაჟა-ფშაველას პროზა მანამდე არსებულისაგან. ეს გახლავთ მწერლის მისწრაფება ჩაიხედოს ადამიანის შინაგან სამყაროში და ასახოს მისი სულისა თუ ფსიქიკის მერყეობა. ამისათვის მწერალი მიმართავს ხოლმე სიზმრებს, რომელთა ანალიზი აცხადებს ვაჟა-ფშაველას გამორჩეული თხრობის სტილსა და შინაარსობრივ სიღრმეს.

თეა ქართველიშვილი

პ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

როსტომ-ხანის დამოკიდებულება საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიისადმი (ქართული დოკუმენტური მასალის მიხედვით)

როსტომ-ხანმა 1633 წელს დაიკავა ქართლის სამეფო ტახტი. იგი ირანის მიერ დანიშნული მუსლიმი მოხელე იყო, რომელსაც ქართული წყაროები მეფეს უწოდებენ, ხოლო სპარსული —

ვალიდ იხსენიებენ.

როსტომი ქართველ მაჰმადიან მეფეთა შორის პირველი იყო, ვინც მოახერხა მთლიან ქართლზე დაემყარებინა კონტროლი. მოგვიანებით, მან კახეთის სამეფოც შეიერთა. როსტომისა და ქართული ეკლესიის (ვგულისხმობთ ქართლის საკათალიკოსოს) ურთიერთობა ყველაზე დელიკატური თემაა მისი მოღვაწეობიდან. ქართულ წყაროებში, ფარსადან გორგიჯანიძის გამოკლებით, როსტომის მიმართ ცალსახად უარყოფითი განწყობაა ასახული. ქართველი მემკვიდრეები მას ბრალად დებენ ყიზილბაშური წეს-ჩვეულებების დამკვიდრებასა და საზოგადოების, მათ შორის სასულიერო პირების მენტალურ ცვლილებებში.

ნარატიული წყაროების გარდა, საინტერესოა რა ცნობებს გვანჯდის დოკუმენტური მასალა. ვიდრე უშუალოდ გადავიდოდეთ მის ანალიზზე, ზოგადად, მიმოვიხილოთ არსებული ვითარება.

ქართლში გამეფებულ როსტომს დიდი წინააღმდეგობა შეხვდა ადგილობრივი წარჩინებულებისგან. ცხადია, იგი დაინტერესებული იყო ერთგული საერო და სასულიერო ფეოდალთა დასაყრდენის შექმნით. როსტომის ტახტზე ასვლის პერიოდში ქართლის საკათალიკოსოს მართავდა ევდემოზ დიასამიძე. იგი მეფე თეიმურაზის ნათესავი იყო და მის მიერ დადგენილი საპატრიარქო ტახტზე. მართალია, პირდაპირი წყარო არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენი ვარაუდით, კათალიკოსად აღსაყდრებამდე, ის უნდა ყოფილიყო ბოდბის მთავარეპისკოპოსი. რაც კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს, რომ ევდემოზი, როგორც კახეთის საეკლესიო იერარქი, მეფე თეიმურაზის კადრი იყო და მის მიერ დანიშნული ქართლის კათალიკოსად.

ბუნებრივია, როსტომი, ოპოზიციონერი თეიმურაზის მიერ დანიშნული მღვდელმთავრის თავიდან მოშორებით იქნებოდა დაინტერესებული და როგორც ჩანს, მისი შეცვლა უცდია. პიეტრო ავიტაბილეს თანახმად, როსტომმა ოდიშის სამთავროში მყოფი ნიკიფორე ირბახი იგივე ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი თავისთან მიიწვია, რათა პატრიარქად დაედგინა. ევდემოზ დიასამიძის ჩანაცვლება სხვა პატრიარქით იმჭერად ვერ მოხერხდა. თუმცა მასა და როსტომს შორის უთანხმოება ღია დაპირისპირებაში გადაიზარდა. ევდემოზმა მონაწილეობა მიიღო 1642 წლის აჯანყებაში, ქართლის გავლენიან ფეოდალებთან ერთად. მათ მიზნად ჰქონდათ დასახული როსტომის ჩამოგდება და ქართლში თეიმურაზ I-ის გაბატონება.

როსტომმა აჯანყებულები დაამარცხა. ევდემოზ კათალიკოსი თბილისის ციხეში დააპატიმრეს და შემდეგ კი სიცოცხლეს გამოასალმეს. ნიშანდობლივია, რომ მეფეს აჯანყებულებიდან სხვა არავინ დაუსჯია სიკვდილით.

კათალიკოსის გარდაცვალების შემდეგ როსტომმა უმაღლეს საეკლესიო იერარქად დაადგინა ამილახვართა საგვარეულოს წარმომადგენელი ქრისტეფორე ურდუბეგისძე. როსტომის მიერ შერჩეული კანდიდატურა ირანის შაჰმა დაამტკიცა.

ჩვენ არ ვიცით, ევდემოზ კათალიკოსის აჯანყებამდე როგორ ვითარდებოდა მოვლენები მასა და მეფეს შორის, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტების მიხედვით, ქრისტეფორეს კათალიკოსად დადგინებამდე როსტომ მეფის სვეტიცხოვლისთვის შეწირული არცერთი საბუთი არ მოგვეპოვება. თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ურჩი საერო ფეოდალების მიმართ როსტომი იყენებდა მეფის უფლებებს საგვარეულო მამულის განახლება არგანახლების შესახებ, საფიქრებელია, რომ მსგავსი უფლება გამოეყენებინა საკათალიკოსო ტაძრის მიმართაც.

მიუხედავად იმისა, რომ ევდემოზ კათალიკოსი როსტომის ოპოზიციას წარმოადგენდა, როსტომის გამეფების შემდეგ ქართლის სამეფო დატოვეს თეიმურაზ მეფის ერთგულმა ეპისკოპოსებმა. მაგ. ცნობილია, რომ ქართლის მთავარეპისკოპოსი იოანე ავალიშვილი კახეთში გადავიდა. რუსი ელჩების თეოდორე ვოლკონსკისა და არტემ ხვასტოვის ჩანაწერებში აღნიშნულია, რომ იოანეს ნაცვლად არქიეპისკოპოსი გახდა პროხოორე, რომელიც ირანის შაჰმა დაადგინა და თვით მისი კათედრაც - სამთავროს მონასტერი, შაჰის ხელში იყო გადასული. მაშასადამე, ქართლის უმაღლეს საეკლესიო იერარქებს: კათალიკოს-პატრიარქსა და ეპისკოპოსებს ირანის შაჰი ამტკიცებდა.

ქართლის სამეფო და მისი ეკლესია ირანის საკუთრებად ითვლებოდა. პიეტრო ავიტაბილე აღნიშნავს, რომ ქვეყანა შაჰის დომენად იქცა.

სპარსული დოკუმენტური მასალითაც მტკიცდება, რომ საეკლესიო მიწებს ირანის შაჰი განაგებდა. 1642 წლის სეფი I-ის ფირმანები ეხება სვეტიცხოვლისთვის კახური მამულების დაბრუნებას საკითხს.

ამასთან, ქართლის კათალიკოსს შეუჩერდა კახელი მღვდელმთავრების ხელდასხმის უფლება. კახეთის ეპისკოპოსები ქართლის კათალიკოსისგან დამოუკიდებლად იკურთხებოდ-

ნენ. მაგ. ალავერდელი მთავარეპისკოპოსი ზებედე ეპარქიის ტახტზე ალასაყდრა კახეთში გადახვეწილმა ქართლისა და სა-მთავროს მთავარეპისკოპოსმა იოანემ.

მაშასადამე, გამოდის რომ ქართლის კათალიკოსის დაქვემდებარებიდან გამოსულია კახეთის სამწყსო ვინაიდან: 1. ქართლის კათალიკოს-პატრიარქი კახეთში ველარ ახორციელებს მღვდელმთავართა ჰიროტონიას. 2. პატრიარქის დაქვემდებარებიდან გამოსულია საკათალიკოსოს კახური მამულები, საიდანაც აღებული შემოსავალი აღარ შედის საპატრიარქოს ბიუჯეტში. პრობლემის მოგვარებას ირანის შაჰის საგანგებო ფირმანებით შეეცადა. ნიშანდობლივია, რომ ამ საკითხებს მოწესრიგება 1642 წ. სცადეს, როდესაც ევდემოზ დიასამიძე შეცვალა შაჰ სეფისა და როსტომ-ხანის კანდიდატმა - ქრისტეფორემ. სათანადო წყაროების უქონლობის გამო, ჩვენ არ შეგვიძლია ვთქვათ, იმჯერად გადაწყდა თუ არა ეს პრობლემა, თუმცა ერთი ცხადია, 1648 წ. მას შემდეგ რაც როსტომმა დაიკავა კახეთი, აქტიურად დაიწყო სვეტიცხოვლისთვის საკათალიკოსო მამულების შეწირულების დამტკიცების პროცესი.

1648 წელს ეკუთვნის მისი ცნობილი სიგელი სვეტიცხოვლისადმი, რომელშიც მოთხრობილია როსტომის მოღვაწეობა ირანიდან დაწყებული კახეთის დაკავებით დამთავრებული. საბუთში, ძირითადად, ახსნილია კახეთის დაკავების მიზეზები. როსტომი სვეტიცხოვლს უმტკიცებს საგარეჯო მამულებს, შეუვალობას ანიჭებს და ათავისფლებს ყოველგვარი გადასახადისაგან, გარდა ლაშქრობა-ნადირობისა და საყენო საურისა. საგარეჯო მამულებთან ერთად სვეტიცხოველს დამატებით წირავს მარიამჯვარში ყმებს. მეფე და კათალიკოსი ერთობლივად ცდილობენ გარეჯის საკათალიკოსო მამულების საქმეების მოწესრიგებას: საგარეჯო მამულების საზღვრების დადგენა, დავების მორიგება მამულების კუთვნილებასთან დაკავშირებით, საგადახადო სისტემის მოწესრიგება. 1651 წელს ქრისტეფორე კათალიკოსმა გაარიგა სამამულო დავა ნინოწმიდის სამწყსოსა და სოფ. თვალის (საგარეჯო მამული, რომელიც მცხეთის საკათალიკოსოს ეკუთვნოდა) მოსახლეთა შორის. წინა საგარეჯოს საზღვრებს შეეცილნენ კახეთის თავადები: ჭავჭავაძეები და ვაჩნაძეები. როსტომის ბრძანებით, ქრისტეფორე კათალიკოსის მონაწილეობით დავა გაარჩიეს კახელმა თავადებმა და მცხეთის საპატრიარქოს მოხელეებმა.

როსტომი ეკლესიას და მათ შორის სვეტიცხოველსაც ყმა-მამულსა თუ პრივილეგიებს უმტკიცებს ძველად შეწირულ

რიგის მიხედვით. 1651 წლის საბუთში აღნიშნავს, რომ როგორც ძველი მეფეების და თეიმურაზის დროს უკანა საგარეჯოს მამულებიდან გადასახადების ნახევარი ეკუთვნოდა სვეტიცხოველს და ნახევარი მეფეს, ისიც ამ წესით უმტკიცებს სვეტიცხოველს შენირულებას. ამასთან, როსტომმა წინა საგარეჯო მამულებს აღუდგინა ის სამეფო ვალდებულებანი, რომელიც ლევან კახთა მეფის მიერ ჰქონდა დაწესებული და არა მეფე ალექსანდრეს მიერ დაკანონებული სრული საგადასახადო შეუვალობა. ბ. ლომინაძე ამ საკითხის ახსნას ეკონომიკური საფუძვლებით ცდილობს, როდესაც შაჰ აბასის გამანადგურებელი შემოსევების შემდეგ, საერთო ეკონომიკური დაცემის ფონზე სახელმწიფო შემოსავალმა იკლო, ჯერ თეიმურაზი და შემდეგ როსტომი იძულებულნი ხდებიან საგარეჯო შემოსავლის ნაწილი სამეფო სარგებლობაში დაიმტკიცონ. ვფიქრობთ, როსტომის მმართველობის პერიოდში, როდესაც მატერიალური სიდუხჭირე გადალახული იყო, უფრო პოლიტიკური საფუძვლებით უნდა მომხდარიყო ეს ყოველივე, რაც მიზნად ისახავდა კახეთის მამულების სამეფო ხელისუფლებასთან შემომტკიცებას.

როსტომმა კახეთის, მნიშვნელოვან საეკლესიო ცენტრებს: შუამთას, ალავერდსა და ბოდბეს განუახლა თეიმურაზ I-ის მიერ ბოძებული პრივილეგიები, რითიც შეეცადა კახეთის სასულიერო არისტოკრატის კეთილგანწყობის მოპოვებას. ამასთან, ცნობილია, რომ მაღალ საეკლესიო თანამდებობებზე თავისი ერთგული ეპისკოპოსები დანიშნა. მაგ. ნინოწმიდის ეპარქია ჩააბარა ზაქარია მაყაშვილს, ვინც კახეთის დაკავებამდეც ერთგულებდა როსტომს.

როსტომი ზრუნავდა სამცხე-საათაბაგოდან (სამცხის ოსმალთაგან მიტაცების შემდეგ) ქართლში გადახიზნული საეკლესიო სიწმინდეებისა და ყმებისათვის. იგი საგანგებო სიგელს აძლევს სვეტიცხოველს, მასში დასვენებული ანყურის ღვთისმშობლის ჯვარ-ხატის დაცვისა და სამანყვეროლო ყმების შენირვის შესახებ. ამასთან, პირობას დებს, რომ სამცხე-საათაბაგოს ოსმალთაგან გათავისუფლების შემთხვევაში უკლებლად დააბრუნებდა სიწმინდეებსაც და ყმებსაც. როსტომისა და სეფიანთა იმპერიისთვის სამცხე--საათაბაგო სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ტერიტორიას წარმოადგენდა. ირან-ოსმალეთის 1623-1639 წწ. ომის დროს როსტომი ლაშქრობებს აწყობდა ანყურის ციხის ასაღებად, ხოლო პლ. იოსელიანის ცნობით, გარკვეული ხნით ანყურის საეპისკოპოსო კათედრაც

კი აღადგინა. ზოჰაბის ზავის შემდეგ ქართლის სამეფოს მხოლოდ თორი დარჩა. თორის საეკლესიო ცენტრი სადგერის წმ. გიორგის ტაძარი ასევე მოექცა როსტომის ყურადღების ცენტრში და ყმა-მამულის შეწირულებით უზრუნველყო, რომელიც გაათარხნა და სამეფო გადასახადებისაგან გაათავისუფლა.

დოკუმენტურ წყაროებში გვხვდება ცნობები როსტომის მიერ ალაპის გაჩენის შესახებ, რაც სამეფო ტრადიციის დაცვად უნდა მივიჩნიოთ. სვეტიცხოვლისთვის შეწირულ საბუთებში არაერთგან თავის საძვალედ მოიხსენებს მას, რითიც ხაზს უსვამს თავის კანონიერ სამემკვიდრეო უფლებებს სამეფო შტოსთან. იშვიათად, მაგრამ საბუთებში ჩნდება არასტერეოტიპული დიპლომატიკური ფორმულები. მაგ. ბრალთგადამხდელობის ნაწილში, სასჯელი გათვალისწინებულია მუსლიმი დამრღვევის მიმართაც, რომელიც შეჩვენებულია ისლამური საღვთისმეტყველო ფორმულებით.

მუსლიმი მეფის დამოკიდებულება საქართველოს ეკლესიისადმი დოკუმენტურ წყაროებში, ძირითადად, შეწირულების საბუთებში აისახა. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ფეოდალურ მოდელზე იყო ორგანიზებული და შეწირულების აქტებშიც მეფე თავისი ფეოდალური უფლებებით წარმოჩინდება. როსტომ-ხანის შესახებ დღემდე არაერთგვაროვანი შეხედულებებია გამოთქმული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. როსტომის პოლიტიკის მხარდამჭერთა ძირითადი არგუმენტი, სწორედ, მის მიერ ქართული ფეოდალური სისტემის შენარჩუნება გახლავთ, თუმცა მოცემულ პერიოდში, ქართველთა მხრიდან განეული წინააღმდეგობის გამო, მისი მოშლა შეუძლებელი იყო. ირანისთვის და შესაბამისად როსტომისთვისაც მთავარი იყო საკუთარი ხელისუფლებისთვის დაემორჩილებინა ეკლესია, რაც მოახერხეს კიდეც. უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობებს, სწორედ, როსტომის მომხრე პირები იკავებდნენ. სამეფო ხელისუფლება ყოველთვის დაინტერესებული იყო ეკლესიის ცენტრალური თუ ადგილობრივი მმართველობა მხარდამჭერი კადრებით დაეკომპლექტებინა, მაგრამ ეს მეფეები თავადაც ქრისტიანულ-ეროვნული მსოფლმხედველობისა და ღირებულებების მატარებელნი იყვნენ, როსტომი კი თავისი სიუზერენის - ირანის შაჰის ნების აღმასრულებელი.

ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთამადნო და საფასის წარმოების ზოგირითი საკითხი ქართული და რუსული საბუთების მიხედვით¹

ნაშრომის მიზანია, განვიხილოთ ქართლ-კახეთის სამეფოში სამთამადნო წარმოებისა და ზარაფხანის მუშაობის რამდენიმე საკითხი XVIII-XIX სს. ქართულ (ქართლ-კახეთის სამეფოს) და რუსულ (რუსეთის იმპერიის) საბუთებში მიმოფანტული ცნობების მიხედვით.

სამწუხაროდ, რაიმე დოკუმენტური მასალა საქართველოში მონეტის გამოშვების თაობაზე თითქმის არ შემორჩენილა. გამონაკლისია მხოლოდ ქართლ-კახეთის სამეფოს (1744-1801) სამონეტო ემისიები და მონეტის წარმოება რუსული ადმინისტრაციის მიერ თბილისის ზარაფხანაში 1804-1834 წლებში. ქართლ-კახეთის სამეფოს დოკუმენტაციის მნიშვნელოვანი და, ალბათ, უმეტესი ნაწილიც 1795 წლის შემოსევას შეეწირა; ნუმისმატიკური ისტორიის მრავალ ასპექტზე უკვე რუსეთის იმპერიის მიერ მისი ანექსიის შემდგომი საბუთებით უნდა ვიმსჯელოთ. ახალდაპყრობილი ტერიტორიის ოპტიმალურად მართვისა და ექსპლუატაციის მცდელობის ფარგლებში ქართლ-კახეთის სამეფოს მემკვიდრეობას რუსული ბიუროკრატია სკრუპულოზურად სწავლობდა და აღიიციებდა. 1801 წლის შემდეგ, უპირველეს ყოვლისა XIX საუკუნის I ათწლეულში შედგენილ ამ რუსულ საბუთებში საინტერესო ცნობას ვაწყდებით ქართლ-კახეთის სამეფოს ისტორიის სხვადასხვა ასპექტზე; ანდა, მოყვანილი ინფორმაცია შეიძლება ექსტრაპოლირებულ იყოს წინარე, ქართლ-კახეთის პერიოდზედაც.

ბეოკიხებული თუ თავისუფალი ქედა. ირანში თავისუფალი ქედა იყო მიღებული, ძვირფასი ლითონის, ყოველ შემთხვევაში, ვერცხლის საფასის წარმოებაში (Cf. Matthee 2001, 509-511, 513, 518, maps 1-3; Matthee et al. 2013, 51-55). სეფიანური პერიო-

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (ახალგაზრდა მეცნიერთა სამეცნიერო გრანტი YS-21-2879: ქართლ-კახეთის სამეფოს (1744-1801) ფულადი პოლიტიკა და ისტორია).

დის ტრადიციების გამგრძელებელ ქართლ-კახეთის სამეფოს თბილისის ზარაფხანაში იგივე წესი იქნებოდა დამკვიდრებული. გენერალ-მაიორ ლაზარევის 1801 წლის 6 მარტით დათარიღებული პატაკი (#154) (Берже 1866, 516) ამას ადასტურებს: „მეფის მონეტის წარმოება ადრე იმდაგვარად წარმოებდა, რომ ყველას, ვისაც ვერცლი აქვს და სურს მისი საფასედ გადაკეთება, შეუძლია ამის შესრულება, ვერცხლის ნაწილის გადახდით, რომელიც სახელმწიფო შემოსავლებს უერთდება“. ამ ცნობას სათანადო ყურადღება მიაქციეს ფონ ვინკლერმა, გუგუშვილმა, ქოიავამ (**фон Винклер** 1898, 286; გუგუშვილი 1938, 30-31; ქოიავა 1963, 40), და მას მხოლოდ იმიტომ ვუბრუნდებით, რომ ხაზი გავუსვით ერთ გარემოებას: თავისუფალი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ვერცხლის საფასის მოჭრა, სპილენძის შავი ფულის წარმოება კი ბლოკირებული დარჩებოდა, მისი დიდი მომგებიანობისა და მონეტის გამოშვების ეკონომიკური ლიმიტის არსებობიდან გამომდინარე (Paghava 2017, 248-249).

ლაზარევის ცნობას ეხმიანება 1802 წლის ივნისში შედგენილი, კოვალენსკის პატაკი თბილისში ვერცხლის მონეტის ქედვის აუცილებლობის შესახებ (Акритас, Чхетия 1936, 45, #23), რომელშიც ავტორს მოჰყავს გრაფ მუსინ-პუშკინის აზრი, რომ „ქართული აბაზიანების“ მოჭრა მოხერხდებოდა, და მხარს დაუჭერდა ჩერვონცების დაცემულ გაცვლით კურსს - „ამ საქმეზე თავისი ვერცხლის [ზარაფხანაში] მიცემის მსურველთა სიმრავლის“ გათვალისწინებით.

ვეჩხლის საფასე და ჭუჩქელი - უხითიხთდამოკიდებულება. (გადაუდებელი) ფინანსური საჭიროების შემთხვევაში ქართლ-კახეთის მონარქები მათ განკარგულებაში არსებულ ვერცხლის ჭურჭელს ზარაფხანას მიაბარებდნენ საფასედ გადასაკეთებლად (ორბელიანი 1981, 196; ფალავა 2020, 78-80). გამოვთქვით მოსაზრება,¹ რომ, მხატვრული თვალსაზრისით ძალიან უბრალო ვერცხლის თასები, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფოში, როგორც ჩანს, მასობრივად მზადდებოდა, ერთგვარ საქონელ-ფულს წარმოადგენდა - თავისუფალი კაპიტალის საჭიროების შემთხვევაში, მფლობელს მიჰქონდა ისინი ზარაფხანაში (სადაც, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ვერცხლის საფასის მოჭრა ბლოკირებული არ იყო).

ისიც ვივარაუდეთ, რომ ხსენებული ვერცხლის ჭურ-
1 მოხსენება „XVII-XIX საუკუნეების ქართული ვერცხლის ჭურჭელი წონისა ანდა ღირებულების აღნიშვნით“ ნაკითხულია გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის კონფერენციაზე 2018 წლის 21 დეკემბერს; მზადდება პუბლიკაციისთვის ი. ფალავა, გ. გოგავასა და მ. ქაფიანიძის მიერ.

ქლისთვის ნედლეულის წყარო სწორედ ახტალის საბადო იყო, ახტალაში მოპოვებული ვერცხლისგან თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ვერცხლის მონეტები. მოვიძიეთ ცნობა, რომელიც ადასტურებს ამ მოსაზრებას; 1818 წლის 7 იანვარს გენერალ ერმოლოვისადმი მიმართულ წარდგინებაში (#3), სამთო საქმეთა უფროსი, ეიხფელდი, ეხება რა საქართველოში სამთო წარმოებისა და საფასის მოჭრის საკითხებსაც, მიუთითებს შემდეგს: „გასათვალისწინებელია, რომ მათი [1804 წლიდან რუსების მიერ თბილისის ახალ ზარაფხანაში მოჭრილი ვერცხლის აბაზიანების - ი.ფ.] ხარისხი [სინჯი - ი.ფ.] თავდაპირველად შეუფარდეს იმ მონეტას [სირმა ვერცხლს - ი.ფ.], რომელიც აქ [ქართლ-კახეთის - ი.ფ.] მეფეების დროის მიმოიქცეოდა, რომ თავიდან აეცილებინათ ნამეტანი თვალში საცემი გარდაქმნა ხალხის ჩვეულებებსა და ხელოსანთა ნაკეთობებში, რომელიც ყოველთვის აბაზიანთა ვერცხლისგან მზადდებოდა“ (Акритас, Чхетия 1936, 480-485, #375).

საყურადღებოა, რომ ვერცხლის ჭურჭლის წარმოებისთვის ძვირფასი ლითონის წყაროდ დასახელებულია არა საზოგადოდ ვერცხლის მონეტები, არამედ მაინცდამაინც ვერცხლის აბაზიანები - უსათუოდ, ყველაზე გავრცელებული ნომინალი (Paghava 2021, 15).

ქახთღ-კახეთის სამეფოს ზაჩაფხანის პეხსონადი. 1804 წელს თბილისის ზარაფხანის ხელახლა გახსნისას რუსულმა ადმინისტრაციამ დაასაქმა ჯერ კიდევ ქართლ-კახეთის მეფეთა ზარაფხანაში მომუშავე პირი, ვინმე იასე ნაზაროვი (фон Винклер 1898, 291).

1808 წლის 15 ივნისით დათარიღებულ, თბილისის ზარაფხანის გამგებლის, კარპინსკის პატაკს თან ახლავს წერილი ოსტატ იასე ნაზაროვზედაც (Акритас, Чхетия 1936, 308-309. #225): „ცხონებული ქართველი მეფეების დროს იგი იყო თბილისში არსებული ზარაფხანის მთავარი გამგებელი და ოსტატი, რის სანაცვლოდაც იღებდა ზარაფხანის მეშვეობით მიღებული შემოსავლის ნაწილს. ეს წოდება მათ გვარში მემკვიდრეობითი იყო. რუსეთთან საქართველოს [ქართლ-კახეთის - ი.ფ.] მიერთების შემდგომ კი ზარაფხანა გაუქმდა, ამასთან დაკარგა მან თავისი ადგილიც და შემოსავალიც, რის გამოც უკიდურეს გაჭირვებაში ჩავარდა. ... გრძელდებოდა 1804 წლამდე, როდესაც გაიხსნა ზარაფხანა, და გრაფმა [მუსინ-პუშკინმა - ი.ფ.] სამსახურში მიიღო და მე-14 კლასის შიხთმაისტერად განაწესა, ანაზღაურებით 300 რუბლი ვერცხლით წელიწადში; მაგრამ, გრაფი

გარდაიცვალა რა, ამაზე უმაღლესი დასტური არ გაცემულა. 1805 წლიდან ეწევა ის მიმდინარე სამსახურს და იღებს ანაზღაურებას წელიწადში 210 რუბლსა და 52 კაპიკს ვერცხლით, რაც ფრიად არასაკმარისია თავის შესანახად და ახლოს ვერ მიდის იმ მოგებასთან, რომლითაც თავისი მეფეების დროს სარგებლობდა. ზარაფხანა დღევანდელ მოქმედებას ინარჩუნებს მხოლოდ მისი შრომით, ხელობითა და სიბეჭითით თურქული მონეტის შექმნისა და განმენდვისას“.

ეს ცნობა იძლევა საშუალებას ვიმსჯელოთ 1801 წლამდე არსებულ მდგომარეობაზედაც, და რამდენიმე დასკვნა გავაკეთოთ: 1) თბილისის ზარაფხანას განკარგავდა იასე ნარაზოვის (ნაზარაშვილის?) გვარის წარმომადგენელთა, ყველაზე ცოტა, ორი თაობა; 2) მათი ანაზღაურება წარმოებდა არა ცენტრალიზებულად, ქართლ-კახეთის სამეფოს საერთო ბიუჯეტიდან, არამედ დეცენტრალიზებულად, უშუალოდ ზარაფხანის შემოსავლიდან; 3) ქართლ-კახეთის სამეფოში ზარაფხანის გამგებლის წლიური შემოსავალი აღემატებოდა 210.5 რუბლს?

1821 წლის 16 მაისის კარპინსკის კიდევ ერთი პატაკის მიხედვით, წინარე პერიოდში სხვებთან ერთად გარდაცვალა ასევე ოსტატი „Е. Назаров“ (Акритас, Чхетия 1936, 550-551, #420). სავარაუდოდ, საუბარია სწორედ იასე ნაზაროვზე (Ессей = იასეს?).

ზაზაფხანის იჯახით გაცემის შემოსავლიანობა. ისტორიოგრაფიაში ფართოდ გამოიყენება (ქოიავა 1963, 39-40; თაბუაშვილი 2010, 83-84) კაპიტან იაზიკოვის 1770 წლის ცნობა ირაკლი II-ის მიერ თბილისის ზარაფხანის წლიურ 30,000 რუბლად იჯარით გაცემის შესახებ (Цагарели 1891, 187). ეს ცნობა კრიტიკულ განხილვას საჭიროებს.

ვერცხლის მონეტად გარდაქმნის საკომისიო ზარაფხანაში ძალიან მაღალი ვერ იქნებოდა; წინააღმდეგ შემთხვევაში მსურველები ვერცხლს ზარაფხანაში არ მიიტანდნენ. სეფიანთა პერიოდში მოწოდებული ვერცხლისგან მონეტის მოსაჭრელი საკომისიო ჩვეულებრივ 2%-ს შეადგენდა (Кутелия 1979, 31). ზარაფხანის იჯარით 30,000 რუბლად აღება ნიშნავს, რომ მოიჭარადრეს ჰქონდა საშუალება ამაზე მეტი მოგებაც მიეღო. ზარაფხანაში ვერცხლის მოჭრისგან მიღებული მოგება უდრიდა საკომისიოს გამოკლებული საოპერაციო ხარჯები. თუ მოგება ყველაზე ცოტა 30,000-ს უდრიდა, საკომისიო კიდევ მეტი უნდა ყოფილიყო. თუმცა, სიმარტივისათვის, წარმოვიდგინოთ, რომ, დავუშვათ, 2%-იანი საკომისიო უდრიდა მხოლოდ 30,000 რუბლს. გამოდის, რომ 1770 წლისთვის თბილისის ზარაფხანა

ყოველწლიურად გადაამუშავებდა 27 ტონა ვერცხლს, ვინაიდან 1762-1796 წწ. რუბლის წონა 24 გ, 72-ე სინჯი ზოლოტნიკური სისტემის მიხედვით, ანუ, სუფთა ლითონის 18 გ (Уздеников 1985, 412, 415). რომც გავითვალისწინოთ ჰ. 1181-1184 წწ. სირმა აბაზიანების სიხშირე, ასეთი მასშტაბის წარმოება წარმოუდგენელია: ახტალიდან ყოველწლიურად მიღებული ვერცხლის რაოდენობა ხშირად 1 ტონაზე ნაკლები იყო (ფალავა 2021, 358) (27 ტონა ვერცხლიდან 8,789,062.5 4-დანგიანი აბაზის მოჭრა იქნებოდა შესაძლებელი).

ასევე შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ, რომ მოიჭარადრეს ამხელა მოგება სპილენძის მონეტის მოჭრისგან ენახა. ძვირფასი ლითონის სირმებისგან განსხვავებით, ქართლ-კახეთის სპილენძის საფასე საკრედიტო მონეტას წარმოადგენდა; მისი (წარმოების) თვითღირებულება არ აღემატებოდა მოჭრილი მონეტის ნომინალური ღირებულების 1/3-ს, მეტს თუ არა (Paghava 2017, 248-249). სპილენძის საფასის მოჭრით თუნდაც 10,000 რუბლის მოსაგებად, აუცილებელი იქნებოდა ყოველწლიურად 5,000 რუბლის ღირებულების სპილენძის საფასის წარმოება, ანუ, დავუშვათ, ბისტის (აბაზის 1/10) ნომინალის 293 ათ. მონეტის მოჭრა. ვფიქრობთ, ეს ციფრიც გადაამეტებულება - ბაზარი ამდენ საკრედიტო ფულად მასას ვერ აიტანდა (საზოგადოდ, შესაძლოა, მოგებას ძირითადად სწორედ სპილენძის საფასის წარმოება განაპირობებდა).

ამრიგად, კაპიტან იაზიკოვის ცნობაში დასახელებული ციფრი არარეალურად გვეჩვენება. რეალობასთან ბევრად უფრო ახლო უნდა იყოს 1797 წლის ცნობით ზარაფხანის იჯარით გაცემა 4,250 რუბლად (Пурцеладзе 1882, 66).

სამთამადნო წახმოების ზეგავლენა ეკოლოგიაზე. ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე ახალი საბადოების მოძიება და მოპოვებული მადნიდან სხვადასხვა ლითონის გამოდნობა ირაკლი II-ის ერთ-ერთ ყველაზე წარმატებულ ღონისძიებად ითვლება; თუმცა, სამთამადნო ინდუსტრიის განვითარებას კიდევ ერთი ასპექტი ჰქონდა, რომელიც თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მივიწყებულია - 1802 წლის 4 აგვისტოს გრაფ მუსინ-პუშკინის სახელზე სამთო ოფიცრის, ობერ-ჰითენ-ფერვალთერ ანტონ ბორზუნოვის პატაკში ბერძენ „მთა-მრეწველთა“ მიერ წარმოებული მუშაობისა და ალავერდისა და ახტალის მთასადნობ ქარხნებში წარმოების ორგანიზაციის შესახებ პირდაპირ არის მითითებული ბერძნების მიერ ხის ნახშირის მოპოვებისას არცთუ მრავალრიცხოვანი ტყეების მტაცებ-

ლური განადგურების შესახებ: ხის ნახშირის მისაღებად მხოლოდ ტოტებს გამოიწვავდნენ ხოლმე, გაჩეხილი ხეების ტანსა და კუნძებს კი ხელუხლებლად ტოვებდნენ, დასალპობად; იმ ტოტებსაც კი არასწორედ გამოიწვავდნენ, რის გამოც შესაძლებელზე 4-5-ჯერ ნაკლებ ხის ნახშირს იღებდნენ (Акритас, Чхетия 1936, 77-82, #44). გარდა ეკოლოგიური გარემოს გაჩანაგებისა, ამგვარი ბარბაროსულ-მტაცებლური მიდგომა ამცირებდა ქართლ-კახეთის სამეფოს ინდუსტრიულ ბაზასაც - ტყეების გაჩანაგების შედეგად ადგილობრივად აღარ რჩებოდა ხის ნახშირის გამოსაწვავად აუცილებელი მერქანი (ლითონის გამოსადნობად ხის ნახშირისა და არა ქვანახშირის გამოყენება ქართლ-კახეთის სამთამადნო წარმოების სერიოზულ სისუსტედ უნდა ჩაითვალოს).

საზოგადოდ, ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთამადნო წარმოება ტექნიკური განვითარების დაბალ დონეზე იდგა (Акритас, Чхетия 1936, 49-51, #49; Григорян 1936, III-CVI).

ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთამადნო წახმოების წახმარება. მიუხედავად პრიმიტიულობისა, წარმოება მაინც იძლეოდა საკმარისი რაოდენობით ლითონებს. ზოგიერთი ცნობით, ახტალის ვერცხლსადნობი ქარხანა ყოველწლიურად იძლეოდა, ყველაზე ცოტა, 150-300 ლიტრა ვერცხლს (გოგოლაძე 1966, 14) (დავუშვათ, 200 ლიტრა ვერცხლი საკმარისი იყო 216,140 სირმა აბაზის მოსაჭრელად); საიდანაც 24.24% (Акритас, Чхетия 1936, 18, #14) (და არა 25) მეფეს ეკუთვნოდა, დანარჩენს კი ბერძნები იღებდნენ, ოღონდ ზარაფხანაში ჩაბარებისა და საფასედ ქცევის შემდეგ (ფინანსური სირთულეებიდან გამომდინარე, მოსალოდნელია, რომ ვერცხლის მონეტების გადაცემა, ზოგჯერ მაინც, იგვიანებდა). ახტალაში ვერცხლის გამოდნობის მასშტაბს ადასტურებს ოფიციალური საბუთიც, ე.წ. ახგაღის ოქმოს გამოსავრისა და ხახვის წიგნი, რომელშიც საუბარი მოპოვებულ ვერცხლზედაცაა; მხოლოდ 10 მარტიდან 1782 წლის ბოლომდე აღრიცხულია „ოქროიანი ვერცხლის ჯამი ლიტრა ტბ, დრამიც ფნბ“, ანუ, დაახლ. 296 დლის განმავლობაში შემოსულა ვერცხლის 307 ლიტრა და 552 დრამი, ანუ, 1,020,204 კგ, ე.ი. ტონაზე მეტი ვერცხლი (ბერძენიშვილი 1955, 86).

სამთამადნო წახმოების სამხედიო უსაფრთხოება. ქართულმა ხელისუფლებამ ვერ მოახერხა ამ უმნიშვნელოვანესი ინდუსტრიული კლასტერის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა (1785 და 1795 წწ. შემოსევები). აღსანიშნავია, რომ ეს რუსეთის იმპერიასაც კი უჭირდა; ასე, მაგალითად, 1805 წელს „მომთაბარე თათრებმა“

იარაღი და ტანსაცმელი წაართვეს ორ გუზაგ კაზაკს და ისინი ქვედა საცვლების ამარა გამოუშვეს (Акритас, Чхетия 1936, 246, #146). 1802 წლისთვის გრაფ მუსინ-პუშკინს აუცილებლად მიაჩნდა მცველთა რაზმი გაეძლიერებინათ 2-დან 3 როტამდე, კაზაკების რაოდენობა კი 250 კაცამდე (Акритас, Чхетия 1936, 109, #48); იმავე წელს ალექსანდრე I ბრძანებდა მცველთა რაოდენობა მიეყვანათ ყველაზე ცოტა 1 ბატალიონამდე და კაზაკთა 1 პოლკამდე (Акритас, Чхетия 1936, 110, #49); 1805 წელს სამთო ქარხნების დასაყვად 2 პატარა ქვემეხიც კი იყო გამოყოფილი (Акритас, Чхетия 1936, 232, #129)

დამონშებანი:

ბერძენიშვილი ნიკო (მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა). 1955. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი III (ადმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება). თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

გოგოლაძე დერმიშა. 1966. სამთამადნო, სამთო - საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გენეზისის ზოგიერთი საკითხი (XVIII - XIX სს). თბილისი: მეცნიერება.

გუგუშვილი პაატა. 1938. „ფულის ნიშნები და ტრიალი საქართველოსა და ა.-კავკასიაში მე-19 საუკუნეში“. 16-72. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI.

თაბუაშვილი აპოლონი. 2010. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბილისი: უნივერსალი.

ორბელიანი პაპუნა. 1981. ამბავნი ქართლისანი. (კრიტიკული გამოცემა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა). თბილისი: მეცნიერება.

ფალავა ირაკლი. 2021. „ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა“. 343-370. ენრიკო გაბიდაშვილი 90. თბილისი.

ფალავა ირაკლი. 2020. „ნუმისმატიკური და სფრაგისტიკული ცნობები პლატონ იოსელიანის ნაშრომში „ცხოვრება გიორგი მეათცამეტისა“ (იესე ოსეს შვილის ბეჭდების განხილვითურთ)“. 73-98. ქართული ნუმისმატიკური საზოგადოების მოამბე, 1.

ქოიავა ნიკოლოზი. 1963. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

Matthee Rudi. 2001. "Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza." 505-539. Journal of the Economic and Social History of the Orient, Volume 44, Number 4.

Matthee Rudi, Floor Willem, Clawson Patrick. 2013. The Monetary History of Iran. From the Safavids to the Qajars. London-New York: I.B.Tauris.

Paghava Irakli. 2017. "The Profitability of Minting Civic Copper Coins and the Identification of Emerging Nationalism as Seen Through Coin Imagery. A Case Study of the

East-Georgian Kingdom Kartl-Kakheti". 243-255. Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album. Editor: Mostafa Fahfoury. 2017.

Paghava Irakli. 2021. "Sirma Coinage of East-Georgian Kingdom of Kartl-K'akheti (1744-1801) and Its Role in Regional Monetary Circulation (Preliminary Analysis)". 13-15. Катедра Universum: Електронний Збірник науково-популярних праць з історії, археології, інформаційної, архівної та музейної справи. Випуск 3.

Акритас Панаит, Чхетия Шалва (подготовили к печати). 1936. История горной промышленности Закавказья. Т. 1, Грузия (17 октября 1799 г. – 29 апреля 1829 г.). Тбилиси АН СССР, Грузинский филиал.

Берже Адольф (под редакцией). 1866. Акты собранные Кавказской археографической комиссией. Том I. Тифлис: Типография Главного управления Наместника кавказского.

фон Винклер Павел. 1898. "Чеканка монет для Грузии (1804-1833 гг.)". 285-328. Из истории монетного дела в России. Санкт-Петербург.

Григорян Г. 1936. "Горно-заводская промышленность Грузии периода от 70-х годов XVIII века до завоевания Закавказья Россией (1829 г.)". Вводная статья. с. III-CVI.

Кутелия Тинатин. 1979. Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики). Тбилиси: Мецниереба.

Пурцеладзе Дмитрий. (Сост.) 1882. Грузинские крестьянские грамоты, крепостные и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ : (Материалы для истории древ. Грузии). Тифлис: Тип. Гл. упр. главноначальствующего гражд. частью на Кавказе.

Уздеников Василий. 1985. Монеты России. 1700-1917. Москва: Финансы и статистика.

Цагарели Александр (под редакцией). 1891. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Том 1, с 1768 по 1774 год. С картой Закавказья 1771 года. С.-Петербург: Типография В. Киришбаума.

მაია კვიციანი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

„კვლევა განხორციელდა (PHDF -22-1585)

შოთა რუსთაველის საქართველოს
ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით“

ქალაქის მხატვრული სახეები მამუკა ნიკლაურისა და თედო ბექიშვილის 70-იანი წლების კოეზიში

მამუკა ნიკლაური და თედო ბექიშვილი მეოცე საუკუნის 70-იანელთა იმ თაობის წარმომადგენლები არიან, რომელთა პოეზია არაერთი კუთხითაააა საინტერესო. მათი შემოქმედების ერთ-ერთი მთავარი თემა ურბანული სივრცე და მისი მახასიათებლებია. საინტერესოა, ქალაქურის სივრცე რა სახით ფორმირდება პოეტურ ნიმუშებში.

მამუკა ნიკლაურის 70-იანი წლების შემოქმედებაში ქალაქი განსხვავებული სახეებით არის წარმოდგენილი. კრებულში „დიდი ფოთოლცვენა“, შეტანილია ლექსი „დიდი ქალაქის გარეუბანში“, - ლირიკული გმირი შესჩვევია ქალაქის „დაუძინარ ხმაურს“, სოფლიდან წასული ადამიანის გულწრფელი ფიქრები დამაჯერებლადაა გადმოცემული, სოფლის უპირატესობის ხაზგასმა, ქართულ პოეზიაში არსებული ტენცენცია, ამ შემთხვევაშიც გრძელდება. მამუკა ნიკლაურის სხვა ლექსებშიც მკაფიოდ ჩანს ეს დამოკიდებულება. ვფიქრობ, 1975 წლის კრებულში მოცემული ლექსის სათაურიც („ლოცვა: ქოთნებში დაკარგულ ყვავილებისთვის, ზოოპარკში გამოკეტულ ირმებისათვის, იმათთვის, ვინც სოფლის დიდი მთვარე განირა.“) კარგად ავლენს ამ განწყობას. ვერლიბრი გამოირჩევა მხატვრული სახეებით, ქონთებში დარგული ყვავილების სიმწვანე მოჩვენებით („ხელოვნურ თაფლს ჰგავს“), მათ არ შეუძლიათ გაზაფხულის შეგრძნება, ნამდვილი სიცოცხლე არ გააჩნიათ. ზოოპარკში გამოკეტულ ირმებს კი მგლები მხოლოდ სიზმრებში ეპარებათ. ყვავილებისა და ირმების ხსენება ერთგვარი შესავალია, პოეტს უფრო მტკივნეული სათქმელი აქვს - მან ამ „ლოცვაში“ უნდა ახსენოს ადამიანები, რომლებმაც სოფლის დიდი მთვარე - მშობლიური ადგილები განირეს, მიატოვეს. „ქარხნების საყვირი“, „ასფალტის შავი ყინულები“ ,

„კასრის ხრიალი“ - სწორედ ამ სახეების მეშვეობით ხდება ქალაქის, როგორც უცხო, საშიში სივრცის კოდირება, რასაც ლექსში უპირისპირდება „დედის ძახილი“ და „საგვარეულო სასაფლაოს ბრტყელი ლოდები“, რომელიც მშობლიური გარემოს აღმნიშვნელია. სოფლის იდეალურად წარმოდგენა, მუდმივი ინტერესი არა ქალაქის, არამედ ბავშვობის ადგილის მიმართ, შეიძლება წარმოშობილი იყოს რამდენიმე ფაქტორით. მოცემულ შემთხვევაში შეიძლება დავასახელოთ აუხდენელი, მიუღწეველი ოცნება - დაიმკვიდროს ადგილი ქალაქში, ჰქონდეს დაცულობისა და მშობლიურობის განცდა. ლირიკული სუბიექტის არჩევანი, რა თქმა უნდა, სოფლის უპირატესობას გამოკვეთს. მნიშვნელოვანია, რომ ბოლო სტრიქონებში, „სიცოცხლის“ ნაცვლად გამოყენებულია სიტყვა „სიკვდილი“ - („ასეთი სიკვდილისთვის ყველა ცოდვას, მიეც, ნამდვილი სიკვდილი მიეც“) არადა შეეძლო სასურველი ცხოვრება ეთხოვა ქვეყნიერების შემქნელისთვის. ვფიქრობ, ეს მიზანმიმართული სურვილი, მეტ ემოციას ანიჭებს ლექსს, ტრაგიკული ელემენტებიც შემოაქვს და საგრძნობი ხდება მონატრება, ადამიანებისა და მშობლიური გარემოს მიმართ.

ამდენად, მამუკა ნიკლაურის შემოქმედებაში მოცემული ქალაქური რეალიები, მიუხედავად იმისა, რომ სოფელთან უპირისპირების ხაზს აგრძელებს, ახალი ელემენტებითაც მდიდრდება. კერძოდ, ურბანული სივრცე თვითგამორკვევისა და თვითშემეცნების ადგილადაა წარმოდგენილი.

თედო ბექიშვილმა პირველი კრებული სახელწოდებით „მთაო, გადმიშვი“ 1971 წელს გამოსცა. საინტერესო ლექსია „შუალამისას შუა ქალაქში“ - გმირი აკვირდება მდუმარე ქალაქს, სადაც მთვარე შემთხვევით „შემოხეტებულა“ . აღსანიშნავია ფაქტი, რომ ვერავინ ამჩნევს „ვეება ჭალს“. ურბანული სივრცე გაუცხოებას იწვევს, ჩქარი ტემპი და გაუჩერებელი მოძრაობა ადამიანთა ყოველდღიურობას შთანთქავს, ამიტომაც ისინი ვერ ახერხებენ სინათლის დანახვას. მთვარი პრობლემა ისაა, რომ „მალლა არავინ იყურება“, რაც ქალაქის მცხოვრებლებს უკარგავს სილამაზის შემჩნევისა და მისით ტკბობის შესაძლებლობას. ეს მეტაფორა სხვა მნიშვნელოვან ასპექტებსაც მოიცავს. აღნიშნული თემა პოეტისთვის მუდმივი ჩაფიქრების საგანია, 1975 წლის კრებულში შეტანილ პოემასაც ასე ჰქვია: „როცა არავინ ცას არ უყურებს“. პოემის თემა სიყვარულია, ურბანულ სივრცეში წარმოდგენილი გმირი ქალაქის ხმაურშიც გრძნობს სატრფოს სიახლოვეს, მიუხედავად იმისა, თით-

ქოს სათქმელი მხოლოდ კონკრეტულ ადრესატს მიემართება, მკითხველი ხვდება, რომ ადამიანები საყრდენის ძიებაში კარგავენ „ცას“, რაც დღეებს ერთმანეთს ამსგავსებს. ქალაქური პასაჟების აღწერაში ჩანს, რომ ეს არ არის პირველქმნილი, ჰარმონიული სივრცე, თითქოს ქალაქს არ აქვს თვითმყოფადობა, ის მხოლოდ იმეორებს სასურველი გარემოს ფორმებს. შედარებისა და პარალელების მეშვეობით წარმოდგენილია სივრცე, რომელიც თითქოს არ არის ხელსაყრელი სიყვარულისთვის, ამიტომაც ლირიკული სუბიექტი ფიქრებში მუდმივად სხვა ადგილების ძიებისკენ ისწრაფვის.

თედო ბექიშვილის ურბანული სახეები მკვეთრია, პოეტი არ ცდილობს ხელოვნურად გააბუნდოვანოს სათქმელი, მისი მოხმობილი პარადიგმა მკითხველისთვის გასაგები და ახლობელია. საინტერესო ლექსია „ხეობა“, რომელიც 1976 წლის კრებულშია მოცემული, ლირიკული სუბიექტი ქალაქიდან მშობლიურ სივრცეს უბრუნდება, რადგან ვერ მოუხერხებია სხვაგან სიმშვიდის მოპოვება, ის ჩაფიქრებული და დაეჭვებულია, გრძნობს ცხოვრების ამაოებას და ვერ პოულობს საყრდენს, რომელიც გააძლიერებს. ჩვენთვის საინტერესო ასპექტი ქალაქიდან მიბრუნების თემაა. მთხრობელი საკუთარ თავში მკაფიოდ გრძნობს, რომ გარდაქმნა ვერ შეძლო, გაცნობიერებული აქვს, რომ ყველაზე ღირებული მისთვის დღესაც ისაა, რასაც კავშირი აქვს ბავშვობასთან, წარსულთან, ამიტომაც დაბრუნების ეს გზა უფრო სიღრმისეულია. გმირი არა მხოლოდ მშობლიურ სივრცეს, არამედ საკუთარ სათავეს, საწყისს უბრუნდება, რათა შეიმეცნოს საკუთარი ცხოვრება. სოფლის, ხეობის, სემანტიკა შედარებით ვიწრო სივრცეს გულისხმობს, რაც ასოცირდება მყუდროებასთან, სიმშვიდესთან. შესაძლოა, ქალაქის მიმართ ერთგავარი „უნდობლობა“ გამოწვეულია სწორედ იმით, რომ დიდი და მრავალფეროვანი, საინტერესო და განსხვავებული სივრცეები, მართალია, სიახლის განცდას ბადებს, მაგრამ მუდმივი ცვალებადობის გამო მშობლიურად ვერ აღიქმება.

აღსანიშნავია, რომ მამუკა წიკლაურისა და თედო ბექიშვილის ლირიკულ ნიმუშებში იგრძნობა, რომ ის უბრალოება და სიფაქიბე, რასაც ბუნებასთან ურთიერთობა წარმოშობს ადამიანში, მათთვის მნიშვნელოვანია. საკუთარ სუბიექტურ განცდებს აღწერენ თუ ქალაქისგან მიღებულ იმპულსებს, მკაფიოდ ჩანს, რომ ქალაქი მრავალგანზომილებიანი სისტემაა, რომელიც მუდმივად ზემოქმედებს ადამიანებზე. პოეტურ

ნიმუშებში კი ამ ზემოქმედების განსხვავებული ასპექტები ვლინდება, ამიტომაც ფსიქოლოგიური პასაჟების მეშვეობით წარმოდგენილი მხატვრული სახეები საინტერესო და ღირებულია.

ნათია კენჭიაშვილი

ალტერბრიჯი – მართვისა და კომუნიკაციის
საერთაშორისო სასწავლო უნივერსიტეტი

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ

„სიტყვიერების თეორია“ – ასე ეწოდება სახელმძღვანელო წიგნს, რომელიც გავრცელებული იყო საქართველოში XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში. მოგვეპოვება „სიტყვიერების თეორიის“ არაერთი გამოცემა. წინამდებარე კვლევის საგანია არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი წიგნი „სიტყვიერების თეორია“. წიგნის მიმართ აქამდე არ ყოფილა მეცნიერული ინტერესი, ამდენად, სახელმძღვანელო, ფაქტობრივად, შეუსწავლელია. კვლევის ძირითადი მიზნები და ამოცანებია, გავაანალიზოთ სახელმძღვანელოს შინაარსი, თუ რა საკითხების სწავლებას მოიცავდა იგი, გამოვარკვიოთ აღნიშნული დასახელების საგნის ადგილი სხვა სასწავლო საგნებს შორის, გამოვავლინოთ იმდროინდელ ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი რიგი ცვლილებები და ვაჩვენოთ, როგორ შემოიღეს ახალი საგანი სიტყვიერების თეორიის სახით და რომელი საგნის ამოღება უძლოდა წინ ამ პროცესს, კერძოდ, ყურადღებას გავამახვილებთ რიტორიკაზე, როგორც სიტყვიერების თეორიის წინამორბედ საგანზე.

შესავალი

როგორც ცნობილია, ჩვენ მოგვეპოვება რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები, როგორც

თარგმნილი, ისე ორიგინალური, რომლებიც XVIII-XIX სს.-ს განეკუთვნება. მათ რიცხვში შედის მხითარ სებასტაციის „რიტორიკა“, რომელიც ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით, 1761 წელს, ანტონ ბაგრატიონის, ფილიპე ყაითმაზიშვილისა და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილის მიერ და დღემდე ხელნაწერების სახით არსებობს; შემდეგი სახელმძღვანელოა სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“, რომელიც დაიწერა 1828 წელს, თუმცა წიგნის როგორც სრულყოფა, ისე მისი დაბეჭდვა ავტორს აღარ დასცალდა. ამას მოსდევს 1879 წელს, კონსტანტინოპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი ნაბეჭდი სახელმძღვანელოა (მოკლე რეტორიკა, 1879). ამ სამი წიგნის გარდა, რიტორიკის არც ადრინდელი და არც შემდგომი სახელმძღვანელოები, ჩვენ არ მოგვეპოვება.

უპირველეს ყოვლისა, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ XVIII-XIX სს.-ის შემდგომი პერიოდის ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში გარკვეული ცვლილებები მოხდა, რომლის შედეგადაც სასწავლო საგნებიდან ზოგიერთი ძველი საგანი¹ ამოიღეს, ხოლო ზოგიერთი ახალი საგანი დაამატეს. რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება, როგორც საგანი, XVIII-XIX სს.-ის პერიოდის ქართული სასწავლებლების განუყოფელი ნაწილი ყოფილა. მაგალითად, ყველაზე ადრეული სახელმძღვანელო მხითარ სებასტაციის „რიტორიკა“ ითარგმნა 1761-1764 წლებში ტფილისისა და თელავის სემინარიების სასწავლო საჭიროებიდან გამომდინარე. მომდევნო ქართულენოვანი სახელმძღვანელო, სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“ 1828 წელს დაიწერა და მიუხედავად იმისა, რომ არ დაბეჭდილა, მისი შექმნაც სასწავლო მიზნებით იყო განპირობებული; დაბოლოს „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც დაიბეჭდა 1879 წელს, ასევე ემსახურებოდა სასწავლო მიზნებს. ამით შემოიფარგლება დღესდღეობით ჩვენთვის ცნობილი რიტორიკის ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების სია.

თუმცა ვითარება მკვეთრად შეიცვალა მომდევნო პერიოდში – რიტორიკა, როგორც საგანი, ფაქტობრივად აღარ გვხვდება XIX საუკუნის შემდგომი პერიოდის სხვა სასწავლო საგნებს შორის.

¹ შდრ.: გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება იყო ერთ-ერთი განუყოფელი საგანი ძველ საგანმანათლებლო ტრადიციაში, რომელიც ცნობილი იყო „შვიდი თავისუფალი ხელოვნების“ სახელწოდებით.

ამ პერიოდიდან ის გახდა ახალი საგნის „სიტყვიერების თეორიის“ შემადგენელი ნაწილი, რომელიც რუსული სასწავლო სახელმძღვანელოების მიხედვით იყო აგებული (კენჭიაშვილი, 2021: 163-164). ამდენად, „მოკლე რეტორიკით“ მთავრდება რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორია XIX ს.-ის საქართველოში. საკითხი ერთი შეხედვით თითქოს გარკვეულია, თუმცა საქმე ისაა, რომ მჭევრმეტყველებასთან დაკავშირებული თეორიული და პრაქტიკული ხასიათის საკითხების სწავლა და სწავლება ამით მაინც არ დასრულებულა, რადგან ეს ფუნქცია შეითავსა სხვა საგანმა „სიტყვიერების თეორიის“ სახელწოდებით. ქვემოთ განვიხილავთ ამ სახელმძღვანელო წიგნის სხვადასხვა გამოცემას ქრონოლოგიურად, დაწყებული პირველი გამოცემიდან დამთავრებული უკანასკნელი გამოცემით.

უნდა ითქვას, რომ XIX საუკუნის 30-იან წლებში სოლომონ დოდაშვილმა (1805-1836 წწ.) გამოაქვეყნა სტატია სახელწოდებით „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა)“. „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“ – ასე ეწოდებოდა სალიტერატურო ჟურნალს, რომელშიც დაიბეჭდა მისი პუბლიკაცია ორ ნაწილად, 1832 წლის I და II ნომრებში (დოდაშვილი, 1832ა: 19-24; 1832ბ: 25-34). მის მიმოხილვაში ტერმინი „სიტყვიერება“ გამოიყენება „ქართული ლიტერატურის“ აღსანიშნავად.

რაც შეეხება „სიტყვიერების თეორიის“ პირველ ბეჭდურ სახელმძღვანელოს, ჩვენ მოგვეპოვება 1898 წლის გამოცემა. წიგნის სრული სახელწოდება გახლავთ „სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალებო სკოლებისათვის“, შედგენილი არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ (არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III). ამ სახელმძღვანელოში კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება ტერმინი „სიტყვიერება“ (ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ). ასევე მოგვეპოვება ამავე ავტორების მიერ შედგენილი სხვა გამოცემებიც, მაგალითად, „სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია“, რომელიც 1908 წელს გამოიცა (კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908) და „სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნის“ 1920 წლის გამოცემა (კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920).

ამავე პერიოდს განეკუთვნება კიდევ ერთი სახელმძღვა-

ნელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“, რომელიც ითარგმნა რუსულიდან (კარიჭაშვილი, 1905: 260), სადაც ტერმინი „სიტყვიერება“ მიემართება „რიტორიკას“. არსებობს მსგავსი თემატიკის არაერთი სხვა გამოცემაც, მაგალითად, მ. კელენჯერიძის 1919 წლის (კელენჯერიძე, 1919), ი. ვართაგავას 1922 წლის (ვართაგავა, 1922) და ვ. ბოკერიას 1928 წლის გამოცემები (ბოკერია, 1928).

ასევე ცნობილია, ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული წიგნი, რომელსაც ეწოდება: „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე“ (ხახანაშვილი, 1904; 1913ა; 1919) და „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე)“ (ხახანაშვილი, 1913ბ). წიგნი გამოიყენებოდა სახელმძღვანელოდაც ქართულ სკოლებში.

სახელმძღვანელოს შესახებ

ტერმინი „სიტყვიერება“ ზოგ შემთხვევაში მიემართება ქართულ ენასა და ლიტერატურას, ზოგ შემთხვევაში – ქართულ ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას, ზოგ შემთხვევაში კი – რიტორიკას და გამოიყენებოდა, როგორც სინონიმური ტერმინები. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვიერება სამივე ზემოხსენებულ ტერმინს – ენასა და ლიტერატურას, ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას და რიტორიკას – ერთდროულად მოიცავს და უფრო ფართო მნიშვნელობის სიტყვად წარმოგვიდგება. არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი „სიტყვიერების თეორიის“ მაგალითზე რომ ვიმსჯელოთ, წიგნი ეხება ქართული ენის სტილისტიკას, მჭევრმეტყველების თეორიასა და პრაქტიკას და ა.შ. ქვემოთ სწორედ ამ სახელმძღვანელოს შევხებით უფრო ვრცლად.

წიგნის მიზანი იყო ქართული ენისა და ლიტერატურის, უფრო ზოგადი ტერმინით რომ ვთქვათ, სიტყვიერების სწავლა და სწავლება საქართველოში არსებულ სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შემდგენლები წინასიტყვაობაში მიმოიხილავენ როგორც სასწავლებლებს, ისე ეხებიან სახელმძღვანელოს შექმნის მიზეზებსაც: „დღეს ჩვენში არსებობს ორი სათავად-აზნაურო სკოლა, ტფილისისა და ქუთაისისა. ერთში, სახელდობრ, ტფილისისაში, უკვე ექვსი გიმნაზიური კლასია და მის გამგე კომიტეტს გადაწყვეტილი აქვს წელსვე მეშვიდე კლასიც დააარსოს. არსებობს აგრედვე ტფილისსა და ქუთაისში ორი საეპარქიო სკოლა შუათანა სასწავლებლის კურსითა, საოსტატო და სასულიერო სემინარიები და სასწავლებლები:

თითქმის ყოველ ამ სასწავლებელში მცირე ადგილი არა აქვს დათმობილი ჩვენს დედა ენას და ქართულის ლიტერატურისა და ისტორიის შესწავლას. მაშასადამე, ამ ჟამად უკვე საჭიროა არსებობდეს ისეთი სახელმძღვანელოცა, რომლის შემწეობით შეიძლებოდეს შესწავლა ქართულის ლიტერატურისა და სიტყვიერების თეორიისა.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III).

სახელმძღვანელო შედგენილია რუსული სახელმძღვანელოების მიხედვით და ხაზგასმულია, რომ ის არის კომპილაციური ნაშრომი, კერძოდ, ნათარგმნია თეორიული ხასიათის წესები და განმარტებები, ხოლო ორიგინალურია პრაქტიკული ხასიათის მაგალითები აღებული ქართული მწერლობიდან: „ჩვენი სახელმძღვანელო შედგენილია რუსულ სახელმძღვანელოთა მიხედვითა და იმათსავით ესეც, ცოტად თუ ბევრად, კომპილიაციაა და ადგილ-ადგილ პირდაპირი თარგმანი. პირდაპირი თარგმანია რუსულ სახელმძღვანელოებიდან, მაგალითად, განყენებული და ზოგადი განმარტებანი ამა თუ იმ სათეორიო წესისა და სიტყვიერების კანონისა. მხოლოდ ამ განმარტების დასასაბუთებლად და შეგირდების მიერ ადვილად შესათვისებლად მაგალითებად მოგვყავს, რასაკვირველია, თხზულებანი ჩვენის მწერლებისა, ნაწერები ჩვენის პოეტებისა“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III-IV). აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ამავე პერიოდში რუსულიდან ითარგმნა სახელმძღვანელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“ (კარიჭაშვილი, 1905: 260).

შემდგენლები აღნიშნავენ იმასაც, თუ რომელ ავტორებსა და სასწავლო სახელმძღვანელოებს ეყრდნობოდნენ მუშაობისას: „სისტემა და რიგი მასალის დაწყობისა ჩვენს სახელმძღვანელოში ისეთივეა, როგორსაც ადგია ბ-ნი ბელორუსოვი თავის სახელმძღვანელოში: учебникъ теоріи словесности. ხოლო, როცა მისი განმარტება სიტყვიერების თეორიის ამა თუ იმ კანონისა ან სრული არ გვეჩვენა, ან საკმაოდ მკაფიო და გასაგები არ იყო, მაშინ მივმართავდით ხოლმე სხვა სახელმძღვანელოებისა და ქრისტომატიების ავტორებს: სლუჩევსკის, სმირნოვსკის, პოლივანოვს, გალახოვს, ფილონოვს და სხვ.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: IV).

წიგნი განსხვავდება წინამორბედი სახელმძღვანელოები-საგან და ერთგვარ სიახლესაც წარმოადგენს იმ მხრივ, რომ მასში გარდა რიტორიკისა, განხილულია სტილისტიკის საკითხებიც. სახელმძღვანელო შედგება როგორც თეორიული, ისე

პრაქტიკული ნაწილისაგან; თეორიული ნაწილი, თავის მხრივ, მოიცავს შესავალს, რომელშიც ჩაშლილია ისეთი საკითხები, როგორცაა სიტყვიერება, სიტყვიერების თეორია, კაზმული ხელოვნება და მისი დარგები.

პირველი თავი, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მთლიანად ეთმობა სტილისტიკას და წარმოდგენილია შემდეგი საკითხების სახით: სტილისტიკა ანუ ენის თეორია; რა არის სტილისტიკა და რას გვასწავლის? ენის სისწორე, მისი სინწინდე; აზრის გამოთქმა გარკვევით, მკაფიოდ და ნიშანდობლივ; ენის სურათიანობა; ტროპი და ფიგურა; ენის კეთილხმოვანება; პერიოდი და ა.შ.

მეორე თავი ეთმობა პროზასა და პროზის თეორიას, გამოყოფილია სხვადასხვა გვარი პროზისა: მოთხრობითი, აღწერითი, მსჯელობითი თხზულებანი და ცალკეა გამოყოფილი მჭევრმეტყველება ანუ საორატორო პროზა. შემდგენლები მჭევრმეტყველების განმარტებისას ჩამოთვლიან ყველა იმ მიზანს, რაც გააჩნია საორატორო პროზას: „საორატორო ანუ სამჭევრმეტყველო ნაწარმოები ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც წარმოსთქვამს მჭევრ-მეტყველი კაცი ანუ ორატორი მსმენელთა წინაშე, ან იმიტომ რომ აღუძრას რომელიმე გრძნობა, ან იმიტომ რომ მიჰმართოს მათი სურვილი ამა თუ იმ გარდაწყვეტილების მისაღებად, ან იმიტომ კიდევ, რომ სასურველი გრძნობაც აღუძრას და სასურველი გარდაწყვეტილებაც მიაღებინოს.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 50).

მჭევრმეტყველება ოთხი უმთავრესი გვარის სახით არის წარმოდგენილი სიტყვიერების თეორიაში: საპოლიტიკო მჭევრმეტყველება, სამოსამართლო მჭევრმეტყველება, სახობო მჭევრმეტყველება და სასულიერო მჭევრმეტყველება. დასასრულ კი დართული აქვთ შენიშვნა, რომელშიც საუბარია ახალი – აკადემიური მჭევრმეტყველების – დარგის გაჩენის შესახებ: „ბოლო დროს შემოღებულ იქმნა ერთ-გვარი სხვა მჭევრ-მეტყველებაცა, ესრედ წოდებულ სააკადემიო მჭევრ-მეტყველება. სააკადემიო სიტყვის შინაარსია ხოლმე რომელიმე სამეცნიერო საგანი.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 51).

დასკვნა

როგორც საკითხის შესწავლამ აჩვენა, პირველი ნაბეჭდი სასწავლო სახელმძღვანელოები „სიტყვიერების თეორიაში“

განეკუთვნება XIX სს.-ის ბოლოსა და XX ს.-ის დასაწყისს. ჩვენი შესწავლის საგანი იყო „სიტყვიერების თეორიის“ სწორედ ჩვენთვის ცნობილი 1898 წლის ყველაზე ადრეული პირველი გამოცემა. სახელმძღვანელო გამიზნული იყო ქართული ენისა და ლიტერატურის, სტილისტიკისა და რიტორიკის შესასწავლად საქართველოში არსებული სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შინაარსის გაცნობის შედეგად, გამოიკვეთა კიდევ ერთი საკითხი, კერძოდ, ის, რომ ამ სახელმძღვანელოს მიზანი იყო რიტორიკის, სტილისტიკის, ლიტერატურის თეორიისა და პრაქტიკის რიგი საკითხების სწავლა და სწავლება. საკითხის შესწავლისას, დადგინდა ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი ცვლილებები, რომელიც უკავშირდებოდა რიტორიკის, როგორც საგნის ამოღებასა და მის ნაცვლად სიტყვიერების თეორიის შემოღებას. აღნიშნული საკითხის კვლევის სამომავლო პერსპექტივები უკავშირდება სიტყვიერების თეორიის სხვა გამოცემების შესწავლასა და ერთმანეთთან შედარებასაც.

გამოყენებული ლიტერატურა:

არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალებო სკოლებისათვის, შედგენილი არხიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის-მიერ, ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკ. ქ. № 21, ხელმისაწვდომია: <<http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6509>>;

ბოკერია, 1928: ბოკერია, ვ., სიტყვიერების თეორია, ტფილისი, შრომა (ზარია ვოსტოკას სტ.);

დოდაშვილი, 1832ა: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №1, გვ. 19-24, ხელმისაწვდომია: <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/1719/1/TbilisisUckebani_1832_N01.pdf>;

დოდაშვილი, 1832ბ: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №2, გვ. 25-34, ხელმისაწვდომია: <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis_Uwyebani_1832_N2.pdf>;

ვართავა, 1922: ვართავა, ი., სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო, ტფილისი, ს.მ.უ. საბჭოს პოლიგრაფიული განყოფილების გამოცემა;

კარიჭაშვილი (შემდგ.), 1905: კარიჭაშვილი, დ. (შემდგ.), კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისა, ტფილისი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამოცემა №67, 1905;

კელენჯერიძე (შემდგ.), 1919: კელენჯერიძე, მ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, [ქუთაისი], (სტ. „ძმობა“);

კენჭიაშვილი, 2021: კენჭიაშვილი, ნ., რიტორიკის პირველი ნაბეჭდი ქართულენოვანი სახელმძღვანელო „მოკლე რეტორიკა“ / The First Printed Textbook of Rhetoric in Georgian: “A Brief Review of Rhetoric”, Scientia: პირველი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია (გამოწვევები და ტენდენციები ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში), მოხსენებათა მოკლე შინაარსები / Scientia: The First International Scholarly Conference (Challenges and Tendencies in the Humanities), Short Contents of the Paper, თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, გვ. 162-176, ხელმისაწვდომია: <<https://scientia.ge/wp-content/uploads/2021/12/Scientia-Conference-Program-and-Short-Contents-of-Papers.pdf>>;

კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908: კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია: სახელმძღვანელო წიგნი, ტფილისი, მსწრაფლ-მბეჭდავი „ძმობისა“;

კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920: კირიონ II კათალიკოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნი, ქუთაისი, თ. მთავრიშვილის და ამხანაგობის გამოცემა (ნ. ფერაძის და ამხ. სტ.);

მოკლე რეტორიკა, 1879: მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმანვილ კაცთა, კოსტანდინუპოლი: ანთუან გვიზალიანის სტამბა, ხელმისაწვდომია: <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle_Retorika_Gina_Mchevr_Metkveleba.pdf>;

ხახანაშვილი, 1904: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოების გამოცემა N65, 1904 (თავართქილადის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ა: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების გამოცემა N107, 1913 [კანზე: 1914] (სპ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ბ: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე) / ალექსანდრე ხახანაშვილი; დ. კარიჭაშვილის რედაქტორობით [და მისივე წინათქმით], ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N105, 1913 (მ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1919: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N167, 1919 (ბ. კილაძის სტ.).

ნათია ხიზანიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

არტანუჯის მონასტერი

ქართლის ცხოვრების, კერძოდ კი ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების მიხედვით“ არტანუჯში პირველი საეკლესიო თუ საერო ნაგებობის მშენებლობა დაკავშირებულია ვახტანგ გორგასლის სახელთან.

ქართლის ცხოვრების ე.წ. „ძველი ციკლის“ რედაქციის ხუთი ხელნაწერიდან სამ ნუსხაში მცირე სხვაობაა არტავაზის მიერ კლარჯეთში მონასტრის აშენების ცნობის შესახებ.

ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში საუბარია მხოლოდ არტავაზის მიერ სამი მონასტრის მშენებლობაზე: „არტავაზ ალაშენა ციხე არტანუჯისა და მონასტერნი, სამნი ეკლესიანი ბაბა მერისა, შინდობისა და ა[ხ]იზისა ქმნა იგი ქუაბად“ (Q-795, 94r). მარიამისეულში კი არტანუჯში მონასტრისა და კიდევ სამი მონასტრის მშენებლობაზე „და: ვითარცა: წარმოვიდა: შუა: კლარჯეთს: იხილა: კლდე: რომელსა: სოფლისა: ერქ[უ]ა: არტანუჯი: და: მოუწოდა: არტანავაზს: ძუძუს: მისსა: და: დადგინა: ერისთავად: და: უბრძანა: რათა: აღესრულოს: ციხე: არტანუჯისა: და: უბრძანა: რათა: გამოატანოს: ჴევსა: მას: შინა: სამონასტრე: და: ალაშენოს: ეკლესია: და: ქმნეს: მონასტერად: ვითარცა: ე[ხ]ილვნეს: მონასტერნი: საბერძნეთისანი: და: ჰქუა: ა[რ]ტავაზს: უკუეთუ: განძლიერდნენ: სპანი: ჩუენზედა: საყუდელი: ჩუენი: აქა: ყოფად: არს: ხოლო: არტევაზ: ალაშენა არტანუჯსა: მონასტერი: და: სამნი: მონასტერნი: დაბასა: მერისა: ბიდონიასა: და: ახიზისა: და: ქმნა: იგი: ქუაბად:“ (S-30, 183v-184r).

მარიამისეული ნუსხის ამ ფრაგმენტს ზუსტად იმეორებს ქართლის ცხოვრების „ძველი ციკლის“ ორი ხელნაწერი ე.წ. კლიმაშვილისეული (ხეც, Q-1219) და მაჩაბლისეული (ხეც, H-2135) რედაქციის გადამწერები.

არტავაზის მიერ კლარჯეთში მონასტრის აშენების საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული ცნობაა ჭალაშვილისეულ ქართლის ცხოვრებაში. ამ რედაქციის მიხედვით ვახტანგ გორგასლის დავალებით არტავაზმა ააშენა ოპიზის მონასტერი: „ვითარ წარმოვიდა იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა რომელი

სოფელსა ერქვა არტანუჯი. მოუწოდა არტ[ა]ვამს ძუძუს მტესა მისსა და დაადგინა იგი ერისთ[ა]ვად და უბრძანა, რათა ალაგოს ციხე არტანუჯსა და მისთანა, რათა გამონახოს ჴევსა მას სამონასტრე და ალაშენა ეკლესია და ქმნეს მონასტრად, ვითარცა ეხილვნეს მონასტერნი საბერძნეთისანი... ხოლო არტავამ ალაშენა ციხე არტანუჯისა და მონასტერი, რომელ არს ოპიზა და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა“ (ხეც, Q-207, 131r; ყაუხჩიშილი 1955: 178). „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების“ ამ ნაწყვეტიდან ყურადღებას იქცევს ერთი მონაკვეთი. საფიქრებელია, რომ ციტატაში: „გამონახოს ჴევსა მას“ თანაბრად შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც კლარჯეთის, ისე საკუთრივ არტანუჯის ხევი. თუმცა უფრო სავარაუდებელია, რომ ვახტანგ გორგასლის დავალებით, არტავამ არტანუჯის ხევში უნდა მოძებნოს სამონასტრო ადგილი და იქ ააშენოს მონასტერი. ოპიზა არტანუჯის ხეობაში კი არა, შავშეთ-იმერხევის წყლის ხეობაში მდებარეობს. აღსანიშნავია რომ არტავამის მიერ აშენებული სამი ეკლესიიდან ორი: შინდობი და ახიზა) არტანუჯის სიახლოვეს ლოკალიზდება. მერეს ადგილმდებარეობა დღემდე დაუდგენელია. აქედან გამომდინარე, არტავამის მიერ აშენებული მონასტერი, ვფიქრობთ, არტანუჯის სიახლოვეს უნდა ვეძებოთ. ოპიზა, როგორც საისტორიო თხზულებებში მოიხსენიებენ, იყო უპირველესი კლარჯეთის მონასტრებს შორის. წყაროებში ხაზგასმულია ამ მონასტრის სიმდიდრე და გამოჩეულობა. გადამწერმა, რომლისთვისაც გაურკვეველია ვახტანგის მიერ აშენებული მონასტრის სახელი, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ უცნობი მონასტერი ოპიზასთან დააკავშირა. შესაბამისად, ოპიზის აქ მოხსენიება გადამწერის შეცდომა შეიძლება იყოს. არტავამის მიერ ოპიზის მონასტრის დაარსების ფაქტის დასადასტურებლად თუ ცალსახად უარსაყოფად საკმარისი საფუძვლიანი ცნობები არ გვაქვს.

„ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. „ძველი ციკლის“ ნუსხების (მარიამისეული, მაჩაბლისეული, კლიმიაშვილისეული) გაცნობის შემდეგ, გაგვიჩნდა ვარაუდი, რომ, ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების“ ტექსტის იმ მონაკვეთში, რომელშიც საუბარია კლარჯეთში საეკლესიო მშენებლობის შესახებ, საუბარი უნდა იყოს მის მიერ არტანუჯში აშენებულ მონასტერზე. 2008 წელს როინ მეტრეველის რედაქტორობით გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებაშიც“ არტავამის მიერ არტანუჯის მონასტრის აშენების ფაქტია მოხსენიებული (ჯუანშერი 2008: 192), არტანუჯში მონასტრის არსებობაზე წერს ვახუშტი ბატონიშვილიც.

თუმცა არაფერს წერს მის დამაარსებელზე. იგი აღნიშნავს, რომ მონასტრის ეკლესია ჯვარგუმბათიანი უნდა ყოფილიყო: „არს არტანუჯს ეკლესია-გუმბათიანი, კეთილ დიდ შუენიერ ნაგები, ესე იყო მონასტერი და ან არს უქმი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 682).

თუ ჩვენი ვარაუდი მართებულია, ჩნდება კითხვა, არტანუჯის რა ნაწილში შეიძლება მდებარეობდეს მონასტერი?

დღეისათვის ქალაქ არტანუჯის ოთხი ეკლესია ვიცით: არტანუჯის ციხის, პეტრე-პავლეს ეკლესია, ერთი ეკლესია მდებარეობს ქალაქის ცენტრალურ უბანში, რომელიც საფუძვლამდე დანგრეულია, ერთ ნაეკლესიარზე დღეს მეჩეთი დგას და მეოთხე გუმბათიანი ეკლესიაა.

არტანუჯის გუმბათიანი ეკლესია მდებარეობს ნაქალაქარის განაპირა მხარეს, კლდოვან კონცხზე, რომელიც არტანუჯისწყლის ხეობას გადაჰყურებს. ეკლესია დღეისათვის თითქმის სრულიად დანგრეულია. შემორჩა ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელი და დასავლეთ კედლის ჩრდილოეთი ნაწილი. ნიკო მარის აღწერილობისა და ორი ფოტო სურათის (1904 წლის ნიკო მარის და 1907 წლის ერმაკოვის ფოტოები) მიხედვით არტანუჯის ეს ეკლესია შეისწავლა დავით ხოშტარიამ. ეკლესია სავარაუდოდ IX-X საუკუნეებში აშენდა. მკვლევარმა კლდოვან კონცხზე მდებარე ეკლესია გააიგივა ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ მოხსენიებულ არტანუჯში მდებარე გუმბათიან ეკლესიასთან. ჩვენ ვიზიარებთ დავით ხოშტარიას ამ მოსაზრებას და გამოვთქვამთ ფრთხილ ვარაუდს, რომ არტანუჯის ეს ეკლესია, რომელიც ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით მონასტერი უნდა ყოფილიყო და არტავაზის მიერ აშენებული არტანუჯის მონასტერი ერთიდაიგივე ძეგლი შეიძლება იყოს.

ცოდნის ბიბლიური გააზრებისათვის ვაჟა-ფშაველას „გველისმჭამელი“

ღვთაებრივი ცოდნის ღრმა საიდუმლოებრივმა დანიშნულებამ განაპირობა ადამიანის დაუოკებელი სწრაფვა და სიყვარული ცოდნისადმი, რისი მეოხებითაც იგი, ღვთის ქმნილებათა გვირგვინი, უწინარესად, ხსნას ელოდება დღემდე. ამას გვიმონებს როგორც ბიბლიური, ისე მითოლოგიური, ფოლკლორული თუ სხვა რელიგიურ-ფილოსოფიური მოძღვრებანი.

თუმცა, იგივე ბიბლიური სწავლება (ჭეშმარიტი ცოდნის მიღების შესახებ) არანაკლები ცხოველმყოფელობითაა გაცოცხლებული ვაჟა-ფშაველას ანიმისტური მსოფლმხედველობის პოემაში – „გველისმჭამელი“, რომელშიც უაღრესად საგულისხმოდ ირეკლება როგორც ადამიანისა და ბუნების თანამკვიდრობის სამოთხისეული ჰარმონია, ისე ამ დამაფიქრებელი საკითხის ფილოსოფიური ეპისტემოლოგია. პოემის მთავარი გმირი – მინდია, გველის ქამით მიღებული ცოდნის საფუძველზე იძენს ზებუნებრივ უნარს – ესმოდეს ბუნების ხმა, მისი ენა, რომელიც „თურმე ყველაფერს თავისი ჰქონია“.

თავდაპიჩვედად, ეგზეგეტთა განმახგებების მოშვედებით, წაჩმოვადგენთ ბიბლიური სწავლების უმთავრეს პოსტულატებს ადამიანის მიერ ცოდნის მიღების შესახებ, ხის საფუძველზეც გავაანალიზებთ საკუთივ ვაჟასეულ გველისმჭამელ მინდიას აჩქეტიკოს.

პოემის დედააზრი ცოდნისკენ მიემართება და, ფაქტობრივად, ბიბლიური ინტერპრეტაციაა და პოეტის სარწმუნო პასუხია – ცოდვით დაცემული ადამიანის წინაშე ჩენილ შეკითხვებზე: არის თუ არა შესაძლებელი სამოთხისეული ჰარმონიის განხორციელება დედამიწაზე?.. ძალუძს კი ადამიანს სიკეთის განხორციელება მხოლოდ საკუთარი განზრახულობით (თვითრჯულობით) – იმ ცოდნით, რომელიც მას ღვთის გარეშე აქვს მიღებული?..

საკონფერენციო მოხსენებაში მოკვლევული ეგზეგეტ მამათა სწავლებით, ადამიანს სამოთხიდანვე მოსდევს სწრაფვა, სურვილი ცოდნის მიღებისა, მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო შესა-

ბამისი წესების დაცვით, და არა ღვთისგან აკრძალული გზით. პირველქმნილმა უმანკო ადამიანებმა, ენით გამოუთქმელი სამოთხისეულ ნეტარებაში ყოფნის მიუხედავად, რაღაც სხვა, უფრო მეტი ინდომეს მიეღოთ. ამდენად, მთავარი მაინც ცოდნის მიღების დაუძლეველი სურვილი აღმოჩნდა. ეს სურვილი თვით სამოთხისეულ ნეტარებას იმგვარად აღემატებოდა, რომ მისკენ უსაზომოდ სწრაფვამ პირველქმნილ უმანკო ადამიანებს თავიანთი ნეტარი ყოფაც კი დაავინყათ. ჩვენი პირველმშობლების ამ „ზედმეტი“ სურვილით პყრობილმა კაცობრივმა გონებამ „იძალა“ და ღვთისადმი მორჩილება – ურჩობით ჩაანაცვლა, ეს სწრაფვა თავშეუკავებლობაში იმდენად გადაიზარდა, რომ თვით უსაყვარლესი შემოქმედი მამისადმი მორჩილებას სძლია, რის შედეგადაც პირველქმნილი ცოდვაც შემოიჭრა კაცობრიობის ცხოვრებაში.

სიმბოლურია, რომ ბიბლიის მიხედვით, გველის სახით ეცხადება მაცდური ადამიანს, როცა ყოვლისმცოდნეობას ჰპირდება ღვთივაკრძალული ხის ნაყოფის მიღებით. პირველქმნილი ჩვენი წინაპარნი, ცხადია, უმანკონი იყვნენ. მათ მხოლოდ ყოვლადკეთილ, ყოვლისმცოდნე, მარადიულ შემოქმედ ღმერთთან ჰქონდათ პირდაპირი ურთიერთობა. სწორედ ამიტომ მოიფიქრა მაცდურმა მზაკვრული ხერხი და ღმერთივით უკვდავებასა და – ყოვლისმცოდნეობას დაჰპირდა მათ. ხე ცნობადისას ნაყოფი მეტად მიმზიდველი აღმოჩნდა მხოლოდ საკუთარ არჩევანს მინდობილი ადამიანისათვის, რომელსაც უწინარესად ღვთივსათნო მორჩილება მოეთხოვებოდა შემოქმედის მიმართ. მან განღმრთობისა და ცოდნის თვითნებურად მიღება ინდომა.

ყველაფერის უსაზღვრო სიკეთით შემქმნელი ღმერთი იმდენად აღმატებულია ადამიანური გონებით წარმოდგენილზე, ანუ ჩვენეულ ინტელექტზე, რომ ამ გონებამ, ცხადია, ვერ იტვირთა მისი (ღვთაებრივი სიკეთის) ღვთივსათნოდ შეცნობა, – სწორედ ამიტომაც დაეცა. ყოველივე ეს ყოვლისმცოდნე ღმერთმა დაუშვა, რაც, ცხადია, არ უნდა აღვიქვათ სისასტიკედ, არამედ ადამიანისთვის ამოუცნობ კეთილგანგებულ ღვთაებრივ განზრახულობად მივიღოთ. იგი ჩვენი გონებისათვის საიდუმლოდ რჩება და ამოუხსნელია, რადგან უდიდესი მისტიკის საბურველით არის შემოსილი. მართალია ადამიანის სურვილი, თავისი შემოქმედის მსგავსად გამხდარიყო უკვდავი და ყოვლისმცოდნე – უპირობო მარცხისთვის იყო განწირული, მაგრამ ადამიანს ღვთისადმი მსგავსება აძლევს შესაძლებლობას,

რომ ისწრაფოდეს უფლის შეცნობისაკენ, რათა გარკვეულნი-
ლად მაინც ახერხებდეს ამას. სწორედ ამისათვის ებოძა თავ-
ვისუფალი არჩევანის უფლებით დაჯილდოებულ ადამიანს გო-
ნება.

ადამიანის, როგორც ღვთივშექმნილი გონიერი არსების
პირველქმნილობიდანვე ცოდნისკენ დაუოკებელი სწრაფვის
დადასტურებაა, მისი არსებობის მთელი ისტორია. ჯერ კიდევ
სამოთხისეული ყოფის ნეტარების უკმარისობიდან მოყოლე-
ბული დღემდე, კაცი ვერაფრით შეჰკუებია თავის არასრულ-
ყოფილებას, და ცოდნის მიღებით ცდილობს ადამიანობიდან
– ღვთაებრივ ყოვლისმცოდნეობამდე ამაღლებას. ბიბლიის
მიხედვით, სწორედ ყოვლისმცოდნეობის შეძენა ექცა ადამი-
ანს დაუოკებელი წადილის წყაროდ, თანაც ისე ძლიერ სასუ-
რველად, მისკენ დაუცხრომელმა და მოუთმენელმა სწრაფვამ
ჩვენს პირველმშობელს თვით უფალთან ყოფნის ნეტარებაც
რომ დაათმობინა. მას შემდეგ ადამიანი გამუდმებით ცდი-
ლობს, აღიდგინოს სამოთხისეულ მეხსიერებაში შემორჩე-
ნილი ცოდნა სამყაროსა და შემოქმედი მამის შესახებ.

მხოლოდ ღვთის ნების აღსრულება აძლევს ადამიანებს
საშუალებას, სრულყოფილებისაკენ სრაფვა განახორციელოს
ცოდნის თანდათანობით, ღვანლისმიერად მიღებით, რისთვის-
საც მას გააჩნია გონება და ძალისხმევა. ამდენად, ხაზგასასმე-
ლია, რომ, ბიბლიური მსოფლმხედველობით, ადამიანის მიერ
ჭეშმარიტი ცოდნის შეძენის პროცესი მოითხოვს აუცილებლად
შესაბამის ღვანლს და შინაგან მზაობას. შეუძლებელია მოუმ-
ზადებლად, გარედან მიღებული რაიმე საკვებით, მყისიერად
გახდეს კაცი ყოვლისმცოდნე. ეს ფაქტორი წარმოჩინდება ვა-
ჟა-ფშაველას პოემაშიც „გველისმჭამელი“, სადაც დასმულია
ადამიანის მიერ ცოდნის მიღების საკითხი, და აღწერილია, თუ
როგორი შედეგით სრულდება ის; არის თუ არა ნაწარმოებში გა-
ცოცხლებული მითოლოგიური გმირი მინდია – ყოვლისმცოდნე
ან ბრძენი, და როგორ, რა გზით მოიპოვა მან ეს ცოდნა.

პოემის მიხედვით, ქაჯეთს დატყვევებულმა მინდიამ, თვი-
თმკვლელობის მიზნით, გველის ხორცის ერთი ნაჭერი შეჭამა,
თუმცა, მოკვდინების ნაცვლად, მას ეძლევა ცოდნა. საგუ-
ლისხმოა, რომ ცოდნის შეძენის ეს ბიბლიური ანალოგია, მე-
ორე მხრივ ბიბლიური თხრობის საპირისპირო შინაარსსაც გა-
დმოგვცემს, კერძოდ, თუკი სამოთხისეული ხე შეცნობადობის
ნაყოფის მიღებით ადამი და ევა კარგავს ბუნებასთან ჰარმო-
ნიულ ურთერთკავშირს, მინდიას – პირიქით, გველის ხორცის

ჭამის შემდეგ ეძლევა სიბრძნე. შესაბამისად, მას ეხსნება უჩვეულო ხედვა და სმენა ბუნებისადმი.

ამასთანავე, მინდია, მიუხედავად მისი კეთილზნეობრიობისა, არ იყო უმანკო, თუნდაც იმ ფაქტორიდან გამომდინარე, რომ მან თვითმკვლელობა გადაწყვიტა. ადამისა და ევას შემთხვევაში კი, მიუხედავად მათი უმანკოებისა, სიკეთისა და ბოროტების შეცნობადობამ მათში გამოიწვია ცოდვით დაცემა, რის შედეგადაც, ჩვენს პირველმშობლებს ცოდნა ექცათ – ცოდვად. ამდენად, მათ მიერ გველისმიერი ცდუნებით, ანუ ცოდვის გზით, იქნა მიღებული საწუთისოფლო ცოდნა, ხოლო სამყაროსა და მარადისობის შესახებ ცოდნა კი – დაკარგეს.

ამგვარი შედარებისას აღსანიშნავია, თუ როგორი ცოდნა მიიღო მინდიამ. შეესაბამებოდა თუ არა იგი, თუნდაც, ადამიანის ცოდვით დაცემამდე არსებულ ცოდნას სამყაროს შესახებ. ასევე, საგულისხმოა კიდევ ერთი, უფრო მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომ მინდიამ, არ შეითვისა ბოროტება, რაც გველის ხორცის ჭამას თან ახლდა ქაჯთათვის. მიუხედავად ამისა, მინდია მაინც მარცხდება.

მინდიას მარცხი, სინამდვილეში, გამოწვეული იყო ცოდვის უკმარისობით. მისი ცოდნა არ იყო დაკავშირებული ინტელექტუალურ განსჯასთან, არც შინაგანი ინტუიციური სრულყოფილებისაგან მომდინარეობდა, რასაც ადამიანები საკუთარ თავში მუდმივი ჩაღრმავებით, წვრთნითა და ჭვრეტითი თვისებების შექმნით გარკვეულწილად აღწევენ. მინდიას ცოდნა მომდინარეობდა მისთვის შეუცნობელი წყაროდან – იმ საკვების მიღებით, რაც მას ყველაზე მიუტევებელი ცოდვის – თვითმკვლელობისთვის ჰქონდა განსაზღვრული. მართალია, ღმერთმა ის სათნო გზით წაიყვანა, მაგრამ საბოლოოდ მინდიამ მაინც ის ჩაიდინა, რაც მისი პირადი არჩევანი იყო, და დამარცხებულმა სიცოცხლე მაინც თვითმკვლელობით დაასრულა.

აქ, საგულისხმო პარალელის გავლება შეიძლება სამოთხისეული ადამიანის მიერ ხე შეცნობადობის ნაყოფის მიღებასთან, რომლის მიზანი იყო არა სიკვდილი და არსებული ყოფისგან განთავისუფლება, არამედ იმაზე მეტი ნეტარების მიღწევა და შეცნობა, რაც ღვთებობებული ისედაც უხვად გააჩნდა. მიუხედავად ამგვარი სურვილის ლეგიტიმურობისა, ადამის ქმედებაც მარცხით დამთავრდა. ამის მიზეზი იყო ღვთის წინააღმდეგ წასვლა, და, თუ ადამიანი ამას მოინდომებს, იგი უთუოდ მარცხდება.

რა არის ამის მიზეზი?! ნუთუ ღმერთის ნება ის არის, რომ მის

გარდა არავის აქვს უფლება საკუთარი სურვილის განხორციელებისა?! განა ღმერთმა ადამიანი თავისუფალ არსებად არ შექმნა?! ამ კითხვებზე პასუხი იმთავითვე გაცემულია, როდესაც ვიგებთ – ღმერთმა ეს სამყარო შექმნა არარასაგან. ამ ლოგიკით, არსებული მხოლოდ ერთი ღმერთია, სხვა ყველაფერი მისგან არს! რაკი ასეა, ადამიანს გააჩნია ორი არჩევანი – ღმერთთან, ან მის გარეშე – არარად ყოფნა.

ღმერთთან ყოფნა მისი მცნებებით ცხოვრებაა. ღვთის მცნებების აღსრულების გზა ქრისტეს მიერ გვაქვს განსაზღვრული დღევანდელ კაცობრიობას. ეს გზა ჭეშმარიტი ცოდნის გზაა, რომლიდან გადახვევა მოგვიტანს ცოდვას, და არა ცოდნას. ქრისტეს ჯვარმცმელებსაც ეგონათ, რომ კეთილი რჯულის ცოდნა ჰქონდათ და აღასრულებდნენ, მაგრამ სინამდვილეში - თავად ღმერთი აცვეს ჯვარს, რადგან „არ იცოდნენ რასაც იქმოდნენ“, როგორც ამას ქრისტე ამბობს თავის ჯვარცმისას, როცა იგი მანამდე წარმოუდგენელი მიმტევებლობის მაგალითს აჩვენებს კაცობრიობას. მიუხედავად გველისმჭამელი მინდიას პიროვნული კეთილგანზრახულობისა, მისი სიცოცხლე ქრისტეს გარეშე, სასტიკი მარცხით სრულდება. გველის ხორცის ჭამით, იგი იღებს ბუნებისადმი უჩვეულო, საოცარ **ცოდნას**, რომლის შენარჩუნებასაც ვერ ახერხებს და ეწევა მიუტევებელ **ცოდვას** – თვითმკვლელობის სახით. ამდენად, ამ ნაწარმოებიდან და სრულიად ბიბლიური გააზრებით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვერანაირი ცოდნა ვერ იქნება ღვთის გარეშე ჭეშმარიტი.

Nari Chkhaberidze

Independent researcher

FOR BIBLICAL UNDERSTANDING OF KNOWLEDGE IN VAZHA-PSHAVELA'S "THE SNAKE-EATER"

The profound mysterious destiny of divine knowledge has led to man's unbridled pursuit and love of awareness, through which he, the crown of God's creation, foremost awaits for salvation until today. The biblical, as well as mythological, folkloric or other religious-philosophical doctrines confirm this fact.

However, the same Bible teaching (on the acquiring of true knowledge) is no less clearly revived in Vazha-Pshavela's poem of animist worldview – "The Snake-Eater", in which the paradigmatic harmony of the coexistence of man and nature as well as the philosophical epistemology of this thought-provoking issue are reflected. The protagonist of the poem, Mindia based on the knowledge gained from eating a snake, acquires a supernatural ability to understand the voice of nature, its language, which "turns out everything had its own."

First, using the explanations of the exegetes, we will introduce the main postulates of the biblical teaching on the acquisition of knowledge by man. Based on this, we will analyze the archetype of Vazha's snake-eater Mindia personally.

The fundamental principle of the poem heads to knowledge, and is, in fact, a biblical interpretation and the poet's credible answer to the question asked to a sinful man: Is it possible to achieve heavenly harmony on earth? Can man achieve kindness only by his own intention (stubbornness) – with the knowledge he has obtained without God?..

According to the teachings of the exegete fathers explored in the conference report, man has a desire from heaven to acquire knowledge, but this should be done by observing the appropriate rules and not in a way prohibited by God. The first-created innocent people, despite being in unspeakable heavenly bliss, wanted something else, more. Thus, the main thing turned out to be an irresistible desire to acquire knowledge. This desire exceeded the heavenly bliss itself in such a way that the immeasurable desire for it made the first-created innocent people even forget their blissful existence. The human mind, possessed by this "excessive" desire of our First Parents, "forced" and replaced obedience to God with disobedience. This desire turned into intemperance to such an extent that it overcame obedience to the most beloved Creator Father, as a result of which first-created sin entered the life of mankind.

It is symbolic that, according to the Bible, a snake appears to tempt a person and promises omniscience by eating the fruit of a tree forbidden by God. Our first-created ancestors were, of course, innocent. They had direct communication only with the all-good, all-knowing, eternal creator God. That is why the tempter thought of a cunning way and promised them immortality and omniscience like God. The fruit turned out to be very attractive to a person entrusted

only with their own choice, who was required to obey the Creator first and foremost. He wanted to arbitrarily receive Godhood and knowledge.

God, who created everything with infinite goodness, is so superior to what is represented by the human mind, that is, our intelligence, that this mind, obviously, could not bear to recognize Him (divine goodness) as divine. That is why he fell. It remains a mystery to our minds and is inexplicable because it is shrouded in the veil of the greatest mysticism. It is true that man's desire to become immortal and omniscient like the Creator was doomed to unconditional failure. But likeness to God gives a person the opportunity to aspire to know the Lord in order to be able to do so, at least to some extent. It is for this purpose that the mind endowed with the right of free choice was created for man.

The entire history of man's existence is proof of the insatiable desire for knowledge from the very beginning of man's creation as an intelligent being created by God. Even from the failure of the bliss of the heavenly existence until now, man could not adapt to the imperfection and by gaining knowledge, tries to rise from humanity to divine omniscience. According to the Bible, it was the acquisition of omniscience that became the source of the insatiable desire for man, and so strongly desired, the relentless and impatient pursuit of Him, our First Parent also gave up the bliss of being with the Lord. Since then, man has been constantly trying to recover knowledge about the universe and the Creator Father, preserved in the heavenly memory.

Only the fulfillment of God's will enables man to strive for perfection by the gradual, meritorious acquisition of knowledge for which he possesses the mind and effort. Thus, it should be emphasized that, according to the biblical worldview, the process of acquiring true knowledge by a person necessarily requires appropriate merit and inner readiness. It is impossible for a man to become omniscient without preparation, with any food taken from outside. This factor also appears in Vazha-Pshavela's poem "Snake Eater", where the issue of knowledge acquisition by man is raised, and what kind of result it accomplishes is described; Is Mindia, the mythological hero brought to life in the work - omniscient or wise, and how did he acquire this knowledge?

According to the poem, Mindia, captured in Kajeti, ate a piece of snake meat to commit suicide. However, instead of dying, he is

given knowledge. It is significant that this is the biblical analog of the acquisition of knowledge, on the other hand, it also conveys the opposite content of the biblical narrative. In particular, if Adam and Eve lose their harmonious connection with nature after receiving the fruit of knowledge from the heavenly tree, Mindia - on the contrary, after eating snake meat, is given wisdom. Accordingly, he is given an unusual vision and hearing for nature.

Also, Mindia, despite his integrity, was not innocent, even of the fact that he decided to commit suicide. In the case of Adam and Eve, despite their innocence, the knowledge of good and evil led to their fall into sin. As a result, knowledge became a sin for our First Parents. Thus, through the serpent's temptation, i.e., through sin, they received world knowledge, and they lost knowledge about the universe and eternity.

In this kind of comparison, it is worth noting what kind of knowledge Mindia received. It would even be consistent with man's pre-fall knowledge of the world. Also, another, more important factor is that Mindia did not absorb the evil that accompanied the eating of snake meat by the Kajis. Nevertheless, Mindia still fails.

Mindia's failure was actually due to a lack of knowledge. His knowledge was not related to intellectual judgment, nor did it derive from inner intuitive perfection, what people achieve to a certain extent by constantly delving into themselves, training and acquiring contemplative qualities. Mindya's knowledge came from a source unknown to him - by eating the food he had determined for the most unforgivable sin - suicide. It is true that God led him to a virtuous path, but in the end Mindia still did what was his personal choice, and ended his life in defeat by suicide.

Here, a significant parallel can be drawn with the heavenly man receiving the fruit of the tree of knowledge, the purpose of which was not to die and to be freed from existing existence, but to reach and know more bliss, which the divine already possessed abundantly. Despite the legitimacy of such a desire, Adam's actions ended in failure as well. The reason for this was to go against God, and if a man wills it, he will surely fail.

What is the reason for that?! Is it God's will that no one but Him has the right to fulfill his own desire?! Didn't God create man as a free human being?! The answer to these questions is already given when we learn that God created this world from nothing. According to this logic, there is only one God and everything else comes from

Him! Since this is so, man has two choices: to be with God or be nothing without Him.

To be with God is to live according to God's commandments. The way of fulfilling the commandments of God has been determined by Christ for today's mankind. This path is the path of true knowledge, from which deviation will lead to sin, not knowledge. Those who crucified Christ thought that they had the knowledge of good belief and enforced it. But in reality, God himself was crucified because "they knew not what they were doing", as Christ says at his crucifixion, when he sets an example of forgiveness to mankind that was previously unimaginable. Despite Mindia's, the Snake-Eater's, personal benevolence, his life without Christ ends in abject failure. By eating the snake meat, he gets an unusual and wonderful **knowledge** of nature, which he is unable to maintain, and he commits the unforgivable **sin** of suicide. Thus, based on this work and with a completely biblical understanding, we can conclude that no knowledge can be true without God.

ნიკოლოზ ჟღენტი

კ. კვეციანიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**რაჭის ერისთავთა დინასტიური ცვლილება XV
საუკუნის ბოლოს
(სავარაუდო პერიოდი და მიზეზები)**

რაჭის საერისთავოს, თითქმის მთელი XV საუკუნის განმავლობაში, სათავეში ედგა ჭარელიძეთა ფეოდალური სახლი. საუკუნის ბოლოს კი ერისთავობას ჩხეტიძეთა ფეოდალური სახლი ეუფლება. ეს ცვლილება ემთხვევა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ უმძიმეს – ერთიანი სამეფოს დაშლის პერიოდს.

ამ პერიოდში რაჭა და რაჭველები უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობდნენ დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე მოვლენებში. იმერელ ბაგრატიონთა სამეფო შტო, რომელიც ცალკე სამეფოდ გამოყოფილ დასავლეთ საქართველოს მართავდნენ, მუდმივ დაპირისპირებაში იყვნენ ქართლის ბაგრატიონთა

სამეფო შტოსთან. მათ შორის მიმდინარე ბრძოლები ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა. იმერელ ბაგრატიონთა მთავარი სამხედრო კონტინგენტი რაჭველებისა და ლეჩხუმელებისგან შედგებოდა, ხოლო წარუმატებლობის შემთხვევაში იმერელი ბაგრატიონები თავს სწორედ რაჭას აფარებდნენ და ელოდნენ შესაფერის დროს ქუთაისის ტახტის დასაბრუნებლად. ბუნებრივია, რაჭის ერისთავთა დინასტიური ცვლილება, ქვეყანაში მიმდინარე შიდა დაპირისპირებების ფონზე, არ იქნებოდა გამოწვეული რაიმე ყოფითი მიზეზით.

მოხსენებაში ვეცდები წარმოვადგინო ამ ცვლილების სავარაუდო პერიოდი და მიზეზები.

პირდაპირი ცნობები ამ ცვლილების ზუსტი დროისა თუ მიზეზების შესახებ არ გაგვაჩნია. თუმცა არსებობს ერთი საისტორიო საბუთი, რომელიც შეიძლება ირიბად მიგვანიშნებდეს მათზე. ეს არის წყალობის წიგნი ერისთავ მირიან ჭარელიძისა გიორგი და აღსართან შერაზადიშვილებისადმი. მომყავს საბუთის სრული ტექსტი:

„ქ. სახელითა ღ(მრ)თისათა, ესე წიგნი და ნიშანი დაგინერეთ და გიბოძეთ |² მტკიცე და შეუცვალებელი, მე, ბატონმან ერისთავმან ჭარელისძემან |³ შენ, ჩემსა აზნაურისშვილსა შერაზანისშვილსა გიორგის და [ახსარ] |⁴ თანს.

მას ჟამსა, როდეს შაორს უნაჟე (sic) მარიამობასა დღესა |⁵ და მიღალატა კახაბერიძემან გიორგი, პერანგის [მთ]ასა [...] |⁶ და ორი ისარი დამაცილა, გიორგი და ახსართან შერაზანასშვილი⁷ მიეგებეს და დაუშინეს იმა კახაბერიძესა გიორგის. და მო|⁸ [კლეს] თულაშვილი ივანე და წულუკიძე ნასყიდა, მერმე გა|⁹ მომექცა ის<ი> კახაბერიძე და ნიკოლწმიდას საყდარშიგან შემეჭრა. |¹⁰ და საყდრით გამოვიყვანე, წავიყვანე და ჩემს ცოლთანა ტ[ყვედ] |¹¹ მოვიყვანე, მივიყვანე და მაშინ ჯილდოდ მივე შერაზანისშვილსა გიორგის |¹² და ახსართანს: ჭუვესთავს ჩაბრძე და წალკოტელიძე და |¹³ [ჭ]იანს შალულაძე, ქვედას არაბიძე და ონჭევს ჯალაგაძე და ქარ|¹⁴ ჭალიძე და სა[ლაბი] (sic); და კორტანს გეთიშვილი და პიპილეთს მო[სი] |¹⁵ ძე გოგატა[შვილი].

ესე ათი გლეხი მე, ჭარელიძემ ერისთავ|¹⁶ მან მირიან

უბოძე და მივე წყალობა ჩ[ემსა] აზნაურიშვილთა |¹⁷
[შე]რაზანისშვილსა გიორგის და ახსართანს მისითა
მამულითა, წყ|¹⁸ლითა, წისქვილით{ა}, ველითა,
ვენახითა, ტყითა, სანადიროთა, |¹⁹ სათიბითა,
სახნავითა, ეკლესიითა, სასაფლავოთა, სათევზაოთა,
|²⁰ მთითა, ბარითა, შესავლითა და გამოსავლითა,
საძებრითა და |²¹ უძებრითა.

არის ამისი შუამყოფი ვარდანიაშვილი. ვინ[ც] |²² ჩემი
წყალობა შეგიცვალოს, რჯულისაგანმცა შეიცულების.

|²³ მე, ბორბნეშვილსა ზაქარიას დამინერია იანვარსა
ერთსა.

|²⁴ ქ. მირიან ქარელიძე.“

საბუთი უთარიღოა და გამოთქმულია რამდენიმე მოსა-
ზრება ამასთან დაკავშირებით, თუმცა, ვფიქრობ საბუთი 1455-
1488 წწ-ს შორის უნდა იყოს გაცემული. საბუთის შინაარსის
მიხედვით, მოქმედება ხდება შაორში. მთის წმ. გიორგის მონა-
სტრის საბუთის მიხედვით, ძველად აოხრებული სოფ. შაორის
აღდგენაც 1455-1467 წწ-ში უნდა მომხდარიყო ბაგრატ მეფის
მიერ (იმერთა მეფე 1455-1465 წწ-ში, ქართლ-იმერეთის მეფე
1465-1478 წწ-ში). ხოლო 1488 წ-ს რაჭის ერისთავად უკვე ივანე
ჩხეტიძე იხსენიება.

ამ საბუთში აღწერილია რაჭის ერისთავის წინააღმდეგ გა-
ნხორციელებული შეთქმულება. მარიამობას ერისთავი მირიან
ქარელიძე შაორში ყოფილა, როდესაც მას უღალატა გიორგი
კახაბერისძემ და ორი ისარი ესროლა. მირიანს აცდენია ეს ის-
რები. ამ დროს ერისთავს წამოეშველნენ მისი აზნაურები – გი-
ორგი და აღსართან შერაზადიშვილები, რომლებმაც მოკლეს
შეთქმულების კიდევ ორი მონაწილე – ივანე თულაშვილი და
ნასყიდა წულუკიძე. გაქცეულმა გიორგი კახაბერისძემ ნიკორ-
წმინდის ტაძარს შეაფარა თავი, სადაც იგი მირიანმა შეაპყრო-
ბინა და თავის ცოლთან მიიყვანა ტყვედ. ამ სამსახურის გამო
ერისთავმა მირიან ქარელიძემ უხვად დააჯილდოვა შერაზა-
დიშვილები.

საბუთში, შაორის გარდა, დასახელებულია კიდევ ორი გე-
ოგრაფიული ადგილი: პერანგას მთა (?) და ნიკორწმინდა. რო-
გორც ჩანს, პერანგას მთა, შაორთან მდებარეობდა. ის ფაქტი,
რომ ბრძოლაში დამარცხებული გიორგი კახაბერისძე, მირიან
ქარელიძემ, შეიძლება ითქვას „ცხელ კვალზე“ ნიკორწმინდის
168

ტაძარში შეიპყრო, უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ შაორი ძალზედ ახლოს მდებარეობდა ნიკორწმინდასთან, რადგან გიორგი კახაბერიძემ, იცოდა რა, რომ ვერ შეძლებდა შორს გაქცევას და განწირული იყო შეპყრობისთვის, სიცოცხლის გადასარჩენად, ნიკორწმინდის ტაძარს შეაფარა თავი. როგორც ჩანს, ეს იყო ერთადერთი გზა, რომ ამ ლალატისთვის არ დასჯილიყო სიკვდილით. ასეც მოხდა.

როგორც ვნახეთ, XV საუკუნის II ნახევარში ადგილი ჰქონდა რაჭის ერისთავთა საგვარეულოს მეთაურის — მირიან ჭარელიძის მკვლელობის მცდელობას რაჭველი დიდებულების მხრიდან. მართალია ამ შემთხვევაში ეს მცდელობა წარუმატებელი აღმოჩნდა, ხოლო შეთქმული თავადები გაანეიტრალეს, 1488 წლისათვის რაჭის ერისთავებად უკვე ახალი დინასტია დამკვიდრდა.

შერაზადისშვილები იხსენიებიან იმავე პერიოდის კიდევ ერთ საისტორიო საბუთში — 1455-1488 წლების სასისხლო სიგელში შერაზადისშვილებისადმი. საბუთის გამცემად ალექსანდრე იმერთა მეფე (1484-1510 წწ.) მიიჩნევა. საბუთს ამონებებს რაჭის ერისთავი მირიან ჭარელიძე. სამწუხაროდ, საბუთის დედანი დაკარგულია, პირს კი ახასიათებს რამდენიმე უცნაურობა: 1. ტექსტის მიხედვით საბუთის გამცემი მეფე ალექსანდრეა, თუმცა, პირველ პირში ასევე საუბრობს ლეჟერა ჩიკვილაძე; 2. საბუთში ორ ადგილას, ალექსანდრე მეფის სახელი ჩანერილია გადაშლილ ადგილას, სადაც მანამდე ეწერა „ბაგრატ“. ბოლოში საბუთს მაინც ახლავს ალექსანდრე მეფის ხელრთვა, რის გამოც, საბუთის მონაცემები, მეტ-ნაკლებად, მაინც სანდო ჩანს. საბუთს თარიღი არ ახლავს, და ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის III ტომში დათარიღებულია ალექსანდრე მეფის ზეობით. როგორც ვნახეთ, საბუთის პირშიც კი, თავდაპირველად ორ ადგილას მეფედ მოხსენიებული იყო ბაგრატი, ალექსანდრეს მამა, რომელიც შემდეგ გადაუშლიათ და ალექსანდრეს სახელით ჩაუსწორებიათ. ეს მაფიქრებინებს, რომ საბუთში აღწერილი მოვლენები ბაგრატის მეფობისას, ანუ 1455-1478 წწ-ში მოხდა, ხოლო ალექსანდრე მეფემ საბუთი მისი სახელის ჩასწორებით და ხელრთვის დართვით განაახლა.

ამგვარად, სასისხლო პრივილეგიების განახლებით, ალექსანდრე მეფე რაჭის ერისთავ მირიან ჭარელიძისა და მისი ერთგული ქვეშევრდომების — შერაზადისშვილების მფარველად გვევლინება. თუმცა, მისი მეფობის პერიოდშივე რაჭის

ერისთავთა საგვარეულო იცვლება და, ბუნებრივია, ეს ვერ მოხდებოდა ალექსანდრე იმერთა მეფის მონაწილეობის გარეშე. და საერთოდაც, ხომ არ იყო ეს მოვლენა უშუალოდ ალექსანდრე მეფის ინიციატივა?

ყურადღებას გავამახვილებ იმაზე, რომ ამ საბუთის მიხედვით რაჭის ერისთავის წინააღმდეგ წინასწარ დაგეგმილ შეთქმულების მოთავედ ჩანს გიორგი კახაბერისძე – რაჭის ძველი ერისთავების დამცრობილი საგვარეულოს წარმომადგენელი, ხოლო შეთქმულების მონაწილეები არიან ასევე რაჭის დიდებულები – ნასყიდა წულუკიძე და ივანე თულაშვილი. ამ უკანასკნელი საგვარეულოს სხვა წარმომადგენელი – ნავროზა, ზემოთ განხილული შერაზადიშვილების სასისხლო საბუთის მიხედვით, ბაგრატ, ან ალექსანდრე მეფის დარბაზის წევრი იყო. კახაბერისძეები კი უფრო ადრე (1326 წ-ს) ჩანან იმერეთის სამეფო დარბაზის წევრებად. ამ მოცემულობით, არ არის გამორიცხული, რომ ამ შეთქმულების მთავარ ინიციატორად სწორედ იმერეთის სამეფო კარი მოვიაზროთ, რომელსაც, ჩვენთვის უცნობი მიზეზით, მათთვის უმნიშვნელოვანეს რაჭის საერისთავოში ძირეული ცვლილებების მოხდენა სურდა.

რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ამის მიზეზი?

ბაგრატ მეფის გარდაცვალების შემდეგ (1478 წ.) ინიციატივა ქართლის მეფე კოსტანტინე II-ის ხელში გადადის. 1478-1495 წლებს შორის მან ოთხჯერ დაიკავა იმერეთი, რა დროსაც ალექსანდრე II რაჭას აფარებდა თავს, რადგან სწორედ რაჭა-ლეჩხუმი იყოს მრავალი წლის განმავლობაში მისი მხედრობის ბირთვი.

დასაშვებად მიმაჩნია, რომ რაჭის ერისთავი ქარელიძეები თავიდან იმერთა მეფის მომხრეები იყვნენ, ხოლო მოგვიანებით ქარელიძეთა საგვარეულოს ერისთავობა (და არაა გამორიცხული თვითონ საგვარეულოც), კოსტანტინე მეფის მხარეზე გადასვლას შეეწირა.

ზაქარია ფალიაშვილის სარწმუნოება და საეკლესიო-ლიტურგიკული პოზიცია

საქართველოს კათოლიკეთა მცირერიცხოვანი ოჯახის დამსახურება მშობელი ქვეყნისა და ხალხის წინაშე კარგადაა ცნობილი. ამ ოჯახის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი არის ზაქარია ფალიაშვილი. ის კათოლიკეთა თემს შთამომავლობით მიეკუთვნებოდა. ამიტომ ამ კომპოზიტორის, ლოტბარისა და ორგანისტის კათოლიკე ეკლესიაში მოღვაწეობდა გასაკვირი არ არის.

ზაქარია ფალიაშვილის შესახებ არსებულ ლიტერატურაში ასევე აღნიშნულია, რომ მან მართმადიდებელი ეკლესიის საგალობლების შესწავლასა და ლიტურგიკულ პრაქტიკასაც დიდი ამაგი დასდო, მაგრამ დღემდე არც ერთ მკვლევარს არ გაუმახვილებია ყურადღება იმ მასალაზე, რომლის თანახმად ეს თანამშრომლობა ცნობილი საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწის კალისტრატე ცინცაძის დამსახურებით შედგა. ცნობას ამ ფაქტის შესახებ ვპოულობთ მემუარში „ზაქარია პეტრეს ძე ფალიაშვილი“, რომელიც კათალიკოს-პატრიარქმა კალისტრატემ 1938 წელს დაწერა. მასში ვრცლად არის აღწერილი ამ პირივნების შემოქმედებითი საქმიანობა მართლმადიდებელ ეკლესიაში.

ზაქარია ფალიაშვილის მართლმადიდებელ ეკლესიასთან თანამშრომლობას შემდეგი საფუძვლები ჰქონდა: პროფესიული ინტერესი ქართული სასულიერო მუსიკის მიმართ და საეკლესიო-საღვთისმეტყველო პოზიცია. ამ უკანასკნელში იგულისხმება მისი მონაწილეობა იმ საეკლესიო-ეროვნულ მოძრაობაში, რომელიც მე-19 ს-ის მიწურულში და მე-20 ს-ის დასაწყისში მიმდინარეობდა საქართველოს სარწმუნოებრივ ველზე და მიზნად ამ ქვეყანაში მოქმედი კათოლიკე და მართლმადიდებელი ეკლესიების გაერთიანებას ისახავდა ფერა-ფლორენციის უნიის მიხედვით.

ზაქარია ფალიაშვილის ამ მოძრაობასთან სიახლოვეს ადასტურებს ორი დოკუმენტი: 1902 წლის ერთი უცნობი კორესპო-

ნდენცია (მარი ბროსეს პანაშვიდი და „მინყალე“) და საკათალიკოსო საბჭოს 1925 წლის ადრესი.

ოთარ გაბუნია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

სემიტური GMR ფუძე-ძირის შესაძლო კავშირისათვის ქართველურ «ღმერთი» და «გმირი» ფუძეებთან

ქართულ ენაში ღიად დგას „ღმერთისა“ და „გმირის“ ეტიმოლოგიის საკითხი. ჩვენი აზრით, ორივე სიტყვა ერთი ფუძიდან უნდა მომდინარეობდეს. ამ მოსაზრებას ვამყარებთ ქართველური ენების სალექსიკონო მასალის შეპირისპირებით სემიტურთან, კერძოდ კი ძველქაადურ, აქაადურ, ებრაულ, სირიულ, მანდაურ და უგარიტულ ეტიმოლოგიურ სალექსიკონო ფორმებთან. ასევე ლურსმული ლიტერატურის წერილობითი წყაროების მოშველიებით წარმოვაჩინთ სიტყვათა შინაარსობრივ დატვირთვა-გამოყენებას.

შორენა თავაძე

კ.კეკელიძის სახელობის
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ნინო მეგენიშვილი

კ.კეკელიძის სახელობის
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ეტიმოლოგიური შესწავლის ფრაგმენტული ხელნაწერი გრაფიკების ინტერდისციპლინური თავისებურებები

ხელნაწერთა ინტერდისციპლინური კვლევა საშუალებას იძლევა, შინაარსისა და გამოსახულებების პარალელურად, ხელნაწერ მემკვიდრეობაში გამოვავლინოთ უფრო ფართო დიაპაზონი, შედარებით ნაკლებად ცხადი, მაგრამ არანა-

კლებ მნიშვნელოვანი ინფორმაცია. ხელნაწერთა კვლევა მოიცავს სრული ინფორმაციის სისტემატიზაციას და მასთან დაკავშირებული ყველა კომპონენტის განსაზღვრას: კოდიკოლოგიურ-არქეოგრაფიული, ტექსტოლოგიური, მხატვრული გაფორმების აღნუსხვა და საწერი მასალის სტრუქტურასთან დაკავშირებული ინფორმაცია, დაცვის პირობები, პრევენციული კონსერვაციის მეთოდოლოგია და სხვ.

ხელნაწერმა მემკვიდრეობამ შემოინახა ფრაგმენტული ხელნაწერების დიდი რაოდენობა, რომელიც მოიცავს ვრცელ ქრონოლოგიურ პერიოდს, თემატურად და მასალის თვალსაზრისით საინტერესო ხელნაწერებს. ფრაგმენტოლოგია თანამედროვე ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა მნიშვნელოვანი დარგია, რომელიც კომპლექსურად შეისწავლის ფრაგმენტულ ხელნაწერებს: ფრაგმენტის წარმოშობას, შედგენილობას, მის მიგრაციას, მასალას და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცულია სხვადასხვა სახით (სრულყოფილი, ნაკლული, ფრაგმენტული) შემორჩენილი მდიდარი და მრავალფეროვანი წერილობითი ძეგლები: ხელნაწერი წიგნები, ისტორიული დოკუმენტები, პირადი საარქივო ფონდები და სხვ. მათ შორისაა ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული სახით მოღწეული გრაგნილი ხელნაწერები.

გრაგნილი ხელნაწერი წიგნის ერთ-ერთი უძველესი ფორმაა. იგი მზადდებოდა სხვადასხვა საწერი მასალის (ჭილის, ეტრატისა და ქალაღდის) გადაკერებული, შენებებული ან მთლიანი ფორმატის ნაწილებისაგან, კეფებისაგან; საწერი მასალის განვითარებამ წარმოქმნა ფურცლებად აკინძული კოდექსი, წიგნის მთავარი ტიპი, თუმცა გრაგნილიც, როგორც ხელნაწერის ერთ-ერთი ფორმა, დარჩა მცირე მოცულობის სასულიერო თუ საერო დარგის, ასევე ისტორიული დოკუმენტების სხვადასხვა ტექსტებისათვის (სიგელები, შეწირულობის წიგნი და სხვა). ისინი დახვეული იყო ჯოხზე, ე.წ. კონდაკზე, ან გვხვდებოდა ჯოხის გარეშეც. ხელნაწერთმცოდნეობაში გრაგნილი ხელნაწერები კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური, თემატური და სტრუქტურული თავისებურებებით, დაცულობის თვალსაზრისით საინტერესო საკვლევ მასალას წარმოადგენს.

ფრაგმენტულ ხელნაწერებზე კვლევისას მნიშვნელოვანია განისაზღვროს ფრაგმენტების დეფინიცია. უპირველესად უნდა აღინიშნოს სხვაობა და სტრუქტურული მახასიათებლები ფრაგმენტულსა და ნაკლულ ხელნაწერებს შორის. გრაგნილ ხელნაწერებზე დაცული ტექსტოლოგიური მასალა თემატუ-

რად მწირია, არ არის მრავალფეროვანი. მაგალითად, ქართულ ხელნაწერ მემკვიდრეობაში არ გვხვდება ბიბლიოლოგიური შინაარსის ტექსტები. ძირითადად შემორჩენილია ლიტურგიკული (ჟამისწირვა, ლოცვანი, წირვის წესი), აპოკრიფული (ავგაროზები) და საერო (სულთა მათიანე) შინაარსის ტექსტები. შემორჩენილი ლიტურგიკული შინაარსის თხზულებები, სავარაუდოდ, უნდა წარმოადგენდეს ტექსტების მოკლე რედაქციას. აღსანიშნავია, რომ ქართულ ხელნაწერ ფონდებში არ არის შემონახული განსაკუთრებით დიდი მოცულობის გრაგნილი ხელნაწერები, რომლებზეც შესაძლებელი იქნებოდა ვრცელი რედაქციების დატანა. აქედან გამომდინარე გრაგნილის ფორმატზე იწერებოდა შედარებით მცირე მოცულობის ტექსტები, ამიტომ როცა ვსაუბრობთ მათ ფრაგმენტულ ნაწილებზე, უპირველესად დასადგენია გრაგნილებში მოყვანილი ტექსტების თემატური სახესხვაობა, მათი რედაქციული თავისებურება, რაც მოგვცემს საშუალებას განვსაზღვროთ ტექსტები ფრაგმენტული სახითაა მოღწეული თუ ნაკლულია.

ფრაგმენტის არსიდან გამომდინარე, ფრაგმენტულ ხელნაწერში შემორჩენილი ტექსტი უნდა წარმოადგენდეს სრული ტექსტის მცირე ნაწილს, სადაც ხშირ შემთხვევაში რთულია რედაქციულობის და ზოგჯერ რაობის დადგენაც კი. აღწერილობების მიხედვით, ხშირია შემთხვევა, როცა ფრაგმენტული ხელნაწერების რაობაში მითითებულია ოთხთავი, მაგრამ შესაძლოა ფრაგმენტი იყოს ლექციონარის ან ეგზეგეტიკური თხზულების ნაწილი, ასევეა ჰაგიოგრაფიული შინაარსის ტექსტის შემთხვევაშიც. შესაძლოა ის წარმოადგენდეს სვინაქსარის ან სადღესასწაულოს ფრაგმენტს. ნაკლული ტექსტი უნდა იძლეოდეს ვრცელ და სანდო ინფორმაციას ხელნაწერის სრულ ტექსტოლოგიურ სტრუქტურასა და არქეოგრაფიულ მახასიათებლებზე, ასევე ზუსტი რედაქციულობისა და რაობის განსაზღვრის საშუალებას. მარტივი დასადგენი უნდა იყოს ნაკლული ტექსტის მოცულობა, მისი მთლიანი კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური სურათი. მაგ. X საუკუნით დათარიღებული კალის ლექციონარი (Q-1653, Xs.), არ არის სრული სახით მოღწეული, ნაკლულია, მაგრამ არ ითვლება ფრაგმენტულ ხელნაწერად. აღსანიშნავია რომ ყველა ტექსტი სხვადახვა მოცულობისაა, მაგ. ბიბლიოლოგიური და ლიტურგიკული შინაარსის ტექსტები შედარებით ვრცელია. აქედან გამომდინარე ფრაგმენტულ ხელნაწერების მოცულობა განისაზღვრება თემატიკისა და შინაარსის მიხედვით. ხელნაწერ ფონდებში დაცუ-

ლია 80 ფურცლამდე სახარებები (A-1698, Xს.), რომლის კვლევა ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიური თვალსაზრისით მარტივია, შესაძლებელია რედაქციულობის დადგენაც კი, მაგრამ რადგან სახარება-ოთხთავი ვრცელი ტექსტია, ამგვარი ხელნაწერები მოცულობის თვალსაზრისით მიიჩნევა ფრაგმენტულად.

ფრაგმენტები, შემორჩენილი ტექსტების მოცულობის მიხედვით შეიძლება დაიყოს ჯგუფებად: 1. მცირე ზომის ფრაგმენტი, რომელზეც შეუძლებელია განისაზღვროს რაობა და სტრუქტურა, კოდექსის ფურცელია თუ გრაგნილის H-2093ვ, XVIს. 2. ფრაგმენტული ხელნაწერები, რომელშიც ტექსტის ამოკითხვა შესაძლებელია, თუმცა ზუსტი რაობის განსაზღვრა რთულია A-1287ე, XII-XIII საუკუნე, სახარება, რომელიც შესაძლებელია ლექციონარის ან ეგზეგეტიკური თხზულების ნაწილი იყოს; 3. სრული ფორმატით და ტექსტით მოღწეული ფრაგმენტული ხელნაწერები, მათ შორის გრაგნილებიც H-2431 XIII-XIV ს., ჟამისწირვა, სადაც შესაძლებელია რაობის დადგენა, თუმცა რედაქციულობის განსაზღვრა რთული.

განვიხილავთ ფრაგმენტული ხელნაწერი გრაგნილების ნიმუშებს 1. H- 2093ვ, 1 კეფი, XVI სს., სულთა მათიანე, რომელიც შედგება სამი ერთმანეთზე გადაკერებული კეფისგან. კეფები სავარაუდოდ უნდა წარმოადგენდეს სხვადასხვა ხელნაწერის მეორად ნაწილს. ამას ადასტურებს მესამე კეფის v-ზე შემორჩენილი კალიგრაფიული ნუსხურით, ორ სვეტად შესრულებული სახარების ფრაგმენტი (I სვეტი - მათე 12, 2-3; II სვეტი - მათე 12, 7-10). სულთა მათიანე შესრულებულია გრაგნილის r-ზე. ტექსტი ნაკლულია, ნახევრად გადაშლილი პირველი და მეორე კეფი, მესამე კეფი შედარებით მარტივად წასაკითხი, შესრულებულია არაკალიგრაფიული ნუსხურით, ასიმეტრიულად ნაწერი, სადაც შეინიშნება ძველი ტექსტის დაკანონვის ხაზები. სულთა მათიანე შეიცავს ხევსურული დიალექტისთვის დამახასიათებელ ფორმას (მაგ. შასწირს), ამიტომ ის შესაძლოა იყოს ამ კუთხის ერთ-ერთი გვარის მოსახსენებელი. კეფები ერთმანეთზე გადაკერილია უხეშად, წითელი ძაფით და არათანაბრად და ჩამოჭრილი ბასრი იარაღით.

2. H-2431, 1 კეფი, XI-XII სს. ჟამისწირვა, ხელნაწერი შენახული უნდა ყოფილიყო შუა ნაწილში გადაკეცილი სახით. შემორჩენილია ფრაგმენტული ხელნაწერის ერთი კეფი, რომლის თავსა და ბოლოში შეიმჩნევა კეფების გადაბმისთვის ნახვრეტები. ზედა მხარეს კი შემორჩენილია წითელი ფერის ძაფის ფრაგმენტი, რაც ადასტურებს, რომ ხელნაწერი უნდა წარმოადგე-

ნდეს გრაგნილის შუა ნაწილს. ეტრატის ფურცელის მარცხენა კიდე მთელ სიგრძეზე დაზიანებულია; ტექსტი შესრულებულია მუქი ყავისფერი მეღვინით, საზედაო ასოები ნაწერი სინგურით. ეტრატის ზედაპირზე სხვადასხვა შეფერილობის ლაქების შედეგად მეღვინის მდგომარეობა და შეფერილობა სხვადასხვაა.

შემორჩენილი ტექსტი ზოგან გადაშლილია და ამოკითხვა შეუძლებელია, ზოგიერთ ადგილას ტექსტი გაცხოველებულია. ტექსტი არ მისდევს ჟამისწირვის არცერთ რედაქციას, შესაძლოა ის წარმოადგენდეს პეტრე მოციქულის ჟამისწირვას, რომელიც ქართულ ხელნაწერ ფონდში შემორჩენილია ორი ნუსხით: 1. ვატიკანის ბიბლიოთეკაში დაცული XIII-XIV საუკუნეებით დათარიღებული ხელნაწერი 2. A-81, XVIII საუკუნის ხელნაწერი.

გრაგნილი ხელნაწერი (H-2431) არ არის ფუნდამენტურად შესწავლილი, იგი უცნობია სამეცნიერო წრეებისთვის.

ფრაგმენტული ხელნაწერებზე, მათ შორის გრაგნილებზე, მუშაობამ გვიჩვენა, რომ ამგვარი ხელნაწერები მცირე მოცულობის მიუხედავად შეიცავს მდიდარ და საინტერესო ტექტოლოგიურ მასალას, რომლის კვლევა, გამოქვეყნება და სამეცნიერო მიმოქცევაში ჩართვამ შესაძლოა გამოავლინოს სხვადასხვა თხზულებათა რედაქციული სახესხვაობა.

სრული არქეოგრაფიული აღწერა, კოდიკოლოგიური შესწავლა, ტექტოლოგიური ანალიზი და რედაქციულობის განსაზღვრა შესაძლოა დაგვეხმაროს ხელნაწერის სრული კორპუსის მიგნებასა და ტექსტის აღდგენაში. ამ მხრივ ფრაგმენტული სახით მოღწეული ხელნაწერების კომპლექსურ შესწავლას დიდი კულტურული ღირებულებაც აქვს, რაც მკვლევართა ერთ-ერთ მთავარ მიზანს წარმოადგენს. ხელნაწერების ფუნდამენტური კვლევა უზრუნველყოფს დაზიანების ხარისხის მიხედვით, ხელნაწერების, მათ შორის ფრაგმენტების, პრევენციულ კონსერვაციასა და შესაბამისი პირობების განსაზღვრას.

ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის მონაწილეობა პრობლემურ მოძრაობაში

XX ს-ის 20-30 წლებში ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის საქმიანობისთვის ყველაზე ხელსაყრელი პირობები პოლონეთში იყო. ამ პერიოდში, პოლონეთი იყო ერთადერთი სახელმწიფო, რომელიც რეალურად მხარს უჭერდა და ეხმარებოდა ქართველ ემიგრანტებს დეოკუპაციისათვის ბრძოლაში.

1918-1922 და 1926-1935 წლებში პოლონეთის ფაქტიური მართველი მარშალი იუზეფ პილსუდსკი საბჭოთა რუსეთს სახელმწიფოს მთავარ საფრთხედ მიიჩნევდა. მისი აზრით, სსრ კავშირის ხელმძღვანელობა მომავალში ეცდებოდა ყოფილი რუსეთის იმპერიის სივრცეზე გავლენა მოეპოვებინა, ამიტომ იგი ფიქრობდა შექმნილიყო ფედერაცია ლიეტუვას, ლატვიის, ესტონეთის, ფინეთის, ბელარუსიის და უკრაინის შემადგენლობით. ფედერაცია მჭიდროდ იქნებოდა დაკავშირებული უნგრეთთან, რუმინეთთან, იუგოსლავიასთან, ბულგარეთთან, თურქეთთან და კავკასიის სახელმწიფოებთან. ვარშავაში ფიქრობდნენ, რომ კავკასიის სახელმწიფოების სუვერენიტეტის აღდგენა და რუსეთისგან განთავისუფლება შესაძლებელი იყო კავკასიის გაერთიანებით და კონფედერაციის შექმნით. შესაბამისად, პოლონეთის საგარეო პოლიტიკური ინტერესები ითვალისწინებდა რუსეთის მიერ დაპყრობილი ქვეყნებიდან დევნილი ემიგრაციის წარმომადგენლებისგან სსრკ-ის წინააღმდეგ მიმართული გაერთიანების შექმნას.

1924 წლის შემოდგომიდან მარშალ იუზეფ პილსუდსკის მომხრეებმა პოლონეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროში და გენერალურ შტაბში დაიწყეს პრაქტიკული ღონისძიებების გატარება კავკასიის ერების ერთ პლათფორმაზე კავკასიის კონფედერაციაში გაერთიანებისათვის. მათი საქმიანობის შედეგად, კონსტანტინოპოლში, 1926 წელს, შეიქმნა კავკასიის დამოუკიდებლობის კომიტეტი. კომიტეტის მიზანი იყო კავკასიის განთავისუფლება ბოლშევიკებისაგან. კავკასიის დამოუკიდებლობის კომიტეტმა 1926 წლის ნოემბერში პარიზში

დაიწყო ფრანგულენოვანი ჟურნალის „პრომეთეს“ გამოცემა. ჟურნალის გამოცემით დაარსდა პრომეთეისტული მოძრაობა, რომელშიც შედიოდნენ: უკრაინელები, ქართველები, აზერბაიჯანელები, ჩრდილო კავკასიის მთიელები, ყირიმისა და ვოლგის თათრები, თუსქესტანელები, ყუბანის და დონის კაზაკების წარმომადგენლები, კარელიის, ინგრიისა და კომის ხალხები. „პრომეთეისტულ მოძრაობას“ ორგანიზაციულ და ფინანსურ მხარდაჭერას პოლონეთი უწევდა.

1926 წელს აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის შესწავლისა მიზნით პოლონეთში დაარსდა ვარშავის აღმოსავლეთის ინსტიტუტი, რომელიც ეხმარებოდა კავკასიის ემიგრანტებს საგანმანათლებლო, სამეცნიერო და კულტურული პროგრამების განხორციელებაში. პოლონეთის ხელისუფლება ზრუნავდა ახალგაზრდა ემიგრანტების განათლებაზე, კერძოდ, მათი მიზანი იყო ემიგრაციის ახალგაზრდა თაობა მოემზადებინა პოლიტიკური საქმიანობისთვის. ამისთვის, 1929 წელს აღმოსავლეთის ინსტიტუტთან დაარსდა ახალგაზრდა ორიენტალისთა წრე, რომელსაც პოლონეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო და პოლონეთის არმიის სამხედრო შტაბი აფინანსებდა. ორიენტალისთა წრის ფარგლებში შეიქმნა კავკასიის სექცია. პოლონეთმა მიიღო ქართველი სამხედროების უდიდესი ნაწილი. ისინი ჯერ სამხედრო სასწავლებლებში ჩაირიცხნენ, შემდეგ კი – პოლონეთის არმიაში კონტაქტის საფუძველზე მსახურობდნენ.

1932 წლის 25 ივნისს სსრკ-სა და პოლონეთს შორის ხელი მოეწერა თავდაუსხმელობის პაქტი, რომლის თანახმადაც პოლონეთს აღარ შეეძლო ისეთი ქმედებების განხორციელება, რომელიც მიმართული იქნებოდა საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ. ამის შემდეგ პოლონეთის მთავრობის მხრიდან კავკასიის ემიგრაციის და პრომეთეისტული მოძრაობის მხარდაჭერა გასაიდუმლოებული გახდა.

პრომეთეისტულ მოძრაობასთან საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ემიგრანტული მთავრობის წევრები და მათი მანდატით მოქმედი პირები თანამშრომლობდნენ. 1928 წელს ვარშავაში დაარსდა პრომეთეს კლუბი, რომელიც მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამდე არსებობდა. მის მუშაობაში ჩართული იყვნენ პოლონეთში მცხოვრები ქართული სათვისტომოს წევრები. ვარშავაში არსებული პრომეთეს კლუბს ფილიალები ჰქონდა ჰარბინში და ჰელსინკში. მის ბორძში შედიოდნენ ქართველების, აზერბაიჯანელების, ჩრდილო კა-

ვკასიის მთელიების, ყირიმის და ვოლგის თათრების, უკრაინელების, ყუბანელის კაზაკების, კარელების, კომის, ასევე თურქესტანის და დონის კაზაკების წარმომადგენლები. კლუბის საქმიანობა მოიცავდა სხვადასხვა ენაზე პერიოდიკის გამოცემას და პოლიტიკურ აქტივობებს. 1930 წელს დაარსდა პრომეთეს კლუბის ქალთა განყოფილება. მისი თავმჯდომარე იყო ბ. ზავაცკაია (უკრაინა), მოადგილე ბარბარე ბაგრატიონისა (საქართველო). მათი მიზანი იყო ქალთა ინტერნაციონალური ორგანიზაციების საშუალებით საერთაშორისო ასპარეზზე გასვლა.

მეორე მსოფლიო ომის დროს და ომის დასრულების შემდეგ პრომეთეისტურმა მოძრაობამ ფუნქციონირება შეწყვიტა. ომის დასრულების შემდეგ მოძრაობის აღდგენის მცდელობა ჰქონდათ ამერიკაში მცხოვრებ სსრკ-ის ხალხთა ემიგრაციას. თუმცა მათი მცდელობა უშედეგოდ დასრულდა.

ხათუნა ბაინდურაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

„ჯამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დანერილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) პოლიტიკურ-თეოლოგიური და პრაქტიკული ენიშვნელობისთვის

საქართველო საგარეო პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, ყოველთვის იყო სხვადასხვა რელიგიების ლოკალიზების ადგილი. აქედან გამომდინარე, ჩვენში ქრისტიანული და მუსლიმური რელიგიების პოლემიკას მრავალი საუკუნის ისტორია აქვს. „ცივილიზაციათა დიალოგის“ ეს მოვლენა განსაკუთრებულ კვლევას საჭიროებს, რადგან იგი დიდწილად განსაზღვრავს დანამედროვე ეპატზე კონფესიათა შორის მშვიდობიანი თანაარსებობის წარმართვას.

წარმოდგენილი მოხსენება ეხება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ორი კოდექსის – S-174-სა

S-16-ს ისტორიული და რელიგიურ-პოლიტიკური მიმართულებით კვლევას. ჩვენი მიზანია დავადგინოთ ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ თარგმნილი „ჯამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დაწერილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) ისტორიული და თეოლოგიური მნიშვნელობა; განვსაზღვროთ მათი პრაქტიკული დანიშნულება.

XVII ს. 30-იანი წლებიდან სეფიათა ირანის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ გატარებული პოლიტიკა ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში რატომღაც „კომპრომისად“ არის მიჩნეული, რადგან „გურჯისტანის ვალის“ ტიტულითა და გამუსლიმების პირობით ტახტი ბაგრატიონთა დინასტიის ხელში რჩებოდა. ამ ე. წ. „კომპრომისული პოლიტიკის“ თვალსაჩინო ნიმუშია ქართლში როსტომ ხანის (1632-1658) მმართველობა. სამეცნიერო კვლევებში აქცენტი გაკეთებულია როსტომის მიერ ეკლესია-მონასტრების აღდგენით სამუშაოებზე და ამით მისი დამსახურება ერთგვარად იდეალიზებულია. ქართულ საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით, მიგვაჩნია, რომ რეალურად, ირანის მხრიდან „კომპრომისი“ იმაში გამოიხატებოდა, რომ სეფიანთა მიერ აღმოსავლეთ საქართველოში ისლამის გავრცელების ძალისმიერი გზები დიპლომატიური ლავირების – „რბილი ძალის“ მეთოდით შეიცვალა, რამაც გაცილებით დიდი ეფექტი იქონია.

როგორც საისტორიო თხზულებებიდან ვხედავთ, გამუსლიმება სამეფო კარზე დაწინაურების და მეფის კეთილგანწყობის მოპოვებისთვის აუცილებელი პირობა იყო. ეს კი ისლამის აღიარებისთვის ირიბი ზედწოლა იყო. ცხადია, აღზრდა-მენტალიტეტით მუსლიმი მეფის ყოფნა ქართლში ისლამს მეტ პრესტიჟს სძენდა და მის „პოპულარობას“ განაპირობებდა.

დ. კარიჭაშვილი წერს, როსტომ-ხანის მმართველობისას ფარსადან გორგიჯანიძის (1626-1696) მიერ ქართულ ენაზე ითარგმნა ყურანი.¹ ეს ინფორმაცია სხვაგან არსად დასტურდება. რაც დანამდვილებით ვიცით, როსტომ ხანის დროს, როგორც ჩანს, მისივე დაკვეთით, ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ სპარსულიდან ქართულად ითარგმნა „ჯამი აბასი“ (ხეც. S-174). ხელნაწერის პირველივე გვერდზე ვკითხულობთ: „ქ. ნებითა მღ-(რ) თისით ჩვენ უმცროსმან ყოვლათ უმცირესმან და ცოდვილმან და დამნაშავემა ყოვლლ(ი)ს ცოდვილთა და დამნაშავეთ უმეტესმან, პირშავმან და მონანავმა ნაქმართა ჩემთა, ფარსადან გორგიჯანიძემან ღმ(რ)თის ძალითა და შეწევნითა ჴელი მი-

¹ დ. კარიჭაშვილი, როსტომ მეფე, 1894, 50.

ვჰყავ მუსურმანთ სასჯულო-ნიგნისა და ყანუნის სათარგმნელადა“ (S-174, 1r).

კოდექსი (S-174) შეიცავს 280 გვერდს; შესრულებულია მხედრულით თეთრი, კარგი ხარისხის აღმოსავლურ ქაღალდზე ლამაზი კალიგრაფიით; ყდა აღმოსავლური; ტყავგადაკრული მუყაო; ორივე ფრთა შემკულია ტვიფრული ოქროსფერი (ფერი დიდწილად გადასულია) ვარდულებით; ყდა ჩასმულია ოქროსფერ ჩარჩოში (ფერი აქაც დიდწილად გადასულია); ხელნაწერი რესტავრირებულია. დაუნერვლია 254, 272, 273-280 გვ.; აქვს კუსტოსი;

ხელნაწერის აღწერილობაში ვკითხულობთ, რომ კოდექსი ავტორის ერთ-ერთ ავტოგრაფს წარმოადგენს და XVII-XVIII საუკუნეებისაა¹, თუმცა, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე როსტომ ხანის ნაცვლად 1656 წელს გაიგზავნა ირანში და გამუსლიმების შემდეგ ისფაჰანის ტარულას თანამდებობაზე დანიშნეს, მიგვაჩნია, რომ „ჯამი აბასის“ თარგმანი XVII ს. 60-70-იან წლებში უნდა იყოს შესრულებული. ხოლო თვითონ S-174 ფ. გორგიჯანიძის ავტოგრაფს არ უნდა წარმოადგენდეს.

კოდექსი ოთხი დამოუკიდებელი თხზულებისგან შედგება:

1. *هو جامی عباسی بلغت گرجی* – „ჯამი აბასი ქართული სიტყვებით“ – მოიცავს 1r-20r-ს;

2. ფარსდან გორგიჯანიძის მიერ შედგენილი ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი – გვ. 231-249; აქვია: ა) „თვისა დამთვარისა წლისა და მასკვლავის საველები – 249-250; ბ) „ცის თორმეტი ბურჯი და მათი სახელები“ – გვ. 250; გ) „სახელი და საქციელი შვიდისა ეტლისა“ – გვ. 250-251; დ) მუსლიმური წელთაღრიცხვის ანგარიში“ – გვ. 251-252; ე) ანჯანური ანბანი – გვ. 252; ვ) „სასიზმრო მართალი და ჭეშმარიტი“ – გვ. 253

3. *ترجمه رساله اختلاجات اعضا* – „თარგმანი ასოთსამღერის ეპისტოლისა“ – გვ. 255-266;

4. *احواله سلسله عثمانجوگ گرجند نفر پادشاهی کرده اند در روم* – „ამბები (ამბავთა თანმიმდევრობა) ოსმან ჯუგისა (ოსმანთა დინასტიისა), თუ [მათგან] რამდენი კაცი გახდა რუმის ფადიშაჰი“ – გვ. 267-271;

ჩვენი კვლევის საგანს წარმოადგენს „ჯამი აბასი“. იგი მუსლიმური ლოცვების, წესებისა და რიტუალების სასწავლო

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოდექსია, I, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული: თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 191-193.

სახელმძღვანელოა. მასში არაბულ ენაზე წარმოსათქმელი ლოცვები ქართული ასოებით არის გადმოცემული. მუსლიმურ რიტუალების არაბული სახელები ქართულად არის განმარტებული.

„ჯამი აბასი“ შიიტური ისლამის მიმდევართა ცხოვრების წესების კრებულია. იგი შაჰ აბას I-ის ბრძანებით შეიხ ბაჰა ად-დინ მუჰამადმა (პ. 953-1031//1546/47-1621/22 წწ) შეადგინა.

„ჯამი აბასი“ ხაზგასმით საუბრობს მორწმუნე მუსლიმისთვის სუნათის, განბანვის და ლოცვის აუცილებლობასა და მის მნიშვნელობაზე. წიგნი დეტალურად აღწერს მუსლიმის მიერ შესასრულებელ წესებს, რომელიც ცხოვრების ყველა სფეროს ეხება. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, წიგნში აღწერილია სხვადასხვა ნამაზის დროს გასაკეთებელი რაქათები, ახსნილია არაბული ლოცვების ქართული შინაარსი, ხაზგასმულია ნამაზის დროს არაბული ენის მნიშვნელობა (რომ თუ ლოცვა არაბულ ენაზე არ წარმოითქვა, იგი ბათილია) და ა.შ. ამ წიგნის არსებობა, რა თქმა უნდა, მის საჭიროებაზე მეტყველებს. წიგნი ახლადგამუსლმებული ქართული საზიგადოებისთვის არის განკუთვნილი.

მეორე კოდექსი, რომლის თეოლოგიურ-პრაქტიკული დანიშნულების შესახებ განსხვავებული აზრი გვაქვს, არის S-16. კოდექსი წარმოადგენს ქართული ასოებით დაწერილ (მხედრულით) სპარსულ ოთხთავს. მასში შესულია მათეს (3r-108v), მარკოზის (109r- 172v), ლუკას (173r- 278v) და იოანეს (279r-357v) სახარებები. სულ ხელნაწერი 358 გვერდს შეიცავს. აქედან 2r-v და 108v დაუნერვლია. ოთხთავი გადაწერილია ლამაზი მხედრულით შავი მელნით; სათაურები სინგურითაა შესრულებული. ხელნაწერი მდიდრულადაა შემკული და ერთი შეხედვითაც ეტყობა, რომ მაღალი ფეოდალური ფენის წარმომადგენლის დაკვეთითაა შესრულებული. გვერდები შემკულია რომბის ფორმის ოქროს და ვერცხლის ფიგურებითა და ოქრომელნის ხშირი წინწკლებით, რომლებიც გვერდების ჩარჩოს ქმნის. ხელნაწერი შესრულებულია მაღალი ხარისხის ევროპულ (სავარაუდოდ ესპანური) ქალაღებზე, რომელსაც აქვს არაერთი ჭვირნიშანი (ხარი, ცხენი, სახედარი, შუბოსანი მხედარი, RIVE RDITO - (?), GBC და ა. შ.). ხელნაწერი, აღწერილობის მიხედვით, ჭვირნიშნებიდან გამომდინარე (მხედრიანი ცხენი, ცხენი, ხარი) XVII საუკუნისაა,¹ ხოლო იმავე ჭვირნიშნების მიხედვით

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, I, შედგენილია და 182

ნ. დუნდუა მას XVII-XVIII საუკუნეების ხელნაწერად მიიჩნევს.1 1რ-ზე არსებული მინაწერის მიხედვით მისი ერთ-ერთი მფლობელი ერეკლე II-ის შთამომავალი ივანე ანდრონიკოვი უნდა ყოფილიყო. ეს ინფორმაცია საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ხელნაწერის დამკვეთი და მფლობელი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრი უნდა ყოფილიყო.

მ. ხუბუას მიაჩნია, რომ S-16-ს დედანს სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში დაცული C-268 წარმოადგენს. წიგნი ნადირ შაჰის (1736-1747 წწ) ისფაჰანში არაბულიდან სპრსულად ითარგმნა, ხოლო მოგვიანებით კი, თბლისში ჩამოტანის შემდეგ ქართული ასოებით შესრულებული ასლი მომზადდა.2

ქართული ასოებით დაწერილი სპარსული ოთხთავის შესახებ (S-16) არსებული მოსაზრებების მიხედვით იგი 1. ემსახურებოდა ქართველების დენაციონალიზაციას და 2. იგი და ზოგადად ამ ტიპის კოდექსები ენაში გავარჯიშების მიზნით იყო შექმნილი (ც. აბულაძე; ნ. დუნდუა). გამოთქმულ მოსაზრებებს ვერ დავეთანხმებით შემდეგი არგუმენტებზე დაყრდნობით: ა) XVII-XVIII საუკუნეებში იმ ისტორიული და რელიგიური ვითარების გათვალისწინებით, არსებული S-16-ს ან მისი მსგავსი ტიპის კოდექსის შექმნა გათვალისწინებული იყო რელიგიური პოლემიკისთვის. ბ) S-16-ს ვიზუალური და მოცულობითი ფორმა თავისთავად გამორიცხავს „ენაში გავარჯიშებისთვის“ მის შექმნას, მით უფრო მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველო ირანული კულტურის დიდ გავლენას განიცდიდა და სპარსული ენა ქართულ სოციუმში, განსაკუთრებით მაღალ ფეოდალურ საზოგადოებაში ფართოდ იყო გავრცელებული (იგი წარმოადგენდა დიპლომატიისა და პოეზიის ენას).

ჩატარებული კვლევის შედეგად მიგვაჩნია, რომ: I. „ჯამი აბასი“ წარმოადგენს არა მუსლიმთა სამართლის წიგნს, ან ყურანს (როგორც დ. კარიჭაშვილი მიიჩნევს) არამედ შიიტურ ფიკჰზე დაფუძნებულ მუსლიმური რიტუალებისა და წეს-ჩვეულებების სასწავლო სახელმძღვანელოს. აღნიშნული კოდექსის დასაბეჭდად დამზადებული: თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 25.

1 ნ. დუნდუა, კორნელი კეკელიძის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ქართული ასოებით შესრულებული სპარსული სახარება, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, XIII, თბ., 2021, გვ. 272-278

2 მ. ხუბუა, „ოთხთავის სპარსული ხელნაწერები XVII-XVIII სს. საქართველოს მუზეუმში“ ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1954, გვ. 167 (გვ. 163-185)

არსებობა როსტომ ხანის დროს ქართულ მაღალ ფეოდალურ საზოგადოებაში ისლამის გავრცელების ზრდაზე მიანიშნებს. და II. ნადირ შაჰის რელიგიური პოლიტიკისა და ქართლ-კახეთში ერეკლე II-ის მოღვაწეობის შედეგად ქართლში შესაძლებელი გახდა და როგორც ჩანს, კონფესიური ვითარებაც მოითხოვდა, რომ ქართველ სასულიერო და საერო პირებს ჰქონოდათ სპარსულენოვანი ოთხთავი; კოდექსის ვიზუალიც ცხადჰყოფს, რომ მისი დამკვეთი უმაღლესი საერო პირია. ქართული ასოებით ტრანსლიტირებული სპარსული ოთხთავი პრაქტიკული დანიშნულებისაა და იგი განკუთვნილი იყო რელიგიური პოლემიკისთვის.

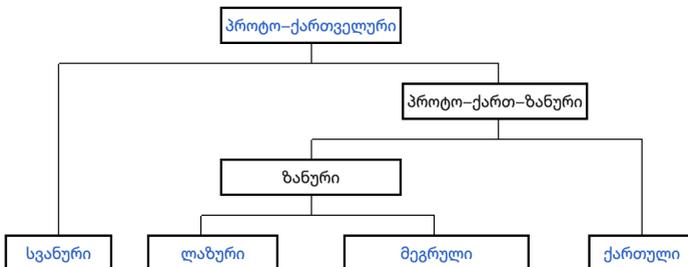
ჯიანფენგ ლი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქართველური ენათა ნათესაობის შესწავლა ლავენთიანის განძილის დათვლის საფუძველზე

საერთოქართველური ენის სტრუქტურული ნიშნების დი-აქრონიული გარდაქმნების შედეგად, ქართული, მეგრული, ლაზური და სვანური ქმნიან სპეციფიკურ დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემებს და თანამედროვე ქართველური ენებია („ენა და დიალექტი“, რ. ასათიანი). ოთხი ენა დაკავშირებულია ერთმანეთთან, მაგრამ ამავე დროს აქვთ საკუთარი მახასიათებლები.

ქართველური ენათა გენეალოგიური ხე

ენობრივი ნათესაობის ეს თეორია მოითხოვს მონაცემებით დადასტურებას და ეს კარგად დასტურდება თანამედროვე ქართველურ ენათა ლექსიკოლოგიით. ლექსიკოლოგიას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართველურ ენათა მეცნიერული კვლევის საქმეში, ასევე ქართველურ ენათა შედარებითი შესწავლა ითვლება ერთ-ერთ ყველაზე ეფექტურ გზად, რომ გამოვიკვლიოთ ქართველურ ენათა ნათესაობა. ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში აკად. ი. გიულდენშტედტმა წამოიწყო ამ მიმართულებით კვლევები, ჩაიწერა 300-მდე ლექსიკური ერთეული და შეადარა ერთმანეთს ქართულის, მეგრულისა და სვანურის მონაცემები. ასევე სხვა ქართველოლოგებმაც დიდი წვლილი შეიტანეს კვლევაში, მათ შორის: ჰ. ფენრიხმა, ვ. ბოედერმა, ი. ბრაუნმა, ა. ჰარისმა, ი. გიპერტმა, ქ. თუითმა და ა.შ. თანამედროვე ტექნოლოგიურ ეპოქაში ჩვენ შეგვიძლია გამოვიყენოთ მონაცემთა დიდი მოცულობა და კომპიუტერული მეთოდი ლექსიკური მახასიათებლების უფრო ადვილად დასათვლელად, რათა უკეთ გავიგოთ ქართველურ ენათა ნათესაობა.

მაგრამ ჯერჯერობით ქართველურ ენათა შედარებითი კვლევების უმეტესობა ძირითადად ორიენტირებულია ქართველური ენების ევოლუციასა და განვითარებაზე და იყენებენ ძირითად ლექსიკას თეორიის შესამოწმებლად; შეიძლება თუ არა არაძირითადი ლექსიკა, რომელსაც აქამდე ყურადღება არ ექცეოდა, ასევე იძლეოდეს ღირებული კვლევის დასკვნებს? ქართველურ ენათა გენეალოგიური ხის საფუძველზე, რაოდენობრივი ანალიზით შეგვიძლია გამოვიკვლიოთ მეტი დეტალი, მაგალითად, რამდენად მჭიდროა მონათესავე ენათა კავშირი? და ასევე შეიძლება თუ არა უფრო დიდი რაოდენობით ლექსიკური ერთეულების შედარება ქართველურ ენათა ნათესაობის სრულად დასადასტურებლად? სამივე ძალიან საინტერესო თემაა და ეს იქნება ამ მოხსენების ძირითადი საკვლევი საკითხები.

ამ ნაშრომში ქართულ-მეგრულ-ლაზურ-სვანურ-ინგლისური ლექსიკონი ნიმუშად გამოიყენება, რომელიც მოიცავს დაახლოებით 6000 სიტყვას. ის წარმოადგენს ქართველურ ენათა ერთიანობა-სიახლოვის სურათს, ასევე არამონათესავე ენების (მაგალითად, თურქულისა და რუსულის, ბერძნულის) გავლენის კვალს. ასევე ჩვენ აღვნიშნავთ სიტყვებს და გამოვყოფთ სიტყვების კატეგორიებს, როგორიცაა: ცხოველი, მცენარე, ადამიანის საქმიანობა, გარემო, ძირეული ზმნა, რიცხვითი სახელები და ა.შ.

ამის საფუძველზე, ლევენშტეინის მანძილის ალგორითმი (Levenshtein distance algorithm, ანუ, LD) გამოიყენება სიტყვებს შორის ლექსიკური მანძილის დასათვლელად. მაგალითად, შეგვიძლია შევცვალოთ ასო „ე“ „ი“-თი ქართული სიტყვა „დედა“-ში და გვქონდეს მეგრული სიტყვა „დიდა“, და აქ LD არის 1, რადგან მხოლოდ ერთხელ ჩანაცვლებაა საჭიროა; ასევე, შეგვიძლია გამოვთვალოთ LD ისეთი სიტყვების შემთხვევაში, როგორცაა, ერთი მხრივ, ქართული სიტყვა „ძალი“ და მეგრული სიტყვა „ჯოლორი“, აქ 4 ასოს ჩანაცვლება და დამატებაა საჭირო ($d \rightarrow \text{ჯ}, a \rightarrow \text{ო}, +\text{ო}, \text{ლ} \rightarrow \text{რ}$) და შესაბამისი LD იქნება 4. რაც მეთა ნაშლის, ჩანაცვლებისა და დამატების რაოდენობა, მით მეთა მანძილი ორ სიტყვას შორის და მით უფრო შორს არის ენობრივი ნათესაობა. ნებისმიერ ორ სიტყვას (a და b) შორის ლევენშტეინის მანძილის ძირითადი განმარტება შემდეგია:

აქ ნიშნავს მანძილს a სიტყვის პირველადი i ასოდან b სიტყვის პირველი j ასომდე ($i > 0$ და $j > 0$).

ნიშნავს ასოების ამოღებას a სიტყვიდან, რომ გახდეს b სიტყვა;

კი ნიშნავს ჩასმას ; და

ნიშნავს დამატებას.

ასევე შეგვიძლია გამოვიყენოთ შემდეგი დინამიკური პროგრამირების მეთოდი LD-ის მნიშვნელობის გასაზომად, ქვედა მარჯვენა კუთხეში წითლად მონიშნული რიცხვი არის LD-ის მნიშვნელობა.

სიტყვის სიგრძის ეფექტის შესამცირებლად ვიყენებთ სტანდარტულ LD-ს, რაც არის LD-ის მნიშვნელობა გაყოფილი ყველაზე გრძელი სიტყვის სიგრძეზე. შესაბამისად, სიტყვებისთვის „დედა“ და „დიდა“ სტანდარტული LD არის $0.25(1/4)$, ხოლო სიტყვებისთვის „ძალი“ და „ჯოლორი“ სტანდარტული LD არის $0.6667(4/6)$.

ლექსიკონში, რომელიც შედგენა დაახლოებით 6000 სიტყვისაან, ჩვენ შეგვიძლია გამოვთვალოთ მანძილი სიტყვებს შორის თითოეულ ორ ენაზე და შემდეგ ავიღოთ ყველა სიტყვის საშუალო, რათა ვიმსჯელოთ ორ ენას შორის რეალური მანძილის შესახებ. მაგალითად, LD(k,m) ნიშნავს ლევენშტეინის მანძილს ქართულსა და მეგრულს შორის (ქართული-k, მეგრული-m, ლაზური-l, სვანური-s). ქართველურ ენათა შორის 6 მნიშვნელობა გვექნება, LD(k,m), LD(k,l), LD(k,s), LD(m,l), LD(m,s) და LD(l,s).

ქართველურ ენათა LD

ენები	ქართული(k)	მერული(m)	ლაზური(l)	სვანული(s)
ქართული(k)	0	LD(k,m)	LD(k,l)	LD(k,s)
მერული(m)	LD(k,m)	0	LD(m,l)	LD(m,s)
ლაზური(l)	LD(k,l)	LD(m,l)	0	LD(l,s)
სვანული(s)	LD(k,s)	LD(m,s)	LD(l,s)	0

LD მნიშვნელობის მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ ენებს შორის ნათესაობის სიახლოვის შესახებ. რაც უფრო დიდია LD მნიშვნელობა, მით უფრო ახლოა ნათესაობა; რაც უფრო მცირეა LD მნიშვნელობა, მით უფრო შორს არის ნათესაობა. ამით ჩვენ შეგვიძლია დავადასტუროთ არსებული თეორია ახალი მონაცემებით და ასევე დავხატოთ უფრო ზუსტი და ახალი გენეალოგიური ხე ქართველური ენებისთვის მათემატიკური ურთიერთობის მიხედვით.

ამავდროულად, სიტყვებში გამოიყოფა სხვადასხვა კატეგორიად (category, ანუ CA), მაგალითად, ადამიანის სხეული, მცენარე, ცხოველი და ა.შ. ჩვენ შეგვიძლია შევადაროთ სიტყვების სხვადასხვა კატეგორიის საშუალო მანძილი და ძალიან ბევრი საინტერესო დასკვნა გამოვიტანოთ.

ქართველურ ენათა LD კატეგორიის მიხედვით

CA	LD(k,m)	LD(k,l)	LD(k,s)	LD(m,l)	LD(m,s)	LD(l,s)
ადამიანის სხეული						
ნათესაური მიმართება						
მცენარე						
ცხოველი						
ძირული ზმნა						
...						

ქართველურ ენათა კატეგორიის განაწილება

ენები	ქართული(k)	მერული(m)	ლაზური(l)	სვანული(s)
ქართული(k)	0	CA(k,m)	CA(k,l)	CA(k,s)
მერული(m)	CA(k,m)	0	CA(m,l)	CA(m,s)
ლაზური(l)	CA(k,l)	CA(m,l)	0	CA(l,s)
სვანული(s)	CA(k,s)	CA(m,s)	CA(l,s)	0

1. დავაკვირდეთ, რომელი კატეგორიის სიტყვას აქვს უფრო დიდი LD მნიშვნელობები კონკრეტულ ენებს შორის, ეს გვიჩვენებს, თუ რომელი ტიპის ლექსიკა შეიცვლება, პირველ რიგში, ენის ევოლუციისა და განვითარების პროცესში, ანუ, ასეთ სიტყვებზე ადვილად იქონია გავლენა შინაგანმა თუ გარეგანმა ფაქტორებმა. მაგალითად, სვანური და მეგრული შედარებით ადვილად ექვემდებარება რუსულის, ლაზურის თურქულის, ხოლო ქართული სპარსულისა და ოსურის ზეგავლენას.

2. ჩვენ ვაგროვებთ სიტყვების კატეგორიებს, რომლებსაც აქვთ მონაცემთა ერთნაირი ტენდენციები ენებს შორის. თუ სიტყვების კატეგორიებს ძალიან დაბალი LD მნიშვნელობები აქვს ოთხ ენას შორის, ეს იმას ნიშნავს, რომ ასეთმა სიტყვებმა შეინარჩუნეს ევოლუციის სინქრონიზებული სიჩქარე ისტორიულ განვითარებაში. ეს შეიძლება იყოს ძირითადი სიტყვა, რომელიც ნაკლებად არის შეცვლილი, ან შეიძლება იყოს გამოიყენებული ერთსა და იმავე ნასესხებ სიტყვები უცხო ენების გავლენის გამო.

		დ	ე	ღ	ა
	0	1	2	3	4
დ	1	0	1	2	3
ე	2	1	1	2	3
ღ	3	2	2	1	2
ა	4	3	3	2	1

		ძ	ა	ღ	ლ	ი
	0	1	2	3	4	5
ჯ	1	1	2	3	4	5
მ	2	2	2	3	4	5
ღ	3	3	3	2	3	4
რ	4	4	4	3	3	4
წ	5	5	5	4	4	4
ი	6	6	6	5	5	4

სარჩევი | CONTENTS

თამაზ გოგოლაძე

ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის
ახალი ეპიგრაფიკული ძეგლები
(უდას ღმრთისმშობლის მიძინებისა და
წმიდა ნინოს ეკლესიის წარწერები).....21

TAMAZ GOGOLADZE

NEW EPIGRAPHIC MONUMENTS OF THE FEUDAL
HOUSE OF CHORCHANELI
(THE INSCRIPTIONS ON THE CHURCH OF DORMITION
OF THE VIRGIN OF UDE AND THE CHURCH OF ST. NINO) 25

ლეილა გოცირიძე

სოფიო ცერცვაძე

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მნიშვნელობა 29

LEILA GOTSIRIDZE

SOPIO TSERTSVADZE

THE IMPORTANCE OF PROTECTION OF
THE CULTURAL HERITAGE 32

MONIKA MIRZOYAN

SOME REMARKS ABOUT THE SYMBOLISM OF COLORS
IN THE HITTITE WORLD 35

HASMIK HMAKYAN

ХЕТТСКИЙ ^{მის}**HUEŠA** «ВЕРЕТЕНО» -
АРМЯНСКИЙ **HIWSEL** «ПРЯСТЬ» 38

MUSHEGH GHARIYAN

US POLICY IN THE MIDDLE EAST. HOW THE SYSTEM
DETERMINES THE BEHAVIOR 43

GOR MARGARYAN

MUSLIMS AND THEIR NAMES IN ARMENIAN HISTORICAL
MILIEU: ANALYSIS OF ARMENIAN WRITTEN SOURCES 69

ტიგრან მიქაელიანი

სხვადასხვა ერების სტერეოტიპები
შუასაუკუნოვან არაბულ წყაროებში..... 74

ТИГРАН МИКАЕЛЯН

СТЕРЕОТИПЫ О РАЗНЫХ НАРОДАХ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ
АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ..... 81

ასმათ გვაზავა

ხელნაწერი ნიშნის კონსერვაცია-რესტავრაციის
დროს წარმოქმნილი სირთულეები 88

(მასალის თავისებურება და ინდივიდუალური
მიდგომები).....88

GEORGI MIRZABEKYAN

THE OTTOMAN TAX SYSTEM IN
THE YEREVAN VILAYET 1590 93

GURAM CHIKOVANI

THE ROLE OF A HAND IN THE HISTORY OF SOCIETY..... 96

გურამ ჩიქოვანი

ხელის როლი საზოგადოების განვითარების
ისტორიის ძრვილში..... 100

გურამ ჩხატარაშვილი

ვალერი მანკო

რეზო ტაკიძე

ადამიანის საქმიანობა და კალეოკლიმატური
გარემო ადრე ჰოლოცენის ხანაში 108

დავით მერკვილაძე

ერეკლე II-ის როლი რუსეთის მიზნებში
ყარაბაღის სახანოს მიმართ 1783-1784 წლებში 109

ზურაბ თარგამაძე

ისტორიული რეკრეზენტაციისა და კოლექტიური
მენსიერების ურთიერთმიმართების საკითხი:

საქართველოში მონღოლთა დაკყრობითი
ლაშქრობების კვლევის მაგალითზე 111

თემო ჯოჯა

მოლარეთუხუცეს ხელა თავხელისძის
მიერ 1420-1430-იან წლებში იერუსალიმის ჯვრის
მონასტრისათვის შეწირული XIII-XIV
საუკუნეების ჰაგიოგრაფიული კრებული (A-199ა//A-707)
და მისი ადრეული მინაწერები ხელნაწერის ძველი
მფლობელის - თბილისის მეტეხის მონასტრის
მოხსენებით..... 112

თაბაზ გოგოლაძე

დარეჯან გველესიანი

XVI ს-ის მიწურულისა-1612 წლების იოვანე
ავალიშვილის საკლემენებლო წარწერა
ქვათახევის ღმრთისმშობლის ეკლესიიდან 124

თამთა ღონღაძე

სიზმარი, როგორც არაცნობიერი
კონფლიქტების ასახვის ხერხი, ვაჟა-ფშაველას
პროზის რეალისტურ თხრობაში 126

თეა ქართველიშვილი

როსტომ-ხანის დამოკიდებულება საქართველოს
მართლმადიდებელი ეკლესიისადმი (ქართული
დოკუმენტური მასალის მიხედვით) 130

ირაკლი ფაღავა

ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთავადნო და საფასის
წარმოების გოგინათი საკითხი ქართული და
რუსული საბუთების მიხედვით 136

მაია კვიციანი

ქალაქის მხატვრული სახეები მამუკა
ნიკლაურისა და თედო ბეჩიშვილის 70-იანი
წლების პოეზიაში 144

ნათია კენჭიაშვილი

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების
ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ 147

ნათია ხიზანიშვილი

არტანუჯის მონასტერი 155

ნარი ჩხაბერიძე

ცოდნის ბიბლიური გააზრებისათვის
ვაჟა-ფშაველას „გველისმჭამელში“ 158

NARI CHKHABERIDZE

FOR BIBLICAL UNDERSTANDING OF KNOWLEDGE IN VAZHA-
PSHAVELA'S "THE SNAKE-EATER" 162

ნიკოლოზ ჟღენტი

რაჭის ერისთავთა დინასტიური ცვლილება XV საუკუნის
ბოლოს
(სავარაუდო პერიოდი და მიზეზები)..... 166

ნუგზარ კაკუაშვილი

ზაქარია ფალიაშვილის სარწმუნოება და საეკლესიო-
ლიტურგიკული კოზიციბა 171

ოთარ გაბუნია

სემიტური **GMR** ფუძე-ძირის შესაძლო კავშირისათვის
ქართველურ «ღმერთ» და «გმირ» ფუძეებთან 172

შორენა თავაძე

ნინო მეგენიშვილი

ედრატზე შესრულებული ფრაგმენტული ხელნაწერი
გრამნილების ნდარდისციკლინური თავისებურებები.....172

შორენა მურუსიძე

ქართული კოლიტიკური ემიგრაციის მონაწილეობა
პრომეთეისებულ მოძრაობაში.....177

ხათუნა ბაინდურაშვილი

„ჭამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დანერილი
სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) კოლიტიკურ-
თეოლოგიური და კრაქტიკული მნიშვნელობისთვის 179

ჯიანფანგ ლი

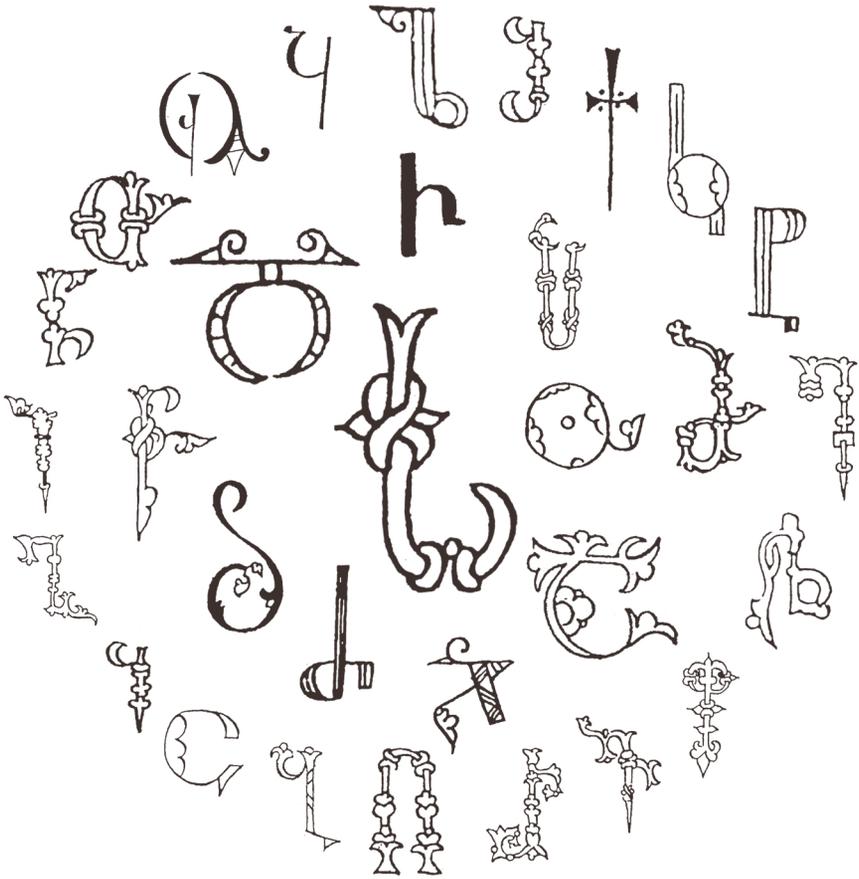
ქართველური ენათა ნათესაობის შესწავლა
ლევენშთეინის მანძილის დათვლის საფუძველზე 184

კონფერენციის ორგანიზატორები CONFERENCE ORGANIZERS

www.scientia.ge
www.tbilisi.gov.ge
www.manuscript.ge
www.tsu.ge

Crossref